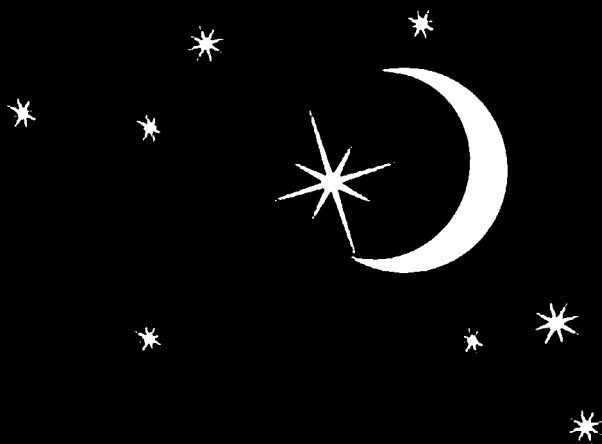

СҮЙІНДІК ЖАНЫСБАЙ

КІЗДЕСУ

Сүйіндік Жанысбай

К Е З Д Е С У

Повестер мен оңгімелер

**Астана баспасы
2007 жыл**

УДК 94 (574)
ББК 83 (5Каз)
€ 13

Пікір жазғандар:

филология ғылымдарының кандидаты, доцент *М.Әбдуқұ*
филология ғылымдарының кандидаты, доцент *Ж.Шекен*

ЖАНЫСБАЙ С.

С 13 **Келесу.** Повестер мен әңгімелер Қызылжар: “Астана” баспасы, 2007. - 212 бет.

ISBN 99 65-9553 3 6

Қаламгер Сүйіндік Жанысбайдың “Оқини” атты миллион өмірінен жазған әңгімелері мен очерктерін, “Ауылымды аңсадым” жыр жинағын, “Адамша кел” атты әзіл сықақтарын кезінде жұртшылықтың жылы қабылдаған. Бұл жолы ол екі повесті мен әңгімелерін топтастырып беріп отыр.

Оқырманға бір ескерте кететін жағдай – бұл туындылардың Кеңестік дәуірде жазылса да, кешіле жарық көрмеген еді. Демек, оқиғалар мен сюжеттерге, тіл ерекшеліктеріне сол кездің көзімен қараған дұрыс

С $\frac{46003000000}{00(05) - 07}$

ББК 83 (5Каз)

ISBN 99 65-9553 3 6

© Жанысбай С. 2007

П О В Е С Т Е Р

К Е З Д Е С У

Мәулен бұл рудникке таңертең келіп түскен. Қол шабаданын разьездің жүк көятын бөліміне тапсырып, өзі қонақ үй іздеп кеткен. Тұрақтанып және рудник бастығына жолығып болған соң кешке қарай шабаданы үшін разьезге қайта оралған еді. Разьездің кішкене вокзалынан перрон жаққа шыққанда не екенін түсініп болмайды – жүрт у да шу. Елді киіп-жара алға шыққанда жігіттің көргені – темір жол үстінде тұрған екі-үш жасар ұл бала. Қаннен-қанерсіз қолындағы кішкене машинасымен ойнап тұр. Мына жақтап жүк поезы келіп қалыпты. Ысқыра шыңғыруына қарағанда тоқтай қоятын түрі жоқ, екпіндеп келеді Таянған сайын ысқырығы тіпті күшейді.

Мәулен көп ойланып тұрған жоқ, тұра ұмтылды. Жиналған жүрт демін ішіне алып, тына қалған. Қас қағым сөтте поезд да зыр етіп өте шықты. Рельстен әрі қарай Мәулен мен кішкене бала ұмыр-жұмыр ұшып түсті

Осы кезде шыңғырған әйел даусы құлақ тұндырды. Сөйтті де әлгі келіншек тұрған орнында талыксып құлай берді. Біреулер “жедел жәрдем” шақыруға ұмтылысты.

Поез өтісімен халық Мәулен мен баланы қоршап алды. Жігіт баланы бауырына тас қып қысқан беті тыбыр етпей жатыр. Қатты қорыққан сәбидің үні шықпай, екі көз ғана жылтырайды. Тек біреулер келіп, қатты қысқан құшақтан босатын ала бастағанда ғана шыр етін жылап қоя берді.

Шырылдаған таныс дауыс құлағына енген ана да есін жия бастады. Баласын алдына әкелгенде отырған күйі бауырына қысып алып, көзіпен жасы парлаған беті еміреніп, аймалай берді, аймалай берді. Анасының құшағына енген бала да тыныш тапты. Елдің сөзі сонда ғана санасына ене бастады.

Әбден есеңгіреп қалыпты.

- Жігіт екен, нағыз жігіт...

- Батыр деп осыны айт

- Бұрын көрген адамымыз емес, басқа жақтан келген біреу ғой, сірә?

- Кімде болса азамат екен.

- Әлиза, шырағым, есіңді жишы.

- Әбден қорқын, үрейі ұшып қалған ғой. Қайтсын-ай, іштен шыққан бала оңай ма? Тірегі де, қызығы да бір сол емес пе? – десін танитын біреулер сүйемелдеп әкеш орындыққа отырғызды.

Алақандай рудник пен разьяде бірін-бірі танымайтын адам кемде-кем. Бұл кім болды екен, біліп қалайын деп Әлиза орнынан тұрып келгенше “жедел жәрдем” әлгі жігітті ала жөнелді. Әлиза біраз отырып есін жия бастағанда поез келетін уақыт та тақпаған еді. Сол-ақ екен бір нәрсесі ұмыт қалғандай бір қолымен баланы жетелен, екінші қолына буыншақ-түйіншектерін алып рудникке қарай асыға басып, аяндай жөнелді.

Салып-ұрын ауруханаға келді. Қарсы жолыққандардың бәрі баласының аман қалғанына қуаныштарын білдіріп жатыр. Рудник тұрғындары лезде-ақ құлақтанып болыпты.

Кезекші дәрігер жігіттің хал-жағдайын түсіндіріп айтып берді, әлгінде есін жиыпты. Жарақаты да аса ауыр еместігін, рентгенге түсірілгенін, енді аздан соң қорытынды шығарылатынын айтты. Әлиза тағатсыз күтуде. Бірнеше рет сұранып еді, ішке бәсатпады. Ойы баласын күтқарған батыр жігітті бір көріп рахметін айту. Оны өзінің адамгершілік парызым деп түсінді. Күткен поезы әлдеқашан өтіп кеткен, енді асығатын ештеңе жоқ. Баласы мен жүгін көршінің үйіне тастай салып, ауруханаға қайта оралған.

Мәулен енгеп көзін ашты. Бірақ бұлдыран, ештеңе көрінер емес. Құлағына ақырын сөйлескен дауыстар келді. Қозғалмақ болып еді, оң жақ аяғы бақайының басынан жамбасына дейін сырқырап, жаны көзіне көрінді. Сол-ақ екен көзіне поез елестеді, рельске соғылып шулаған дөңгелектерінің дауысы келді құлағына.

Болған оқиғаны саралай бастады. “Қайда екен әлгі бір сүйкімді домалақ?” - ойланып ұзақ жатты.

Өзінің ауруханада екенін білді.

Біраздан соң көзін қайта ашқанда әлгіндей емес, палатаның ішіндегі заттар анық көріне бастады. Аяқ жағында біреу қалғып отыр. Тесіле қараған Мәулен өз көзіне өзі сенер емес.

“Япыр-ау, мынау Әлиза ғой, - деп іштей қайталай береді. – Ол мұнда қалай келді екен?”

Оның бұл отырысын Мәулен өрі ойлап, бері ойлап түсіне алмады. Қашаннан, неге отырғанына да санасы жетпеді. Бөлме іші жап-жарық. Бас жақта стол үстінде шам жанып тұр. Түн екенін содан болжап білді. Әлизаның қатты шаршаған түріне қарап жатып, Мәулен өткен өмір кезеңдеріне ой жүгіртті...

Мәулен политехникалық институттың үшінші курсында, ал Әлиза педагогикалық институттың екінші курсында оқып жүргенде танысып, содан достасып кетті. Достықтың аяғы махаббатқа ұласты. Ерке мінезді өткір қыз жігіт жүрегін еркін билеп, жан сезімін жаулап алды.

Қол ұстасып қаланың көрікті жерлерін аралаудан жалықпайтын, демалыс паркінде де ұзақ қыдыратын. Ол уақытта екеуі де шексіз қуанышқа бөленіп, езулерінен күлкі, жүздерінен шаттық кетпейтін.

Бір күні ағаш арасымен оңгіме шертісіп келе жатты. Бір кезде Әлиза Мәуленнің қарсы алдына тұра қалып:

- Көзіңді жұмшы, - деді. Әлиза ойыншыл қыз, аяқ астынан бірдеңе ойлап таба қояды. “Не істер екен” деп көне салды. Сол-ақ екен қыздың ып-ыстық жұмсақ ерні жігіттің ерніне жабыса түсті. Жігіт өне бойына тоқ өткендей сезімге бөленді. Қапелімде не істерін білмей тұрып қалған. Мәулен есін жиганда, Әлиза бұрылып алып тұра жүгірді.

Мұндай мінез қазақ қыздарында сирек кездеседі. Сол үшін ол Мәуленге басқалардан ерекше, алтын айшықтай дараланып көрінетін. Оның ақ көңілділігі мен пәк жүрегін бағалады. Шын сүйді, құлай сүйді. Бірге өткізген әр күні қайталанбас және берік есте қалатын қызықты оқиғаға толы болатын.

Жазғы сессия аяқталысымен Әлиза ауылға аттанды. Мәуленді институттағы жұмысқа қалдырды. Бірін-бірі беріле сүйген екі жас аэропортқа қимастықпен қолтасты.

Әлиза мінген самолет жерден көтерілмей жағып-ақ Мәулен жалғыздықтың құшағына берілді. Елсіз аралда бір өзі қалғандай күйге енді.

Күндер өтіп жатты. Барысымен бір жұмадан соң жазған хатынан басқа Әлизадан хабар жоқ. Ол хатында өзінің амандығын білдіріп, сүйген жүрегінің сәлемін жолдапты. Хатының соңында хат жазбауын өтінген. Өйткені таяуда әпкесінің үйіне жүрмекші екен.

Содан хабар үзілді. Қайтпн Әлизаның жүзін көрген емес. Кейіннен біреулерден оның тұрмысқа шығып, институттың сырттай бөліміне ауысқанын естіді.

Мәулен қатты күйзелді. Мұндай соққы болар деп өмірі ойламаған болатын. Дегенмен өлмеген адам өз күнін кешеді. Әлизаның әр қылығы санасында сайрап тұрған Мәулен үшін оның бейнесі есінде мәңгі қалды. Әр нәрседен-ақ, таныс жолдардан да, бірге жүрген келесінде отырған орындықтардан да Әлизаның бейнесін көріп жүрді. Қыздың мына қылығына тан болды. Сүйіп жүрмін дегені жалған болғаны ма? Ойлап-ойлап шешімін таба алмады.

Жылжып жылдар өтіп жатты. Институтты ойдағыдай аяқтаған Мәулен аспирантураға қалды. Міне, оны да тауысып, осы рудникке тәжірибелен өтуге және зерттеу жұмыстарын жалғастыру үшін келген болатын.

...Әлиза да Мәуленді шын сүйіп еді. Жазғы демалысқа шығып, ауылға келгеннен соң үйінде біраз жатқан Әлиза зерге бастады. Күндіз-түні бір сарынды өмір. Бірді-екілі көршілердің шақырғанына қонақ болып қайтты. Одан басқа істер ермегі де жоқ. Жалғыз өзі клубтағы кешкі киноға барғысы келмейді. Ойында жатса-тұрса Мәулен. Жас баладай аңқаулана қарап, ақырын жымитан беті үнсіз телміріп, көз алдында тұрлы да қойлы. Сан рет түсіне де кірді. Бір күні түс ауа ауылдың екінші шетінде тұатын Сәлиманың үйінен қайтып келе жатқан. Сәлима екеуі мектепте бірге оқыған. Бірақ ол оныншы кластан соң әрі оқымай қалды. Бір-екі жыл совхозда жұмыс істеп жүрді де, Қалиға тұрмысқа шықты. Қали - өзінен көп үлкен,

сақа жігіт. Совхозда механизатор болып істейді. Көй ішеді, Сәлиманы ұрып-соғады деп еститін. Қабағы түксиген, кісіге сүзеген бұқаша қарайтын еңгезердей дәу жігіт.

Кеше көрші үйде қонақта жолыққан Сәлима құрбысын үйіне шақырған.

- Әлиза, уақытың болса ертең біздің үйге келіп кет. Қали жұмыста. Өзіміз оңаша отырып сырласайық.

- Жарайды, мүмкін барып шығармын.

- Кел, мен қуырдақ дайындап қоямын.

Әлиза бір кезде бірге оқыған құрбысының үсті-басына, киген-киіміне барлай қарады. Етегі тізеден төмен кең етек көйлек. Кеудесінде желет, басында орамал. Құрбысының өз жасына лайықсыз киімі егделендіріп тұр.

- Тым қартайып кеткен сияқтысың, Сәлима. Мектепте оқып жүргенде қандай әдемі болушы едің. Мен саған қызығатынмын.

- Иә, мектеп пен қазіргі кез бір ме? Әйел болып есік аттаған соң қиын екен. Сен әлі сол бетің -- ешқандай өзгермегенсің.

Қос құрбы мұнан әрі әрі әңгімелесе алған жоқ. Үй иесі қонақтарлы шайға шақырды. Орталарында бір-екі қартаң әйел бар, қалғандары жас келіншектер мен қыздар. Барлығы улап-шулап шай іпті. Әлизаның өзі қатарлы құрбыларының барлығы үй болып, тұрмысқа шығып кеткен. Отырған қыздардың көбісі өзінен жасы кіші. Олар аузын бағып отырған сияқты. Дауыстары шықпайды. Ал аналардың еріндері-еріндеріне жұқпайды. Әлиза сөздеріне құлақ түрді.

- Сойған түлкідей ыржиып, ө несі-ей! Алдыңдағы кәмпиттерді бері қарай жылжыт, қолым жетпей жатыр.

- Ойпыр-ай, мына Жәпектің жаман қатынының тілінің шығуын-ай, тілін жұтқан жандай отырушы еді маңқайып. Мә, же. Көнің кеуіп қалса.

Қатқан қара келіншек сіңірдей тарамыс қолдарымен вазадағы кәмпиттерді уыстап алып, ана келіншектің алдына жайып салды.

- Бәлі мына қатынның мырзалығын қара. Өзі ала келгендей берегенсиді ғой мынау. Өз үйінде көрсет ондайыңды, - тағы біреуі оны түйреп өтті.

Ауыл әйелдерінің сыры өзіне мәлім. Бастары жинала қалса-ақ осы. Бірімен-бірі, не күйеулері жағынан құрдас

болып, отырған жерде қалжындасалды да жатады. Қалжыңның аяғы ұрыс-керіске де айналатын кездер болады.

- Әлиза, қарағым, жеп іш. Бос қарап отырсың ғой. Қазір демалыс кезінде тойын ал. Өзің жүдеусің ғой, - деді төрде отырған егде әйелдің бірі. Мұның самарқау отырғанын байқап.

- Е, жүдесе, оған біреу тас арқалатып жүр дейсің бе? - деді мына жақтан екіншісі. - Өзі де құлын мүшем бұзылып, жігіттер қарамай кетеді деп тамақ ішпей жүрген. Әйтпесе әкесі мен шешесі өңештен өтер ас болса осы баласына жіберетінін білеміз.

Оның сөзін тағы біреу іліп әкетті.

- Қалада тұрып оқу оңай дейсің бе? Білім инемен құдық қазғандай деген рас қой.

- Е, қойшы, осы күнгі қыздар оқығанда әке мен шешесін жұмаққа анарар дейсіндер ме? Бір күні біреудің кетеді қолтығында.

- Кетпей енді. Қайсымыз үйімізде отырмыз.

- Ата-ананың еңбегін ақтаса ғой ең бөлмаса. Көздерінен жасын ағызып, “шу қаракөк” деп жүре береді. Дастарқан басындағы әйелдердің сөзі Әлизаны жалықтырып жіберді. Мән-мағынасыз әйтеуір бос сөз. Шай жиналысымен әйелдер шуласып, лото ойнауға кірісті. Қыздар жағы бөлініп қала берді.

“Неткен тіршілік, мұндай да өмір сүруге болады екен-ау?”. Кешкісін клубқа киноға барды. Әлиза ішке кірісімен кино да басталды. Клуб іші көк түтін. Әр жер, әр жерде темекі шоғы жылтырайды. Біреулердің сыбырласа сөйлескен дауыстары естіледі. Көбісі еркектер. Араларында жас балалар мен келіншектер де байқалады. Олардан қаймығып отырған әлгілер жоқ. Анда-санда қатты-қатты одағай сөздер айтып қояды.

Аңы түтін қолқасын қауып, бір жағынан жанындағы ішіп алғандардың бос сандырағынан кино көріп берекс таппаған Әлиза үйіне ертерек қайтпақ бөлді.

Сыртқы есіктен ылаға бергені сол еді, тап бір андып тұрғандай қарсы алдынан екі жігіт шыға келді. Әуелде бойы тоңазып сала бергенімен, артынша-ақ өзіне-өзі келді. Екеуі де таныс жігіттер. Бірі-өзімен бір класта оқыған Сайлау

да, екіншісі – бір класс төмен оқыған Еркін. Екеуі де қызулау екен.

- Сәлемет пе, Әлиза? Қалың қалай?

- Жаман емес.

- Иә, демалысың қалай өтіп жатыр?

- Жаксы.

- Қойшы, біздің ауылда да жаксы дем алуға бола ма?

- Неге болмасын. Өз ауылым, өзіме ұнайды.

- Пау, деген-ай! “Өз ауылым, өзіме ұнайды” дейсің бе? Дұрыс-ақ! Ал, өз ауылыңның жігіттері ше, ол неге ұнамайды?

Тауып айттым дегендей Сайлау сак-сак күліп, мөзмейрам болып қалды.

- Шіркін-ай десеңші. Бізлей трактористерді қайтсын. Үсті-басын май-май қылып, - деп оған Еркін қосылды.

Жігіттерден ығысыңқырап, былай шықты. Бірақ жігіттер қала қоймады. Біраз жүрген соң олар алдын кескестей бастады.

- Әлиза, кішкене кідірсең қайтеді. Таза ауада аздап қыдырайық.

- Жоқ, менің қыдырғым келмейді. Басым ауырып тұрғаны.

- Қыдырсаң – басың жазылады.

Білегінен ұстай берген Сайлаудың қолынан сытылып шығып, үйіне қарай жүгіре жөнелді. Жігіттер сол орнында тұрып қалысты.

Үйге келген бойы төсегіне жата кетті де, өксіп-өксіп жылап жіберді. Сол бойы орнынан тұрған жоқ. Бөлмесіне кіріп, тамаққа шақырған анасына:

- Басым ауырып жатыр, - дей салды.

Түнді ұйқысыз өткерді. Тек таңға жақын ғана көзі ілініп кетіпті. Түсіне Мәулен кірген.

...Екеуі кинодан шығып, қыдырып келе жатыр екен. Кенет Мәулен алыстап кетеді, тақайын десе – тақай алмайды. Екі ортасы үлкен ор сияқты. Аттап өтуге болар емес. Әлде не деп дауыстаған болады, бірақ дауысы шықпайды.

Сойтіп тұрғанда қалай болғанын түсіне алмай қалды – Мәулен бір биік шыңның басында тұр. Әлиза шығайын

десе шыға алмайды. Биік шыңға өрмелеген сайын қайта сырғанап кетеді. Әбден қара терге түсті.

Оянып кетті. Көрпеге түмшаланып, әбден булығып қалыпты. “Уһ!” деп дем алып, орнынан тұрды. Күн түс болып қалған екен. Сәлиманың қонаққа шақырғаны есіне түсіп, тез-тез киіне бастады.

Сәлиманың үйінен көргені де сол баяғы күйкі тірлік, ауылдың бір сарынды өмірі. Осының барлығы Әлизаны қатты жалықтырып жіберді.

Айналасы бір жұмадай уақыттың ішінде аласапыран күйге түскен Әлиза өз көңілін өзі жұбатпақ болып, көрші совхозда тұратын әпкесінің үйіне барып қайтуды ойлады.

Сол күні үй ішіне ескертті де, түс ауа кездескен машинаның біріне отырып жүріп кетті. Әпкесі тұратын “Қызыл ту” совхозы бұл арадан 50-60 шақырымдай жер. Жол ылғи тау арасымен жүреді де “Қызыл туға” жеткен соң жазыққа шығады. Одан әрі аудан орталығы жиырма шақырымдай ғана. Орташа жылдамдықпен жүрген машинаның өзі көп болса екі сағаттай уақыттың ішінде алып барады. Әлиза мінген машина облыс орталығынан ауданға келе жатыр екен. Жолдан қиыс болса да көптеген шоферлар осы совхоздағы дүкенге әдейі бұрылатын.

Ауылдан шыға бөре жүргізуші жігіт машинасын тоқтатып, дүкеннен әлгінде алған шөлмектің аузын ашты. Кепкен нанның қыртысы мен бір кесім шұжық алып шықты. Қырлы стақанға орталап құйын Әлизаға ұсынған. Арақ түгілі шараптың өзін татып алмайтын Әлиза ішкен жоқ.

Біраз үгіттеп отырған соң стақанды толтырып құйын алды да, шөлдеп қалған адамдай сылқ-сылқ еткізіп екі-ақ жұтты. Қалған орта шөлмек арақты кабинеттің бүйіріне қыстыра салды.

Кішкене жүрген соң арақтың қызуы, я өйінің мінезі ме, ауыз жаппай сөйлей бастады. Өзі дөрекі, қызық жігіт екен.

- Қарындас, танысайық, — деп жүн қабақ, суық жүзді еңгезердей жүргізуші жігіт сөз бастады.

- Танысайық.

- Менің атым — Құрымбай.

- Менің атым — Әлиза.

- Атыңыз қандай жақсы. Тура өзіңізге лайықтап қойылған. Өзіңіз қандай болсаңыз есіміңіз де сондай әдемі екен.

Асыра мақтап жіберген жоқсыз ба ?

- Жоқ. Шын айтам. Құдай атымен ант етем.

- Қыздардың барлығына да құдай атымен ант етесіз бе?

- Жоқ. Әлиза, сен шын әдемі қызсың. Шіркін, сендей бір қызды үлбіретіп, төріме әкеп отырғызып қойсам, одан артық арманым болмас еді. Нау, деген- ай! – Оң қолының үш саусағының ұшын сүйіп қойды. – Осындай хордың қыздары қайдан түседі екен? Аспаннан түскен жоқсың ба, қарындас?

Ойнақшып, зымырап келе жатқан машина жолай кездескен ойлы-қырлы жерлерден екпінімен секіріп секіріп кетті. Әлиза маңдай темірге басын соғып ала жаздады.

- Машинаңыз асау ма, қалай өзі?

- Е, ондайы бар. Кейде ботен адам мінгенде аздап осылай мөңкиді.

Құрымбай бар денесімен рахаттана күлді.

Ерке өскен Әлизаға мына жігіттің дөрекі мінезінің өзі қызық көріне бастады. Сөз таластырып, қалжың жарыстырғысы келген жігітке бұл да өзілмен жауап беріп отырды.

Бір екі кезең асқан соң машинаның бұзылуы басталды. Сондай жүрістері өнбей-ақ қойды. Бір шақырым жүріп – бір, екі шақырым жүріп – екі тоқтайды. Әлизаның көңіліне секем кіріп, бойын қорқыныш биледі. Бірақ амал қанша. Ашу шақырып та, ақылмен де, айтып көрді. Оған жігіт көңілі бе? Өзін-өзі кінәлан, опынғаннан басқа шарасы қалған жоқ. Машинадан шыға салып жаяу қашпақшы болды, оған да батылы бармады. Сонымен, даланы тастай қараңғылық басты. Торға түскен торғай да мұнша шарасыз болар ма? Қыздың айқайлауға да шамасы келмеді, айқайлағанмен де ең далада көмекке келмек тұрсын “Әу” деген жан болған жоқ...

Сол күні Құрымбайдың үйіне келін болып түсті...

Бұдан былайғы өмірін еске алса Әлизаның жаны түршігеді. Өзі білетін аудан орталығы қазір тіпті құлазып

кеткендей. Той-домалақ сияқты өзінше ырымы жасалып бігісімен бұл үйдің есігін ешкім ашуды қойды. Алғашында лажсыздық жасаған Әлизаның көңіліне неше әлем ойлар келді. Түнделетіп қашқысы да келді.

Бірақ табалдырығын аттап шыққан әкесі мен шешесінің жүзін қалай көреді?! Не істерін білмей жан азабын тартып қиналды. Сонымен не керек, Құрымбай өз дегенін істеді. Ішем десе – ішті, ұрам десе – ұрды. “Осы оқығаның да жетеді”, – деп институтқа да жібермей қойды. Оған оның әке-шешесі қосылды. Қызметке де тұрғызбады. “Құрымбайдың мына екінші әйелі топ-тоуір адам екен. Өзі бәденді, өзі білімді дейді. Шоферді қалай менсініп тиді екен”, – деген алыпқашпа сөзді де жиі естиді. Кейбіреулері әдейі естірте айтатын сияқты. Сондықтан көшеге шыққысы келсе де, сөзден қашып қорғалақтайды. Үй ішінің тіршілік күйбеңімен таңды атырып, күнді батыратын болды.

Әлизаның енесі Бөкең қызық кісі екен. Былайша айтқанда “Көңілі түссе – көл, көңілі түспесе – шөл”. Келін болып түскен күннің ертеңіне-ақ Әлизаны жанына шақырып алып:

- Атың қалай еді? Ұмытып қалыпшың, – деді.

- Әлиза.

- Ә, “Әниза” ма? Жарайды, кім болсаң да – келін болып түстің. Отыр мына жерге. – Жер столдың жанын нұсқады.

Шаңы шыққан жамау-жамау ескі алаша төселген жерге отырғысы келмесе де, келін болып түскен соң амал қанша, көр-сеткен жерге жайғасты. Басы мең-зең. Бойы делсал. Не істеп, не қойып жүргенін өзі де білмейді. Дүниеде не болып жатқанынан бейқам адам сияқты. Еш нәрсеге зауқы жоқ.

Қою шайды армансыз сораптап, мейірі қанған кісінің жүзімен тершіген мандайын қоңыр ала қол орамалмен ақырын сүртіп қойып, таңертеңнен жасаулы столдың бегін газетпен жапқан енесі әңгіме бастады.

- Менің Құрымбайым елдің баласы сияқты оның бірі емес, екеуден қалған жалқы. Қазір осы жалғыздың тілеуін тілеп отырған күйіміз осы, – деп бастап, енесі келінше көп әңгіме айтты.

Екі баласы болған екен. Үлкенін үйлендіріп, отау шығарғаннан кейін бір жылға толмай баласы аурудан қайтыс болады. Мәлдіреген жас келін жесір қалады. Құрымбай болса өлі жас, сондықтан не істеу керек. Екі жылдан соң он жетіге әрең толған Құрымбайды жеңгесіне үйлендіреді.

Мына сөзді естіген Әлизаның бойын суық ызғар қалтырата жөнелді. “Не дейді масқара-ай?!... Не пәлеге тап болғанмын? Бұдан да өлгенім артық еді ғой. Мұндай да сұмдық болады екен-ау!”. Ұйқылы-ояу адамша дел-сал болып, өз ойының жетегіне берілген қалпы санасына бір сөзі жетіп, бір сөзі жетпей жатқан енесінің даусын тындап отыра берді.

Енесінің сөзіне қарағанда бұрынғы келіндері шаруаға өте ыңғайлы, өзі ақылды адам болғанға ұқсайды.

“Олай болса, ол келіндерін неге тастатқан” деген сұрау оралады Әлизаның көңіліне. Бұл сұрақтың да шешуі мәлім болды.

- Оның қолынан іс келгенінен бізге пайда не, пұшпағы қанамайтын бедеу қатын болып шықты. Үлкен ұлыммен жылға жуық тұрды. Қосылған соң бір жылдан кейін Құранжанымды өскерге алып кетті. Екі жылдан соң қайтып келіп, тағы үш жыл бірге тұрды. Бас-аяғы бес жыл еркекпен тұрған әйелдің бала көтермегенін көргенім осы.

Бір күні осы көшенің басында тұратын Шәріпбектің келіні босанып, соның тойынан келсем, есіктің алды бұрынғы қоқыған беті жатыр. Кетерде “сыпырып қой” деп кеткем. Сыпырмақ түгіл сыпырғышқа қолым тигізбеген. Ашуым мұндай келмес. Бір жағы тойдан шыққан қызу бар, бір жағы бала көтермегеніне ренжіп жүргем. Екеуі қосылып, кеудемді қыжылдатсын-ай келіп. Қойшы, әйтеуір, сөзді ұзартып қайтемін. Сол күні қуып шықтық қой.

Әлизаның бойын өз-өзінен қорқыныш баурай бастады. Жасынан зұлымдыққа жаны қас, кісіге деген аяушылық сезімі мол Әлиза үшін бұдан асқан қатыгездік жоқ сияқты көрінді.

Көз алдына ірк-ірк етін май басқан семіз денесін зорға қозғап, үйректей майпандап, келінін қуып жүрген енесі елестеді.

Қалада телевизордан көретін балаларға арналған мультфильм кейіпкерлері сияқтанып кетті. Бір көрініс көз алдына келіп, күліп жіберді. Енесінің алдында отырғанын есінен шығарып алыпты.

Сол-ақ екен бастады дерсің.

- Не болды-ей, бар болғыр жырқ-жырқ етіп! Токтат! Әйтпесе бетіңе мынаны бір-ақ шаңам. – Алдындағы жуынды құюлы кесесін көрсетті. Қояр деген қане. Үсті-үстіне үдетіп, шапылдады-ай келіп. Әлиза естіп көрмеген сөздерді естіді. Кейбір сөздің мағанасын да түсінген жоқ.

Қызына окпелеп келмей қойған құдаларына - Әлизаның әке-шешесіне де тіл тигізді. Аңы тілдің уытына шыдамай, жылаған беті төсегіне жата кетіп еді, болмай сүйреп тұрғызды. Содан үй-ішінің көзі ұйқыға кіргенде ғана жаңы семді ғой өйтеуір.

Байқап отырса қазіргі тіршілігі Сәлима құрбысының өмірінен ешқандай айырмасы жоқ екен. Сонда оны кіналап еді-ау.

...Әлиза Сәлиманың үйіне түске таяп келген. Келсе үйдің іші әлі жиналманты. Ауыз үйдегі доңгелек стол басында құрбысының жалғыз өзі шай ішіп отыр.

- Жоғарылат, Әлиза.

- Жоғарыда бол.

- Бәлі мен әлі ерте ғой деп отырсам. Түс болып қалған ба, маскара. Қой тамақ істейін.

Екеулеп жүріп үй ішін жиыстырды. Болған соң қуырдаққа тұрайтын ет әкелді. Мүшелеп бұзылған қой етінің әр жер-әр жерінен Сәлима жұқалап сылып ет түсірді. Неге олай істеп отырғанын түсінбеген Әлиза:

- Бір бөлегін кесіп алып тұрайық та, - деген.

Сәлима басын шайқады. Құрбысының өңінде мұң пайда болды. Сонда ғана түсінген Әлизаның енді ызасы келді.

- Дүниеде неше түрлі адамдар бола берелі екен ғой. Күйеу табылмайтындай сондай адамға тұрмысқа неге шықтың?

- Е, Әлиза-ай! Тағдырдың жазуы ғой. Әкем марқұм “Жазмыштан озмыш жоқ” деп отырушы еді. Сол рас екен. “Басқа түскен - баспақшыл”. Көңбегенде не істейсің? Осы Қалиға тұрмысқа шығам деген үш ұйқасам ойымда жоқ еді.

- Мен сәкашан сүймеген адамға тұрмысқа шықпас едім...

- Олай деме, Әлиза. Алдында не боларын қайдан білесің.

- Білемін, білемін, - деп жымың-жымың етті. Ойына Мәулен оралды. Сәлима да күлді.

- Жігітің бар екен ғой. Әйтеуір ауыл жігіттерінен аулақ жүрсең болғаны.

- Неге? Ауыл жігіттері кімнен кем?

- Ауыл жігіттері жақсы болса — сен Сайлауды неге ұнатпайсың... Үндемейсің, ө? Сайлаудың сенің соңыңнан қал- май жүргенін бүкіл ауыл біледі. Есінде ме, оныншы класта оқып жүргенде тақтаға “Әлиза қосу Сайлау болады Махаббат” деп жазын қойғанымызда мұғалімдер көрін қойып, класс жиналыс- ынла талқылағаны.

- Е, ол есімде. Тектен текке жиналысқа түсу оңай дейсің бе! Мені мұғалімдер бөлмесіне шақырып алып, класс жетекші- міз “Екеулеріңнің достықтарың шынайы ма, жөк әлде жай жүріс пе?” - деп сұрады ғой. Ұят-ай! Бетімнен отым шықты ғой деймін. Сайлау екеуміздің арамызда сәкандай махаббат жайлы өңгіме бөлып көрген жөк. Үйіміз ауылдың бір шетінде болған соң сабаққа бірге барып, бірге қайтамыз. Соны кейбіреулер өйінше жорыған болуы керек. Кейіннен білдім — Сайлаудың ози де біраз балалардың алдында мақтанған сияқты. Содан мен оны ұнатпаймын. Мақтаншақ жігіттерді жаным жек көреді. Мектеп бітірген соң да соңымнан қалмай, кинодан қайтқанымда үйге шығарып салып жүрді. Кейіннен институтқа да бірекі рет хағ жазды. Оларды оқығам да жөк. Сыртынан фамилиясын көріп, жырттып тастадым...

Кәшкене үнеіздіктен соң Әлиза құрбысына қарап:

- Сәлима шынықты айтшы, сонда тақтаға кім жазты?-деді. Сәлима күлді.

- Білмеймін, — білес де шынықты айтқысы келмеген сияқты. — Үзілістен келсек, тақтада жазулы тұр — біз сендер көрсін деп әдейі өшірмедік. Сайлаудың мақтаншақтығын бір байқайық дедік.

- Әй қыздар-ай. “Ойыннан от шығады” деген сол емес пе, мені бүкіл ауылға күлкіге қалдырдыңдар.

- Балалық қой. Қайдан білейік.

Екеуі оны-мұны әңгімелеп, мектеп өмірін еске алысып біраз отырған соң Сәлима:

- Қазір жігітің бар шығар? — деп сұралды.

- Бар ғой, - деді Әлиза тағыда Мәуленді есіне алып.

- Е, бәсе, ауыл жігіттерін менсінбей жүргенің сол екен ғой. Қаланың қарасирақтарының бірі шығар.

- Жоқ, Сәлима. Ол да өзім сияқты ауылдан шыққан адам. Әлиза күрсінді.

- Өзің тіпті, сағынып қалған сияқтысың ғой. Ұната-сың-ау, сірә? Әдемі, ақылды жігіт пе?

Ол басын изеді. Көңіліңде бір сағыныш сезімі пайда болды.

Әңгімемен отырып қуырдақ жеп, шай ішіп болғанда күн де еңкейе бастаған. Сәлима дастарханның шетін қайырып, стол үстіндегі ыдыс-аяқтың бетін жаба салды.

- Неге жинамадың?

- Қазір Қали келеді жұмыстан. Қайтадан жасап жатамын ба, тағы шай қоймын ғой.

- Соған несің ерінесің? Түк емес нәрсеге.

- Түк емес екені рас. Бірақ жұмыссыз қарап отырған адамды жалқаулық тарта берелі екен.

- Ол әркімнің өзіне байланысты ғой. Сен өбден еріншек болып алыпсың.

Әлиза үй ішіне жағалай көз салды. Төсек-орын қалай болса, солай ретсіз жиналған. Ыдыс-аяқ орны да онша келісіп тұрған жоқ. Осыларға алғаш келгенде-ақ көзі түскен, онда мән бермеген еді. Енді байқаса осынша салақтық жас адамға келіспейді екен. Мектепте оқып жүргенде Сәлима төп-төуір жинақы, ұқыпты оқушылардың бірі болушы еді.

- Өз басыңда болмаған соң түсінбейсің ғой... — Біраз мұңайып отырды. — Еркектің көңіліне жағудан қиын нәрсе жоқ. Оның ойындағысын табам деп қанша жалпақтағаныңмен еңбегің босқа зая кетеді. Істесең — істедің деп, істемесең — істемедің деп әлек салады. Жұмыстан келгенде, үйдің іші жинаулы тұрса: “Жайпатып жинап қойып кімді күтін отырсың? Күткен біреуің бар шығар?” - деп шүйлігеді. Егер шашылып жатса тағы да менің сорым: “Үй

жинамағанда күні бойы не бітірдің?” - деп тиседі. Ішін алса тіпті мазасыз. Ызыңдап құлағыңның етін жейді. Кейінгі жылдары аса көп ішетін болып жүр. Кеиде жоқты сылтау етіп, қол жұмсайтынды да шығарды. Е, біздікі әйтеуір итқорлықпен отіп жатқан өмір ғой... – Көзіне мөлдіреп жас іркілді.

Біраз отырып, құрбысын жұбатқаннан кейін Әлиза далаға шықты. Сәлима кешкі ас қамына кірісті.

* * *

... Содан бері Сәлиманың мүшкіл халін ұмытқан емес. Ондай үйде омалып отырғанша өз бақыты үшін күреспей ме деп ойлаған. Бірақ ана екі баласын қимайды ғой. Үлкендерін Қалидың әке-шешесі бауырына салынты, кішілері өз қолында. Соларды тірідей жетім етпейін дейтін шығар.

Терезеден сорағалаған ақ жауынның тамшыларына қарап отырып ойға кеткен Әлиза кенет Құрымбайдың оқыс шыққан даусынан селк ете түсті.

- Саған не болған-ей, терезеге қарап?! – Есікті айқара ашып тұрды да, кейін бұрылып: - Кіріңдер, - делі.

Май-май киімдерінің суы тамшылап екі кісі кірді. Бұрын көрген адамдары сияқты болғанымен жыға танымады.

- Қатын, стол жасап жіберші. Кінкене өңешімізді жібітіп алайық. – Қалтасынан бір жарты арақ шығарып, столға қойды. Онсыз да өздері ішіп алған сияқты.

Аяғы ауырлағаннан бері бір мезгіл дем алып, кітап оқып жүрген Әлиза керенау көтеріліп барып, қолындағы кітабын төсектің үстіне тастай салды.

- Пәлі, қолындағы кітапты қара. Бідің қатын қарны шермиген сайын оқымысты болып барады. Мұны біраз жонге салу керек екен. Ей, бол маймандамай, жылдамырақ қимылда. Жаса столды тез! Ал, ана кітап ұстағаныңды екінші маған көрсетпе. Кітапты оқып-оқып, оқымысты бала тапсаң менің маңдайыма сыймай кетіп жүрер.

Әлиза стол жасап, үстіне қияр қойды.

- Басқа ештеңең жоқ па?

- Жок. Не кеш емес, не түс емес, осы уақытта тамақ бола ма?

- Ей, сөйлемей нан өкел!

- Үйде нан жоқ.

- Неге ?!

Құрымбайдың көзі шатынап кетті.

- Әлгінде, жауыннан бұрын мамам дүкенге кетіп еді, әлі оралған жоқ. Нанды сол кісі өкеледі.

- Имм... Кітап оқып, оқымысты болғанша нан өкеліп қоятын адамсың ғой!... – Орнынан атып тұрып, Әлизаға ұмтылды. – Мен сені осы үйді күзетіп отырсын деп алып на едім? Кет қазір үйден!

Құрымбайдың жуан жұдырығы Әлизаның құлақшеке тұсына сарт ете түсті. Еріп келген екеудің жастауы ұстап үлгергенше болған жоқ тағы бір рет құлаштан сілтеп қалды. Әлиза есеңгіреп құлап түсті. Сол күні оны аудандық аурухананың әйелдер босанатын бөліміне жеткізді.

Қызының мұндай халі шақырса да келмей, енді қайтіп көрмейтіндей болған әке-шешесінің құлағына тиді. Сол-ақ екен екеуі де күстай ұшып жетті.

Бір жыл көрсепеген ата-ана қызымен осылай қауышты. Шекесі торсықтай кінкене қара ұлды алдарына алып, жиенді болып оралды. Қуанышқа бөленген кемпір-шал бобетіне той жасап, “Дәулет” деп ат қойды.

Содан Әлиза Құрымбайдың үйінің жүзін көрген де жоқ. Ізден келген ешкім болған да жоқ.

Күзге қарай Дәулетті үйде қалдырып, Әлиза қалаға жол тартты. Институтқа барып, сырттай бөлімге ауысып қайтты. Аз да болса Мәулен бейнесі көңілінде көлеңке тарта бастап еді. Мәуленмен алған танысқан сәті есіне түсті.

...Жердің сілікпесін шығарған сіліңгір күз еді. Үздіксіз үш күн жауған жауыннан миы шығып жатыр. Аяқ алып жүру қиын. Педагогикалық институттын жатақханасы автобус аялдамасынан бірталай жер. Жаңада салынғандықтан маңайына әлі асфальт төселмеген. Екі иығын зіл-батпан ауыр жүк басқан Әлиза аяғын зорға көтеріп келеді. Өзінің осы күйіне кімді кінәларын білмейді. Екі торды сықия толтырған қамқор анасына ма, екінші жылға кетсе

де кешеу кимылдап, жолды жондемеген құрылысшыларға ма, өйтеуір ренжулі.

- Қап, - деп ойлады, - кеше Сайлаудың машинасымен келсем ғой, мұндай бұреге түспейтін едім.

Кеше ол қалаға кетіп бара жатып, машинасын қолденен тартқан. Әлиза бармай қалды. Бүгін оның есесіне автобуста қыспаққа түсті. Енді, міне...

- Сізге көмек қажет емес пе ?

Өз ойымен келе жатқан Әлиза селк ете түсті. Әлеміше келген қара торы жігіт жымыя қарады. Жаңбырдың суы самайынан төмен сорғалап тұр. Қорқып қалғанын білдіргісі келмеген қыз жігіттің бетіне тіке қарады.

- Жүгіңіз ауыр екен. Келіңіз мен көмектесейін.

Әзілден тұрма деп ойлаған. Шын екен. Әлиза қолындағы жүктің бірін үнсіз ұсынды. Жігіт екі торды бірдей алды.

Ауыр жүктен арылған соң, салдырап көтертпей қалған білегінің қарын жазып, саусақтарын уқалады.

- Осыныша жүкті қалай көтеріп келе жатырсыз? Мамаңыз аямай-ақ толтырған екен, - деп жігіт қызды сөзге тартты.

Әлиза үндеген жоқ.

- Мына жауын бір басырмай қойды ғой. Адамның еңсесін көтертпейді. Сіркіреп тұрғанына бірнеше күн.

Әлизадан тағы да жауап болмады. Жігіттің көңіліне күдік кірді. Бірақ мылқау адам болса студенттер жатақханасында несі бар. Бет алысы осы жақ қой. Әлиза болса жігіттің не ойлағанынан бейхабар, ешнәрсеге зауқы соқпай, жүре берді. Жатақхана алдына келгенде ғана жүктерін ала бере:

- Рахмет, - деді.

Жігіт аңғарылып тұрып қалды. Қол жүгінің бір шетінен айырылар емес. Қыздың ажарлы жүзінен көзін алмайды. Әлизаның ызасы келді. Күні бойы көрген қиыншылыққа, тап бір осы жігіт кінәлідей-ақ, бар ошын осыдан қайтармақ сияқты.

- Босатыңыз! - Даусы қаттырақ шығып кетті.

- Кешіріңіз, кешіріңіз...

Әлиза жігіттің кінәлі шәкірттей пұшайман түріне қарап күліп жібере жаздады. Оның неліктен мұндай күйге

түскенін сезген жоқ. Есіктен кіре бере артына елеусіз көз тастаған. Жігіт сол орнында бұған қарап өлі түр екен.

Болмеге кірісімен терезеден барып қарады. Көзіне оқшау ешкім түскен жоқ. Содан соң барып сырт киімін шеше бастады. Неге олай етті оны өзі де түсінген жоқ. Көз алдына өлгі жігіттің соңынан қарап тұрған сәті елестеді. Сол тұрған беті ойына бірнеше рет оралды.

Содан комсомолдар күні қарсаңында қалалық мәдениет сарайында өткен жастар кешінде олар тағы ұшырас-ты.

Жігіт оуелде оны танымай қалды. Өйткені Әлизаның бұл түрі мүлдем бөлек еді. Жауынды күнгі үстінен су өткен, басына байлаған орамалы сусып мойнына түскен қыз сияқты емес, қызыл-ала гүлді көйлек, бұйралатып түйген қалың қара шаш тал бойына жарасып тұр. Жарқ еткен отты жанарлардың үшқыны ғана өзгермеген.

Екі-үш жігіт елден бөлектеу орнени әңгіме етіп тұрған. Бірі жандарына таяу келген екі қызды байқап, бұлар жаққа жиі қарай берген. Ыңғайлы бір сотте қыздар жаққа Моулен тағы көз салып еді, қарсы тұрған қыздың бірі жанарын тайдырып өкетті. Сол қарақаттай мөлдіреген қара көздері жүрек түбіне бір отты үшқын шашып еді. Бірақ бұл таныс жанарларды қай жерде көргенін есіне түсіре алмай, ойланып қалды.

Шалқыған музыканың бой балқытқан өсем оуені ойнаған кезде жігіттер қыздарды биге шақырған. Олар қарсы болған жоқ.

Билеп жүріп:

- Мен сізді бұрын бір жерден көрген сияқтымын, - деді Моулен.

Әлиза күлді.

- Сіз тез ұмытып қалады екенсіз.

Жігіт мұндай жауап күтпеген.

Сөз бастамаққа айтыла салған сылтау деп ұғар деген күдікте еді.

- Ойыма түспей тұрғаны...

- Осыдан бір ай бұрын шамасында сіз менің жүгімді көтерісіп, жатақханаға дейін шығарып салғансыз... Енді есіңізге түскен шығар?

Жігіттің ойына жауынды күнгі оқиға сонда ғана оралды.

- Иә, иә ... Есіме жаңа түсті...

Мәулен мен Әлиза осылай танысқан еді.

...Әлиза әдейілеп тұрып Мәуленмен бірге болған жерлердің бәрін аралап шықты. Орындықтарға отырып, сол сәттерді көз алдына келтірді. Бәрі де күні кешегідей көңілінде сайрап тұр. Қаланы қанша аралағанымен бұрынғы таныс, жолдастарынан ешкім кезікпеді. Мәулен курстарымен бірге совхозға жұмысқа кеткен екен.

Қайтарда Әлиза аудандық оқу бөліміне соғып, жұмыс сұрады.

- Ертерек келуіңіз керек еді, - деді мән-жайдың бәрін сұрап білген соң, оқу бөлімінің меңгерушісі, орта жастан асқан, жылы жүзді адам екен. Қазақ тілі мен әдебиетінен осындағы онжылдықта орын болған, соған жіберетін едік. Екі-үш күн болды оқу бітіріп келген бір жас жігітті орналастырдық.

... – Айтпақшы, мынау жуырда ашылған Алтынбел руднигінде бастауыш кластың бір мұғалімі жетіспейді. Мүмкін сонда барарсыз. Рудник жаман жер емес, - деп кеңес берді.

Әлиза екі сөзге келмей келісе кетті.

Алтынбел – таяуда ашылған рудник. Аймақтық жағынан осы ауданға қарағанымен тікелей жол қатынасы жоқ. Теміржол бойына таяу болғандықтан оған баратын адам әуелі қалаға барып, содан поезға отырады.

Поездден түскен соң Әлиза қолындағы жүктерін жерге қойып, жан-жағына қарады. Разъез басында бес-алты үй бар екен, басқа ештеңе көрінбейді. Алыста үйлері ағараңдап көрініп тұрған рудник екенін жазбай таныды. “Ең кемі үш-төрт шақырым, өйтпесе одан да көп” деп жобалады іштей. Айнала жазық, тек рудниктің жанында екі биік шоқы бар екен. Бауырындағы екі мұржадан қою түтін бүрқырап шығып, көкке өрлеуде.

Шеткері тұрған жүк машинасын Әлиза келген бетте байқаған. Жүктерін алып солай қарай бет алды. Үш-төрт

қыз бен жігіт және бір топ бала үстіне мініп те алыпты. Кабинада бір қарт кісі отыр.

Машинаға таяй бергенде жүргізуші жігіт:

- Қарындас, қайда барушы едіңіз? – деп гүр ете түсті.

- Алтынбел руднигіне.

- Әй, шал, үстіне шық! - деп шалға бұйрық берді де, Әлизаны кабинаға шақырды.

- Қарағым-ау, сіді кабинаңды да аядың ба? – деп қария қынжыла сойледі.

- Бір айтқанды орындау керек. Қайталан айтқанды жаным сүймейді. Өйтпесе – жаяу кетесің.

- Бұл пәле бір қырсықса көнбейді, - деп мұртты кісі кабинадан түсті.

- Отыра беріңіз, мен үстіне шығайын.

Машинаның үстіне шығуға бет алған Әлизаны шафер жігіт болмай кабинаға отырғызды. Өзі бұған тамсана қаран қояды.

- Қай жерде түсесіз, қарындас?

- Мектеп қай жерде екенін білмейсіз бе?

- Білгенде қандай. Керсі мектеп болеа – тура жанына тық еткізем. Мына жүгінізді де мектепке апарасыз ба?

- Иә, басқа қайда анарам?

- Түсінікті, жаңадан келе жатқан мұғалім болдыңыз ғой.

Мектептің жанына әкеп салған соң:

- Қазір біраздан соң қайтып келсем, - деп әлгі жігіт ыржиып күліп кете барды. Бүрк-бүрк еткізін шаң көтерген машина лезде бұрыш айналын жоқ болды. Одан түскен бір топ оқушы балалармен бірге Әлиза да мектепке кірді.

Мектеп директоры жас мұғалімді қуана қарсы алды.

- Бізде тек үй мәсселесі киындау. - деді ол көйлідірігін түзетіп киіп. Жұмсақ дауысты, асықпай сөйлсетіп сары кісі екен. – Екінші класты сізге береміз. Қазір оларды бірінші кластың мұғалімі түстен кейін оқытып жүр. Бүгін орналасып алыңыз. Ертеңнен бастап сабаққа кіріссесіз.

Директор жаңа келген мұғалімді қайда орналастыра-рын білмей көп ойлаңды. Кіріп-шыққан мұғалімдерден де сұралы. Бірақ ешкім мардымды ештеңе айта алмады.

Бір кезде әлгі машина жүргізуші қара жігіт кіріп келді. Әлизаның бойы тітіркенгендей болды. “Құрымбайдан зорға құтылғанымда мына пәле тап болмаса иегі еді” деп ойлаған. Баса киіп алған қалпағын шешер емес. Мектепке келгені ойына да кіріп те шықпайды. Әңгіменің не туралы екенін білген соң екі саусағының арасына қыстырған темекісін бір-екі сорып, ол да сөзге араласты.

- Біздің апай үйіне кіргізер. Былтырғы кетіп қалған мұғалім тұрған үйді айтам...

Оның сөзін директор да қоштады.

- Айтпақшы сол үй бар екен ғой. Мүмкін келісер. Қазір біреуді жіберіп білдірейік. Әйтпесе, жүгіңізді осында қалдыра тұрып, өзіңізге бір бала қосып берейін, барып келіңіз.

- Мен машинамен апарып салайын. Жүгіңізді де біржола ала жүріңіз. Мен барсам келіспегенде қайда барады. Тілін өзім табам...

- Дұрыс, Төлеу. Ози апарып орналастыр. Сопаң тезірек кел. Бір кетсең – мол кететін әдетті қой. Бүгін түстен кейін оқитын балаларды кешіктіріп әкелдің. Екінші қаладан келетін поезды тосып өуре болма. Поезд кеш келеді де, балалар сабақтан қалып қояды.

- Жарайды, енді кешіктірмеймін, - деп келісті Төлеу. Әлиза оның мектептің машинасын жүргізетінін түсінді.

Пәлерге орналасқан соң мектепке қайтып келгенде үзіліс кезі болатын. Ози сабақ беретін класқа кірді. Нұр жүздері балбұл жанған бүлдіршіндер екі көзі жаудырап қарай береді. Бұл класқа таңертең оқитын бірінші кластың мұғалімі Сәуле уақытына сабақ беріп жүр екен. Ол өткен жылы ғана педучилище бітіріп келіпті. Биыл екінші жылы ғана істейді.

- Келгеніңіз қандай жақсы болды. Екі еменде істеу өте қиын. Бірінші кластың балаларымен көп жұмыс істеу керек. Оған дайындалуға уақыт жоқ. Кейде қорнекі құрал әзірлеп те үлгермеймін. Оның үстіне осы кластың балаларының сабақ үлгерімі де нашар.

- Неге нашар? – деп сұрады Әлиза.

Сәуле бірден ештеңе дей қойған жоқ.

- Оны ертең сабақ бергенде байқарсыз. Бұл кластың оқушылары өткен оқу жылында толық үлгерімге жеткен екен. Шын мәнінде жөнді сабақ өткен жоқ...

Осы кезде қоңырау соғылды да, оқушылар орындарына отырды. Сәуле сабағын бастап кетті.

Мұғалімдер бөлмесіне келгенде оқытушылар кластарға жаңа тарап жатты. Төр алдындағы стол басында отырған жылтыр қара жігіт жанындағы жас мұғалімге олденені шұқшия түсіндіріп жатыр. Сол жақ қабырғаға таяу қойылған үлкен сары диванда мектеп директоры оларға шірене қарап отыр.

- Ә, келдіңіз бе? – деді Әлизаны көрген мектеп директоры. Содан соң ана қара жігітке: Қасқан, мына кісі бізге жаңа келген мұғалім. Ертеңнен бастап сабаққа кіріссін. Бүгін жұмыс жоспарын келісіп алыңыздар, - деп таныстырды. – Қалай жақсы орналастыңыз ба?

- Жаман емес.

Әлиза ойлағандай, Қасқан мектеп директорының оқуісі жөніндегі орынбасары болып шықты. Бір орында байыз таппай қозғалақтап отырысы ұшып-қонба қызба жігіт екенін байқатады. Өзі нық сөйлеп, байыпты болуға тырысады екен. Сонысына қарағанда өзінің ұшқалақтығын сезетін сияқты.

Ертеңіне алғашқы сабағын өткізген соң-ақ Әлизаның көтеріңкі көңілі пәс болды. Өйткені, кластағы жиырмадан астам баланың жартысына жуығы екі сөздің басын қосып оқи алмайды. Журналдың беті толған “екілік”. Кеше Сәуленің: “Сабақ үлгерімдері нашар”, - дегені осы екен ғой.

Дегенмен балалармен жұмыс істеу көңілді болды. Мектенке ерте келіп кеш қайтады. Нашар оқытындардың ата-аналарын шақыртып сөйлесті. Кейбіреулерінің үйіне өзі барды.

- Е, қарағым-ай, - дейді олардың әке-шешелері, - әйтеуір өйтіп-бүйтіп оқиды ғой. Сөйтін оқыта берсеңші. Сол бала отиішнік болмай-ақ қойсын. Ертеңгі күні өз бетіңше нан тауып жесе болады емес пе? ...

Ал, енді біреулері өзіне соқтығады:

- Баланың үлгеріміне бізді неге кінәлі санайсыңдар?! Бердік пе мектенке – оқытындар. Сол үшін ақша алып жүреңдер...

- Былтырғы мұғалімінен сен білгішпін дейсің бе? Бірде бір рет үйімізге келмей-ақ, бір де бір рет мектенке шақыр-

май-ақ оқытып еді ғой. “Балаң нашар оқиды” дегенді естіген емеспіз...

Кең ауланың біріне келіп кірді. Байқап қарап, ит жоқтығына көзі жеткен соң үйдің есігін ашқан. Дәлізде екі бала өз бетінше әлденелермен ойнап отыр. Бірі - өзінің класындағы Самат. Сасқалақтап қалған бала не істерін білмей:

- Сәлематсыз ба, - деді де теріс айналды.

- Сәлематпысың, Самат. Хал қалай? Мына ойнап отырғаның не нәрсе?

Бала үндеген жоқ.

- Үйде кім бар?

- Тәтем бар, - деді Самат ақырын, төмен қараған беті бері бұрылып.

- Тәтең кім?

- Мамасын “төте” дейді, - деп жанындағы шамалы ересектеу бала үн қатты.

- Жүр, төтеңе барайық.

Үйге кірген Әлиза еденді жуып, таза ұстамаған үйде болатын бір түрлі жағымсыз күлімсіген иіс сезді. Ойлағанда-ақ үй іші онша жөндеу болмаса да, өз сөнімен жиналмағандықтан, көрер көзге қораштанып тұр. Саматтың шешесі жас адам екен. “Менен екі-үш жас қана үлкендеу болар” деп шамалады іштей Әлиза, ауыз үйдегі пештің жанындағы диванда жатқан келіншекті көріп.

Саматтың шешесі амандық сұрасудың орнына басын көтеріп отырды да, мұны басынан аяғына дейін шола қарап шықты.

- Мен Саматтың мұғалімі едім...

- Немене, ол бірдеңе бүлдіріп қойды ма?!

- Жоқ, ештеңе де бүлдірген жоқ. Жай менің өзім... Жаңадан келген соң оқушылардың ата-анасымен танысайын деп...

- Е, сіз “жаңа келген мұғалім едім” деңіз, - деді үстіне жамылған кір-кір халатын киіп жатып. Бәсе, келген күні біздің жігітіміз түнімен аузынан тастамай шығып еді. — Дауысында кекесін бар. — Баламыз оқымайтын болса - өкесіне неге айтнадыңыз. Мектепте күнде көріп жүрген жоқсыз ба? Әлде, Төлеудің келіншегі қандай екен, көрейін

деп келген боларсыз. Міне, көргіңіз келген болса – көріп алыңыз...

Алғашқыда Әлиза түк түсінбей аң-таң болған. Бірте-бірте түсіне бастады. Бұл – мектептің машинасын жүргізетін Төлеудің үйі екен ғой. Сонда ғана өзінің бала тәрбиесіндегі тәжірибесіздігін байқады. Әуелі баланың ата-анасының кім болып істейтінін біліп алып барып сөйлесу керек қой. “Жарайды, оқасы жоқ”. Әлиза мән-жайды айтып, баласының оқуы нашар екенін түсіндірмек болды. Бірақ жас ана әңгімені басқа жаққа бұрып өкетті.

- Жыл сайын осында бір шөп желке жаман қыздар келеді де, өзімізге ақыл үйретеді. Солардың не оқып келгенін де білмейміз. Әйтеуір келгенде күмнип келеді де, біраздан соң жүні жығылып, қаласына қайта қашады. Бір жылдан соң сен де кетерсің, әлі көрерміз...

- Қойыңыз жеңгей. Менің кетер-кетпесімнің бұл арада ешқандай қатысы жоқ. Әңгіме сіздің баланыздың оқуы жайында.

- Онда, оны өкесіне неге айтпадың?

- Білмедім ғой...

- Ә, солай де! Төлеудің кабинасына мініп, қыдырғанды білесің, ал оның баласының бар екенін білмейсің, ә! Сірә басы бос, бойдақ жігіт деп ойлап қалған шығарсың?! Бәсе, бәсе... Келген күні-ақ ана қаусаған шалды машинаның үстіне шығарып, кабинасына сені отырғызыпты ғой. Ел сені одан соң да бір-екі рет Төлеудің кабинасында отырғаныңды көріпті...

Қояр деген қане. Сөзді тіпті көбейтін барады. Өзі оқығатын оқушының ата-анасынан мұндай ауыр сөздер естимін, оқушының көзінше мұнша жер боламын деп ойламаған.

- Самат, сен кішкене шыға тұршы, - деп ол шыққан соң есікті тартып жапты да: - Мен бұл үйге сізбен үрсысып, бет жыртысу үшін келгемін жоқ. Оқушының жайын білу үшін, келешекте оқу үлгерімін жақсартуға септік жасау үшін келдім. Керек болса әлі сан келемін, болмаса мектепке өзіңіз келесіз. Біздің мақсатымыз – балаға білім беру, жақсы азамат етіп тәрбиелеу. Саматтың анасының біздің мектепте істейтінін білгемін жоқ. Білсем ол кісімен де сөйлесетін едім.

- Иә, сөйлеспей жүрген шығарсың...

Әлиза ашуын тежеп, байыпты сөйлеуге тырысты.

- Сіз намысыңыңды қорғауды білмейді екенсіз. Намыс-қой әйел өз еркегін көрінген адамға тели бермесе керек, - деп бастаған ол бір адамның санасына жетерліктей әжептәуір сөз айтты. Бірақ анау ештеңе түсінетін жан емес екен.

- Директорыңа барам, завушыңа барам, - деп шапғыға сөйлеп қала берді.

Үйден шыққан соң Әлиза: "Завуштың әйелінен білгін емес шығарсың. Былтыр ол бірде-бір рет үйімізге келіп мазалаған жоқ еді. Балаң оқымайды дегенді де естіген емессің. Өзің шығарсың қалай оқытуды білмейтін. Не оқыдым дейсің. Ертелі-кеш жігіттермен қыдырып жүрген шығарсың. Келмей жатып басымызға пәле болмаса игі едің", - деген Төлеудің келіншегінің сөзін есіне алды.

Күздің қара суыны жаңа басталған. Көйлекшең шыққандықтан ба денесі бірден қалғырап кетті. Сол беті мектепке келген оған Сәуле қарсы жолықты. Әлизаның желмен қобыраған шашына, оң-түссіз жүзіне қаран тұрып қалған. Оның ішкі дүниесінің неліктен бұлай өлем-жөлем болғанын сезген жоқ.

- Сәуле, былтыр екінші класқа кім сабақ берді?

- Қасқанның жолдасы Майра сабақ берген...

- Ол қазір қайда?

- Жазда кішкентайлы болған, бөпесімен үйінде отыр.

Оны неге сұрадың?

- Жай, өншейін.

Бұдан әрі ештеңе деген жоқ, директордың кабинетіне қарай өтіп кетті. Артына қаран біраз тұрған Сәуле түк түсінбеген беті мектептен шықты.

Директор жоқ болған соң, Әлиза мұғалімдер бөлмесіне келді. Мұнда да ешкім жоқ екен.

Қасқанды күтіп отырған Әлиза көптеген ойлардың басын шалды. Ойлан отырса директордың орынбасарының мінезін адам түсініп болмайды. Алғашқы күні-ақ осы екінші класты өлгенше мақтаған. Өткен жылы ол класта бірде-бір үлгермеуші болмағанын лепірте айтқан.

- Бастауыш класқа сабақ беру оңай емес. Сіз бастауыштың методикасын білмейсіз. Егер аудандық оқу бөлімінің бұйрығы болмағанда мен сізге ол класты бермейтін едім. Кейін сабақ жүргізе алмай, үлгермеушілерді көбейтіп алып, бізді ұятқа қалдырып жүрмеңіз, - деген болатын.

Оның әрбір сөзі зілді естіді. Осы мектепті бір өзі ұстап тұрғандай сынай танытқан. Қашан көрсең шаршап-шалдығып, мұғалімдерге ренжіп жүргені. Ашуланғанда шегір көзі шарасынан шығып, алайып кетеді екен. Екі ұртында шұңқыр пайда болып, бетінің түгі сыртына тебеді. Жайдары қалпы да қызық. Болмашы нәрсеге қарқ-қарқ күліп, рахаттанып қалады.

Мұғалімдер болмесіне кірген Қасқанның қабағы түсіңкі, түсі суық көрінді. Әлденеге ашулы сияқты. Әлизаға көзінің астымен бір қарады да, сырт киімін үнсіз шепті. Мұның сәлемдескеніне де жауап қатқан жоқ.

Сөзді Әлиза бастады.

- Қасқан Темірбекович, менің класымдағы оқушылардың үлгерімі өте нашар.

- Оны маған несіне айтып отырсыз?

- Енді кімге айтпақпын? Директорға айтайын деп едім, ол кісі жоқ екен.

- Немене, сіздің класыңызға мектеп директоры мен оның орынбасары сабақ оқытуы керек болды ма? Келгеніңізге бір айдан астам уақыт болды, содан бері не істен жүрсіз? Жоспардың өзін зорға жасап бітірдіңіз. Енді келіп бізді кінәлағыңыз келеді.

- Дұрыс айтасыз, сіздерді кінәлағым келіп отыр. Ойткені, менің бұл класқа сабақ бергеніме әлі бір ай болған жоқ. Сәуле де бір айға жуық уақыт қана сабақ берген. Осы уақыт ішінде не жұмыс тыңдыруға болады? Оқушылар болса бірінші кластың материалын меңгермеген. Кейбір оқушылар екіге екіні қоса білмейді, бір сөздің басын біріктіріп оқи алмайды. Ал, сіз маған бұл кластың оқушылары өткен жылы жүз процент үлгерді деп мақтандыңыз...

- Иә, мақтандым. Сіз де солай жүз проценттік үлгерімге жетіңіз. Қазір сіздің педагогикалық тәжірибеңіз жоқ, сондықтан да көп дайындалуыңыз қажет.

- Дайындық көп қажет екеніне дау жоқ қой. Бірақ бұл кемшіліктің барлығы өткен жылы сабақ берген мұғалімнің кінәсінен емес пе?

Сол-ақ екен Қасқан онан сайын ашуға булығы түсті. Оның неге мұндай күйге түскенін өткен жылы зайыбы сабақ берген класта үлгермеуші көп деп жамандағандықтан деп іштей түйін отыр.

- Ә, солай деңіз... Сіз өзіңіздің педагогикалық істен хабарсыздығыңызды тағы да көрсетіп алдыңыз. Оқушылардың келесі класқа жеке мұғалімнің емес, педагогикалық советтің шешімімен көшірілетінін білмейсіз ғой. “Жұмыртқа тауыққа ақыл үйретпес болар”. Әлі директор екеуміз сабағыңызға сан рет кіреміз. Білгіш болсаңыз сонда көрерміз...

- Кіріңіз, кіріңіз... Мен кірмеңіз деп отырғам жоқ. - Әлиза күліп жіберді. - Былтырғы мұғалімнің сабағына да жиі кіруші ме едіңіз? - Даусы кекесінді шықты. Бұлай деп айтамын деп ойлаған жоқ еді, аузынан қалай шығып кеткенін өзі де байқамай қалды.

Жас мұғалімнің нені меңзегенін түсінген Қасқан ашуға булығып, коридорға шығып кеткен. Оның неге шыққанын Әлиза сезген жоқ. Ол қарсы кластан бір оқушыны үйінен директорды шақырып келуге жіберген еді.

Өзінің ойына келген ішкірін директор мен оның орынбасарына айтып, ақылдасуға келген Әлиза істің аяғы бұлай насырға шабады деп ойламаған. Қасқанмен сөзі жараспаған соң, директормен түстен кейін сөйлесермін деп орнынан тұрған еді.

- Кішкене отыра тұрыңыз. Қазір директор келеді, - деді Қасқан ашулы, кабинетіне кіріп келе жатып.

Екі танауы делдиін, үшкір мұрнының ұшы тершіген. Қайратты қара шашын сілкіп-сілкіп қайырып қояды. Стол үстін машықты өдетімен жинастырып, отырды да қайтадан сөз бастады:

- Сіз әлі еш жерде қызмет істеп көрмеген адамсыз. Сондықтан да сіз басшылармен тіл тауып сөйлесуді де білмейді екенсіз. Ал, педагогикалық істен, оның ішінде бастауыштың методикасынан хабарыңыздың жоқтығын айтып жату, тіпті артықтау болар. Сіз субординация сақтау дегеннің не екенін білмейсіз. Сіз әлі жассыз... Сіз...

Сіз... Сіздің өлі түк тәжірибеңіз жоқ. Сондықтан да менімен бұлай сөйлесуге хақыңыз жоқ...

Мектеп директоры келмегенде екеуінің арасындағы жағдайсыз өңгіме жалғаса беретін еді. Кенет өңгіме барысы шұғыл бұрылыс жасады. Қасқанның зымияндық мінезі бірден белгілі болды. Мұхит Нұрлыбекович кіріп, бас киімін ілді де, диванға келіп отырған. Оған қарай бар денесімен бұрылған Қасқан Әлизаны меңзеді.

- Мұхит Нұрлыбекович, бір маңызды мәселені шешу керек болып тұр.

Директор елең ете қалды.

- Ол қандай маңызды мәселе?

- Соны сізге қалай айтарымды білмей отырмын... Келгеніне бір ай толмай жатып... – Кішкене ойланып отырып қалды, - Қалай десем екен?... Иә, біреулердің семьясына іріткі салып жүр дейді...

- Кім ол іріткі салып жүрген?

Мұхит Нұрлыбекович Қасқанға бір Әлизаға бір қарап түк түсінбей үнсіз отыр.

- Есенова, сіз осында келе сала былтыр жүз процент үлгерімге жеткен кластың оқушылары түк білмейді, оларды неге екінші класқа көшірдіңдер деп педагогикалық советтің шешімін жоққа шығардыңыз. Бұл – тек мұғалімге ғана емес, мектеп дирекциясына да кінә тағу. Ал, сіз өзіңіз не істеп жүрсіз? Енді директордың алдында соған жауап беріңіз! – деді Қасқан ашулы жүзбен.

Әлиза болса не істерін білмей, біреу құлақ-шекесінен соғып еткендей, есеңгіреп қалды. Кішкенедең соң:

- Жала... Өтірік... Қане, айтыңызшы, кімнің семьясына іріткі салыпшы?! – деп орнынан атып тұрды.

- Сабыр етіңіз, Есенова. Сіз шыдамсыз адам екенсіз. Аздан ойланып көріңізші. Мүмкін ойыңызға түсер.

Өзіне өзі келе бастаған Әлиза оның сөзін өзінше жорыды. Құрымбайдың осында туыстары болып, солардың бірдене деуі мүмкін ғой. Болмаса аудан орталығына барғанда елдің қанқу сөзін естіді ме екен.

- Не істейін, түк те істегем жоқ... Мені Құрымбайдың машинасына әдейі мінді деп не едіңіз. Ол өзінің семьясынан сөт болардан әлдеқайда бұрын ажырасқан адам...

- Немене? Құрымбай дегеніңіз кім? — деп Қасқан қала-
ла түсті.

- Ұлым Доулеттің әкесі.

- Ажырасып кетіп пе едіңіздер?

- Жоқ... Біз үйленген де емеспіз, - деді Әлиза мұңайып.

- Неге?

- Ол ұзақ әңгіме.

- Солай деңіз, - Қасқанның жүзі жайнап сала берді. —
Сіз мұнымен қоймай, Төлеудің де семьясына іріткі салып
жүрген көрінесіз...

- Жоқ! — деп Әлизаның даусы сонда ғана қаттырақ
шықты. — Қасқанның не айтқалы тұрғанын жаңа біліп, -
Мен ешкімнің де семьясына іріткі салған жоқпын.

- Сіз кісіні көрер көзге өтірікші қылады екенсіз. Мен
жаңа ғана осы мектептің алдында Төлеудің келіншегіне
жолықтым ғой. Сол айтты. Өтірік болса айта ма? “Енді
басқаны қойып, Төлеуді үйге өзі іздеп келетінді шығар-
ды”, - деп кошені басына қотерді. Сіз үшін менің қызару-
ыма тура келді. Сабаққа дұрыс әзірленіп, балалармен
жұмыс істегеннің орнына үй қыдыратын көрнесіз.

Мынадай сөздер сүйегінен өтіп, қорланған Әлиза Қас-
қанның сөзін бөліп, болған жайды айта бастады:

- Мен өзім сабақ беретін оқушылардың ата-аналары-
мен сойлесуге бардым. Ол — үй қыдырғанға жата қоймай-
тын шығар. Саматтың папасы біздің мектептің машина-
сын жүргізетінін білгенім жоқ. Білген күннің өзінде де
оқушының үй жағдайымен танысуым қажет қой. Мектептің
ата-анамен байланысы деген бар емес пе? Әлде бұл
мектептің мұғалімдері оқушылардың ата-анасымен бай-
ланыс жасамай ма? — деп Әлиза Төлеудің үйінде болған
жайды баяндап берді. Бір-екі рет Төлеудің кабинасына
мінгенін де жасырған жоқ.

- Жарайды, - деді Мұхит Нұрлыбекович әбден тыңдап
болған соң. — Бүлінің бара жатқан ештеңе жоқ. Айта бер-
сек сөз көп. Бос сөз тере бергенше ынтымақпен бірлесе
еңбек ету керек. Екінші кластың оқушылары ішінде
үлгермеушілер бар екені рас. Оны жасырмаймыз. Енді со-
ларды қатарға қосу қажет. — Директор болған істің тігісін
жатқыза сойледі.

- Есенованың педагогикалық советтің шешімін жоққа шығаруын қалай түсінуге болады?...

Қасқан тағы да шіңкілдей бастап еді, Мұхит Нұрлыбекович оны тыйып тастады да Әлизаға:

- Сіз бара беріңіз. Кейін тағы сөйлесерміз, - деді.

Сағатына қараса екінші сменаның сабағы басталатын уақыт болып қалыпты. Келген шаруасын ұмытқан Әлиза сол беті үйіне асықты. Мұғалімдер бөлмесінде мектеп директоры мен оның орынбасары оңаша қалды. Екеуінің не туралы әңгімелескенін Әлиза білмейді. Бірақ мұнан соң Қасқан ол мәселе туралы әңгіме қозғаған жоқ. Оның есесіне ертеңіне-ақ Әлизаның балалы өйел екенін рудниктің бүкіл тұрғындары естіді.

Өртүрлі алып-қашпа сөздер болды. Бірақ оның біріне де Әлиза құлақ асқан жоқ. Тәжірибелі мұғалімдермен пікірлесті. Методикалық әдебиеттер оқыды. Ата-аналармен кеңесіп, ақыры көкейінде жүрген пікірін айтпақ болды.

Оқушыларға өз бетінше орындауға тапсырма беріп, директорға кірсе, ол кабинетінде жалғыз екен. Әлиза келген шаруасын айтты. Мұхит Нұрлыбекович әуелде не деп жауап берерін білмей отырып қалды.

- Жарайды, ойланып көрейік. Бірақ оған біздің мүмкіндігіміз келер ме екен. Кластар да мұғалімдер де жетіспейді... Қасқан не дер екен соның пікірін тыңдайық, - деді де өзінің орынбасарын шақыртты.

Қасқан есіктен сөйлей кірді:

- Есенова, сабақ уақытында өз шаруаңызбен жүресіз де, "оқушылардың сабақ үлгерімі нашар" деп бізді кінәлайсыз. Сіздің кластан шыққаныңызға он минуттай болып қалды-ау деймін...

"Япыр-ау, мына кісі аяқ басқанымды аңдып жүреді екен-ау" деп ойлады Әлиза, өзінің ағаттық жасап алғанын сонда ғана түсініп.

Сөзді Мұхит Нұрлыбекович бөлді:

- Қасқан мына Әлиза бір ұсыныс айтып отыр.

- Немене?!... Қандай ұсыныс?

- Мектепке ұзартылған күн тобын ашсақ деген ойы бар. Бұған қалай қарайсың?

- Қалай?... “Ұзартылған күн” деген не нәрсе? – Қасқан түсінбей қалды.

Әлиза күліп жіберді. Директордың ашу шақырған түрі қызық екен. Бет-аузы құлақ-шекесіне дейін қызарып кетті.

- “Ұзартылған күн тобы” дегеннің не екенін білмейсің бе?

- Жоға, білем ғой... Білем. Ана... Ондай топтың не үшін керекті бар дегенім ғой. Қаланың мектебі емес, біз үшін тиімді бола қояр ма сен. Ол тек Есенова сияқтылар үшін бос сылтау ғана. “Ұзартылған топта оқиды” деп мұғалімдер жөнді сабақ өткізбей қоюы мүмкін. Сонымен бірге бізде мұғалімдер де жетіспейді, артық бөлме де жоқ. Мұхит Нұрлыбекович, сондай бөгде шаруамен бас қатырып қайтеміз.

- Әттең бұл істі қолға алып, ұйымдастыра алсақ жақсы болар еді. Онда бөгде шаруа болмас еді... Негізі ойланып көрсетін жай...

Сонымен әңгіме тынды. Бұл мәселе туралы қайтадан ешкім сөз қозғаған жоқ.

Бірде директорға тағы құлаққағыс жасаған. Бірақ ол бұл жолы алғашқыдай емес құлықсыздық танытты. Байқан отырса директор кейде ештеңе өз бетімен шеше қоймайды. Көбіне Қасқанға қарай сілтейді. Сонымен ақылдас деп шығарып салады. Ол болса ішіне ештеңе сақтамай тұрасын айтады. Ал, директор өзінің орынбасарының сөзін қолдаған болып шығады.

- Қасқан айтты емес пе? Бізде ондай мүмкіндік жоқ қой, - деп жүре жауап береді.

Мұнан соң Әлиза мектеп мұғалімдерімен пікірлесті. Олар да бұл ұсынысты мақұлдаған. Тіпті кейбірі балаларды оқытатын кластарды қалай табуға болатынын да айтты. Әсіресе Сәуле бұл пікірді құлшына қоштайтынын білдірді.

Бірінші тоқсан да аяқталды. Қорытынды бойынша мектептегі ең көп үлгермеуші екінші кластан шықты. Сондықтан да педагогикалық советтің мәжілісінде Қасқан тағы да Әлизаға шүйліккен.

- Бізде өз міндетін жөндеп атқара алмай жүріп, бөгде іспен айналысатындар да жоқ емес. Мысалы, Есенованы

алып қарайықшы. Ол өзінің класындағы оқу үлгерімін нашарлатып алғанымен қоймай, қайдағы бір қиялдан туған ғажайыптарды айтып басымызды қатырады. Ал, оның класы өткен жылы жүз проценттік үлгерімге жеткен болатын. Ұзартылған күн тобын ашу біздің жағдайымызға келмейтін нәрсе. Оны тек қаладағы мектептерде ғана ұйымдастыруға болады. Өйткені, біздің мектептің оқушыларының көпшілігінің шешесі үй шаруасымен айналысатын әйелдер. Олар жұмыс істемейді. Баласын бақпағанда не бітіреді. Сондықтан олар да келіспейді...

Мектеп директоры Қасқанның сөзін мақұлдағанымен, үлгерім мәселесі жөнінде де ештеңе дең қойған жоқ.

- Әлиза педагогикалық жолын жаңа бастаған жас ұстаз. Оған көп іденіп, көп оқу керек. Бастауыш кластың методикасын меңгеруге көп күш жұмсауы тиіс, - деді де оның бірінші сабағына қатысқаның, сабақ жүргізу өдіс-тәсіліндегі жетістіктер мен кемшіліктерін айтты. Алғашқы күннен-ақ сабағына кіріп, көп ақыл берген Мұхит Нұрлыбекович жас ұстаздың бастапқы кезге қарағанда көптеген жетістіктерге ие болғанын атап өтті.

Мұнан соң шығып сөйлеген мұғалімдер шын мәнісінде ұзартылған күн тобын аша жақсы болар еді деген пікірлерге тоқталды.

- Егер уақытша бір клас босатылып берілсе, бізге ұзартылған күн тобында жұмыс істеуге мүмкіндік туар еді. Басқа мұғалім сұрамай-ақ өзіміз қоғамдық негізде жұмыс істеуден бас тартпаймыз. Мұндай топ ұйымдастыру бастауыш кластың оқушылары үшін аса қажет, - деді Соуле.

- Күн тәртібіндегі мәселе бойынша сөйлейік. Біз ұзартылған күн тобын ашу туралы мәселе қарап отырған жоқпыз. Есенова алдағы уақытта бастауыш кластың методикасын толық меңгеріп, екінші кластың үлгерімін жақсарт ала ма, жоқ па сол туралы сөйлеңіз.

- Мен күн тәртібіндегі мәселе бойынша сөйлеп тұрмын. Педагогикалық советтің қарап отырғанының өзі келесі тоқсанда және жыл бойында оқу үлгерімін жақсарту емес пе? Ал, ұзартылған күн тобын ұйымдастыру, күн тәртібіндегі мәселеге – оқушылардың оқу үлгерімін жақ-

сартуға тікелей қатысты. Керсінше, біз Есенованың жеке-лей ісін қарап отырған жоқпыз. Оны да ескеріп қойыңыз...

Қасқан артықтау кеткенін түсініп, тілін тістей қойды. Сәулеге қарсы ештеңе айта алмай қалды. Мұғалім қыз сөзін өрі қарай жалғастыра берді. Кластардың орнын ауыстырып, ұзартылған күн тобына бөлме табу жолын айтты.

Сөз сұрап Әлиза қол көтерді.

- Иә, біздің кластың оқу үлгерімі төмен. Оның неліктен екенін бөріңіз де білесіздер. Елдің бәрінен бұрын Қасқан Темірбекович, сіз білесіз.

Ұзартылған күн тобын ашу дегеніміз, жолдастар, еріккеннің ермегі емес. Ол бүгінгі күн талабынан туған, қажетті нәрсе. Егер біздің мектепте осындай топ жұмыс істеген болса менің класымнан да, Сәуленің класынан да, басқа да бастауыш кластардан үлгермеуші шықпаған болар еді. Қасқан Темірбекович айтқандай көпшілік оқушылардың шешесі жұмыс істемейтін үй шаруасындағы әйелдер. Олардан бізге қанша пайда бар. Мен өз класымдағы балалардың бәрінің ата-анасымен танысып, әңгімелестім. Көп баланын шешесі үйде отыр. Бірақ балаларына қарауға үй шаруасынан қолдары тимейді. Қолдары тиелі екен-ақ дейік, онда баламен жұмыс істей білмейді. Көпшілік балалардың ол тұрсын сабақ дайындауға арналған жеке бұрышы да жоқ. Кез келген жерге отыра қалып сабақтарын дайындайды. Күн режімі бойынша жұмыс істемейді. Керек десеніз кейбір ата-ана балаларының оқу үлгеріміне мектеп мұғалімдері ғана жауанты деп түсінеді...

Әлиза сөйлеп тұр. Ол көп жайларға тоқталды. Қала мектептеріне тәжірибеден өтуге барып жүргендегі көрген игі істерін ортаға салды.

Жас ұстаздың сөзің бірталай мұғалімдер қолдады. "Ұзартылған күн тобын аштық дейік, бірақ кейіннен игере алмай, өзіміз ұятқа қалып жүрмейік", - деп сақтық білдіргендер де болды.

Ақыры аудандық оқу бөлімі мектеп мұғалімдер коллективінің тілегін қанағаттандырды. Мектепте ұзартылған күн тобы жұмыс істей бастады. Әлиза мен Сәуле өз кластарымен қоса біреуі түске дейін, біреуі түстен кейін осы топтарға сабақ жүргізетін болды.

Демалыс күндерден басқа уақыттарда қолдары бір босап көрген емес. Соның өзі жақсы болды. Ескі ойлардың азабынан арылды.

Анда-санда Мұхит Нұрлыбекович пен Қасқан Темірбекович сабағына кіріп, талдау жасап қояды. Методикалық кеңестер айтады, сабақ жүргізудің тиімді жолдары туралы нұсқаулар береді, үйретеді де. Әсіресе, мектеп директоры көп ақыл берді. Кемшіліктерін айтып оны жоюдың нақты жолдарын көрсетеді. Ал, оған керіінше Қасқан болса көбіне кемшілік жағын баса айтуға тырысады. Оның өзі бастауыш класқа сабақ жүргізудің методикасын толық меңгермегендіктен дегенге көп тоқтады.

- Кемшіліктерді жойып, методиканы меңгеру керек, методиканы! – Сабақты көрнекі құралдар мен техникалық оқу жабдықтарын пайдаланып өткізу керек, - дейді де қояды. Бірақ тәжірибелі педагог ретінде оларды қалай пайдалану қажеттігі туралы жұмған аузын ашқан емес.

- Әлиза ол туралы сұрап та көрген. Бірақ: “Әне, сіз методиканы өлі меңгермегенсіз дедім ғой. Егер сіз көрнекі құрал мен техникалық оқу жабдықтарын пайдаланып өткізбейтін болсаңыз сабаққа жібермей қоямын”, - деп зілденіп, өзіне жармасқан. Содан бері онша ештеңе сұрай бермейді. Білгісі келген мәселелер жөнінде директормен немесе басқа мұғалімдермен кеңеседі.

Жылжып күндер өтіп жатты. Бірінші тоқсанның қорғанышында үлгермеген оқушылардың біразының ата-анасы наразылық білдірген еді. Әлиза оларды мектепке шақырып, сабағына қатыстырып көрсетті. Оқушының дайындығының жоқ екендігіне көздерін жеткізді. Сондықтан да ұзартылған күн тобының қажет екендігін олар да түсінген еді. Сөзге ғана анда-санда: “Осы біз ұзартылған күн тобы дегенді қайдан шығардық. Тіпті дем алуға уақыт қалмады”, - деп ойын-шынды айтып қояды. Сөзденің айтатын да жөні бар. Ойткені, ол сенбі күні сабақтан соң көрші совхоздағы ауылға жүріп кетіп, жексенбі күні оралатын. Енді олай істеуге мүмкіндігі болмай қалды. Сон-

дықтан кейінгі кезде екеуі клубқа киноға баратын да, Әли-
заның потеріне келіп қона салатын.

Ертеніне демалыс болған соң екеуі өдеттерінше
кешкі киноға барып келіп, шай ішіп отырған. Кенет
сыртқы есік тарсылдады. Өлгінде үйдің жанына маши-
на келіп тоқтағандай болған-ды. Оған көңіл аударма-
ған еді. Екеуі елеңдеп бір-біріне қарасты. Ойткені іле-
шала терезе қағылып, күбір-күбір сөйлескен дауыстар
естілді.

Жүрегі дүрсілдеп, аузына тығылған Әлизаның қолда-
ры қалтырап кетті. Ештеп барып терезенің пердесін ақырын
жылжытып, сығалап қараса, сыртта екі адамның бейнесі
қараңдады. Көз алдына бет-аузын сақал-мұрт басқан
Құрымбайдың қап-қара жүзі елестеді. Кейде бірнеше күн
қырынбай жүре беретін. Неге екені белгісіз бойын қорқы-
ныш билеп, денесі мұздап кетті. Оңи бозарып, тұрған
жерінен қозғала алмай қалды. Таңдайы құрған, үні шық-
пайды. Терезеге таяу келген Сәуле:

- Бұл кім?! – деп дауыстады.

- Мен ғой, мен...

- Мені кім?!

- Мен Төлеумін.

- Сізге кім керек? - Әлизаның даусы сонда ғана шық-
ты. Жүрегі орнына түсе бастады.

Күзде Төлеудің келіншегімен араларында болған
сөзден кейін одан аулақ жүруге тырысатын. “Поледен ма-
шайық қапынты” деген. Қарап жүріп сөзге таңған адам-
дардан не жақсылық күтуге болады. Дегенмен сол күні
мектепте жолыққан Төлеуге болған жайды айтқан еді, ол
болса сықылықтап күлді.

- Біздің қатып ол сондай. Мені күннің көзінен де қыз-
ғанады.

- Мен сіздің машинаңызбен бір-ақ рет разъезге бар-
дым ғой. Ол кісі маған: “Елдің бәрі сені кабинасынан
түспейді деп жүр”, - деді. Жала жабу ұят емес пе?...

- Е, сол да сөз болып па... Оны менің өзім ғой, қал-
жыңдап айта салғам. Соған сеніп қалыпты. Әйелдерден
ақымақ халық жоқ, - деп Төлеу қарқ-қарқ күлді. – Ана
біздің жаман ұл түк болмайды. Оқымаса қойсын, соған

көп қиналып, басыңды ауыртқанша бір “үштікті” қоя салмайсыз ба. Табаныңызды тоздырып үй аралап қайтесіз?

Мұндай да сезімсіз жан болады екен-ау! Уақытын босқа кетіргеніне өкінді. Қайта біреулер тағы да: “Төлеу мен Әлизаның сөйлесіп тұрғаның көрдік”, - деп айтып бара ма деп қауіптенді. “Жарайды айтса айтса айта берсін! Бәрі бір арым таза. Адалдықтың ақ туын ешқандай қара күйе кірлете алмайды”.

Бұл туралы кейіннен Әлиза Сәулеге айтқан.

- Е-е, Төлеу ме? – деп Сәуле мәз болды. – Ол өткен жылы да бүкіл елді дүрліктірген. Осында бір Мереке деген мұғалім қыз болған. Жазда басқа мектепке ауысып кетті. Сол екеуі кешкілікте разьезге барып келе жатып, боранда машинасы қардан жүре алмай тоқтап қалды да, поселкеге жаяу келді. Қалың қарды омбылап жаяулаған Мереке желге қарсы жүре алмай шаршағандықтан, Төлеудің қолынан ұстап алынды.

“Мереке менің қолымнан ұстады. Ұнатпаған қыз жігіттің қолынан ұстай ма?” деп бүкіл ауылға жайған. Бұл сөз келіншегінің құлағына жетіп, біраз шулатқан. Артынан бос даурықпа екенін білген соң ғана елдің сөзі басылды...

Сыртта тұрған Төлеу екенін білгеннен кейін де, не істерін білмей дағдарды. Үйге кіргізсе тағы да оның өлденеше саққа жүгіртуі мүмкін ғой.

- Әлиза, сізге ауылдан бір кісі келіп тұр – деп дауыстады Төлеу.

“Ол кім екен?” деген сұрау санасына оралып, есікке жетіп барды да, күршегін ашып жіберген Әлиза кейін серпілген. Сайлау, одан соң Төлеу үйге кірді.

Әлизаның көз алдына Дәулет елестеді. Оне бойын бір қорқыныш сезім баурап бара жатты. Сағыныштан іші бауыры елжіреп, көзінен екі тамшы жас шығып кетті.

- Сайлау, ауылдан жүрең бе? Дәулет аман ба? – деп баласының аمانдығын білгенше асықты. Аяқ-қолында болмашы діріл пайда болып, баласы жайлы жайсыз хабар еститіндей көрінді.

- Сайлау мен Төлеу бірін-бірі көптен бері біледі екен. Бұрын шоферлік курста бірге оқыпты. Бүгін екеуі қаладан келе жатып жолда кездеседі.

Ауылдың жаңалығымен опша жарытпады. Бір-екі жастың үйленгенін айтты. Сәлима үшінші балаға босаныпты. Қали шілдахана үстінде мас болып, үйіне келген қонақтармен байланысыпты...

Мұндай жаңалықтар Әлизаны қызықтыра қойған жоқ. Оның білгісі келгені Дәулет туралы еді. Бірақ ол туралы Сайлау ештеңе білмейтін болып шықты.

- Е, сенікі сандалған бос жүріс екен ғой, - деді Әлиза ызасы келіп.

Сайлау жауап қатқан жоқ. Көзінің астымен Төлеуге бір, Әлизаға бір, қаран қояды. Балғын жастықтың үміт оты комескілене бастағанымен әлі де сөнбеген еді. Құрбысының қандай ауыр сөзін өмірі бір көңіліне алып көрген жоқ. Бағана жолда Төлеудің сөзін естігенде қызғаныш оты өне бойын өртеп ала жөнелген. Дегенмен оны Төлеуге сездірген жоқ.

Қаладан біраз ұзаған соң, бой сергігіп алмаққа машинасын тежеген. Кішкенедең соң екінші бір машина жанай келіп тоқтады. Жүргізушісі таныс сияқты. Сөйтсе – Төлеу. Ескі таныстар шұрқырасып табысады. Сайлаудың кабинасындағы шөлмекті “тандайына басып”, жағдай сұрауға кіріседі.

- Бөлі, - дейді Төлеу Сайлаудың әлі үйленбегенін білген соң, - біздің ауылға жүр. Қыз легенді қаздай тізіп берейін. Мен мектепте істеймін. Жыл сайын мынау деген қыздар келеді. Биыл да бір келіншек келді. Өзі әп-әдемі. Алғашқыда анау- мынауға көнбейтін асау қыз болар деп жүргем. Сөйтсем, күйеуі жоқ келіншек екен... – Масаттанып мәзмейрам болды.

- Аты Әлиза емес пе?

- Иә, Әлиза.

- Онда білем... Бір ауылданбыз, бірге оқыдық.

Төлеу абдырап қалды. Неге екені белгісіз айтып отырған әңгімесінің арнасын басқа жаққа бұра салды.

- Ей, жерлесің болса, барып қайтпайсың ба?

- Жолдан бұрыс қой.

- Е, онда не тұр. Азар болса сонда қонып, ертең қайтасың. Басшыларға машинам бұзылды дей сал. Оның есесіне жерлесіңнің жанында боласың.

- Кеттік, - деп Сайлау орнынан атып тұрды.

Рудникке таяғанда олар тағы тоқтады. Төлеу қинақтап Сайлаудың жанына келді.

- Сайлау, мен Әлиза туралы жай, қалжыңдан айта салғам. Сен кешір жерлесің жақсы адам, - деді қиналып. — Ешкімге айта көрме, жарай ма ?

Сайлау көңілінен сала берді. Дегенменде бір күдік көңілінен айықпаған. Енді міне, ойының анықтығына көзі жеткендей. “Бәсе, Әлиза ондай жан емес”. Бірақ өзі ауыз аша алмай отыр. Сабак білмейтін оқушыдай томен қарап күмілжи береді.

Сәуленің қайтқысы келді.

- Асықпа, - деді Әлиза, - қазір мына кісілер де қайтады, бірге шығасың.

- Иә, бірге кетеміз, көршіміз ғой, - деді Төлеу жұлып алғандай.

Оның ойын Әлиза бірден сезді. Сайлауды осында қалдырғысы келгендей.

- Төке, менің кластасыма төсекті жылы жерге салып беріңіздер. Ертеңгі күні бәрімізді ауылға жамандан барып жүрмесін. - Әзіл-шынын араластыра. — Сәулені де ренжітпей жеткізіңіз.

- Әрине, әрине, - берді Төлеу қарсы дау айта алмай. Сайлауда үн жоқ, Төлеудің соңынан ерді.

Барлығы сыртқа шыққанда есік алдында екі машина тұр еді. Сәуле қанша дегенмен ауыл адамы ғой Төлеудің машинасына отырмақ болып еді, кабинасы бос емес екен. Бір-екі қап нәрсе тұр. Еріксіз Сайлаудың машинасына отырды. Сайлау оны есік алдына дейін өкөп салды.

Бұдан соң да Сайлау бір-екі рет келіп кетті. Ол келген сайын Сәуле де осы үйде болады. Үшеуі түннің бір уағына дейін әңгімелесіп отырады да, Сайлау Сәулені машинасымен үйіне жеткізіп салып, ауылға қайтады. Алыста жүрген адам бауырмал келеді деген рас. Ауылда жүргенде жақтырмайтын Сайлауды енді анда-санда болсада бір келгенде Әлизаның көңілі сергіп, елдің амандығын білгенге марқайып қалатын. Сайлау да бұрынғыдай ішіп келгенді азайтты...

Сабақтан соң жолшыбай азық-түлік дүкеніне соққан Әлиза сатушымен әңгімелесіп тұрған екі-үш өйелді көрді.

Олармен сәлемдесіп жандарынан өте берген еді әйелдердің бірі:

- Әлгі белсенді болып жүрген келіншек осы емес пе ?

- "Оқушыларға сталавай тамағын шикіземін", - деп тыраштанып жүріп, дегеніне жетіпті ғой, - деп сыбыр ете түсті бірі.

Екіншісі оған қарсы дау айтты:

- Е, ұйымдастырғаны жақсы болды емес пе? Бәрі балалар үшін ғой.

- Балаларға қай бір бүйрегі бұрып бара жатыр дейсің. Өздерінің құлқындары да. Бір мезгіл тамағын айырса да қайда жатыр. Үйлерінде тамақ пісіріп жатпай-ақ тегін тамақ іше салмай ма ?

Әлиза кең дүкенді еркін аралап жүріп, оны-мұны керекті тағамдарын таңдап алуда. Құлағына мына жақтағы сөздер анық естілуде. Соңғы әйелдің сөзі оған біреу шекесінен балғамен салып қалғандай әсер етті. Бір жақсылық істесең – қайтең біреу оны жаманшылыққа жориды.

Қысқы каникул күндерінде Әлиза облыстық мұғалімдер білімін жетілдіру институтына өткен семинарға қатысты. Онда келген бастауыш кластың мұғалімдерінің кейбіреулері ұзартылған күн тобына сабақ та береді екен. Әлиза олармен көп пікірлесті. Жұмыс жоспарларымен танысты. Қажет деген жайларды көкейіне түйіп қайтты. Әсіресе, кейбір мектептерде буфет пен асхананың барлығы ойға қалдырды.

Қаладан келісімен жас ұстаз бұл мәселені тағы да мектеп дирекциясының алдына ұсыныс етіп қойды. Басында бұл ұсыныс тағы да көп дау туғызған. Ақырында поселкелік Совет депутаттарының араласуымен мектепте асхана жұмыс істей бастады.

Әйелдердің әңгімеге арқау етіп тұрғаны осы жай болатын.

- Қойшы сен, қайдағыны айтпай. Әкіметтің дүниесі сұраулы емес пе? Көп балалы семьялардың балаларын тегін тамақтандырады. Біздің баламыз тегін ішіп жүр.

- Е, сен өзіңнің балаң тегін ішетін болған соң айтып тұрсың ғой.

- Жоға, соның төлейтін ақшасы да көп емес. Ей, соны төлетсе де берер едім мен соған. Әйтеуір баламызға жөндеп білім берсе жарайды. Сонысына барғалы кішкене жақсы болды. Баламыздың сабаққа ынтасы бар.

- Дұрыс айтасыз. Былтырғыдай емес, менің Саматым да көп-көрім оқып жүр. Әйтеуір мектепке барып келгеніне мәз болушы едік, - Бұл Төлеудің келіншегінің даусы.

Әйелдер бұдан өрі әрқайсысы өзінің баласының оқу жайын сөз етісіп жатты.

Сатушымен есеп айырысып, алған заттарын көтеріп дүкеннен шыққанла Төлеудің келіншегі соңынан ере шықты.

- Қалай, сіңлім, біздің жерге үйрендің бе?

- Ептеп үйреніп қалдық қой.

Екеуі біраз жерге дейін бірге келді. Төлеудің келіншегі баласының оқу жайын сұрап қояды. Өзінің үйде Саматқа сабақты қалай оқытып жүргені туралы да сөз қозғады. Әлиза болса:

- Саматтың оқуын жақсылап қадағалап оқытыңыздар. Әйтпесе, алаңғасар — бірін тастап, біріне кете береді, - деді де қойды. Мына сөзшең әйелмен әмпейлесіп әңгімелесудің өзі қиын. Күзде алғаш рет үйінде кездескеннен кейін тағы бір жолыққан. Ол жолы сабақтан қайтып келе жатқан. Жолшыбай жолығып қалып, біраз бөгеген.

- Сіңлім, кешір, - деп кешірім сұрады. — Бірін бүлдірген анау — біздің жыңды ғой. Ішіп алып аузына келгенді көкиді де, адамның нернісін тоздырады. Шіркін-ай, деймін-ау, сол жаман кімге керек менен басқа. Соның өтірік мылжыңына кейде сеніп қалам.

- Әуелі сөздің анық-қанығына қоз жеткізіп барып, кінәлі адамды сонан соң барып қаралау керек емес пе?!

- Е, сол ойға келді дейсің бе? Үшқары ойлап, шөлақ шешетін ойел ауымының әдеті ғой...

“Алдына келсе — атаңның құнын кеш” деген. Өзі кешірім сұрап тұрған соң не десін. Қарсы дау айтып жатпады.

Енді бүгін тағы жолықты.

- Осы күні Саматты екі жақтап қолға аламыз. Өзі де талаптанып жүр. Бірінші тоқсандағыдай емес, “бес өкелдім” деп кейде мақтанып келеді. Оған қарап біз қуанамыз.

Бірді айтып, бірге кетеді. Оз үй іші туралы, Төлеу екеуінің кейде ренжісіп қалатыны жайлы өңгімеледі. Артынша жуырда Сайлаудың келіп кеткенін айтты.

- Өзі бір аққоңіл қызық жігіт, - деді де Әлизаға сынай қарады. - Сені аузынан тастамайды. Үнатады ғой, өйтпесе, сонау ит өлген жерден келіп несі бар.

Әлиза бірден ештеңе дей қойған жоқ. "Сайлау мұны жеңгетайлыққа жұмсап жүр ме екен, өлде жақсы атты көрінейін деп жүрген өзі ме екен?" деп ойлады да:

- Жерлеспіз және бірге оқыдық. Сонан соң келіп жүргені де, - деп алыстата сөйледі.

- Е, мен қайдан білсейін. Алғаш келген күні сен туралы қайта-қайта айтып отырған. Кейінгі жолы келгенде ана Сәуле деген қызды аузынан тастамады. Еркектердің мінезін түсінудің өзі қиын ғой...

Әлиза ештеңе дей қойған жоқ. Оны Сәуленің өзі де айтқан. Дегенмен мына сөзді естігенде өлде бір қызғаныш сезімі бойын билеп кетті. Неліктен екенін түсінбейді. Бұл пендешілік дегенді қойсайшы. Бір кезде өзі ұнатпаған жігітті енді басқадан қызғанғаны ұят қой. Ішкі сезімді ақылға жеңдірді...

Сол жылы жазда Сайлау мен Сәуленің үйлену тойы болды.

Келер жылы Әлиза Дәулетті қолына алды. Балалар бақшасына орналастырды. Жас ұстаз поселкенің жастарымен жақсы танысып, араласып кетті. Жастар кешінен, той мен шілдеhana сияқты жиынан Әлиза да қалмайтын болды. Сонымен екі-үш жылдың қалай өте шыққанын андамай да қалды. Институтты сырттай оқып бітіргенімен бастауыш класқа сабақ жүргізе берді. Біраз тәжірибе үйренді.

...Сабақ бітіп, жазғы демалысқа шыққанына бір жұмадан асқан. Жылдағы әдеті бойынша елге, әке-шешесіне барып біраз тынығып, Дәулетті атасы мен апасына апарып қайтпақ болып еді. Рудниктен разъезге жаяу келген Әлиза біраз демалып алмақ болып, орындыққа отыра кетті. Кенет жанында торлағы заттарды ораған газеттегі фамилияға көзі түскенде жүрегі аз-кем соқпай қалғандай болды.

... "Мәулен... Мәулен Қасымов... дәл сол". Әлиза асықпай, газетті жырттып алмас үшін ештеңе орауын жазып алды.

Мақала Мәулендікі екен. “Алтынбел руднигінің болашағы” атты проблемалық очерк. Республикалық газеттің март айындағы саны.

“Мәулен келген екен ғой мұнда. Қалай кездеспеді екен, ә? Бір көрсем ғой шіркін! Аспирантурада оқиды деп естігем. Ол тағы да келеді, сөзсіз келеді”.

“Жоқ, - деп ойлады ол тағы да. Менің оған көрінбеуім керек. Ендігі ұмыт болған да шығармын. Ескі жараны қайта тырнап ушықтырмауым қажет. Мүмкін ол өзіне лайық жар тапқан шығар”.

Осы оймен отырып әлгі мақаланы оқи бастады. Газетті бар зейінімен оқығаны сондай, Дәулеттің теміржолға қалай шығып кеткенін байқамай қалған еді.

Алғашқыда үш күн бойы Әлиза түн баласына қоз ілмей Мәуленнің жанында болды. Медсестралар да жалығатын шығар, Әлизаның өтінішіне қарсы болған жоқ. Қайта қуана келісті. Мұны көп әурелемейін дей ме, түні бойы Мәулен жақсы тыншығады. Кейінгі екі күннен бері тіпті жақсы оңалды. Егер ол қабағын шығып ауырсынатын болса, Әлизаның жанына қоса батты. Алғаш рет Дәулетті поездан кім құтқарғанын білмей-ақ палатаға кірген Әлизаның Мәуленді көргендегі жан сезімін айтып жеткізу мүмкін емес еді. Алай-түлей аласұрған жан сезімі жас жүрегін дауылдай тербеді.

“Мәулен” деуге тілі келмей күрмеліп, тек іштей ғана қайталады. Жанындағы орындыққа отырып барып, есін жиып, өзіне-өзі келді.

“Тағдырдың төлкегіне түскен бір жанмын Мәулен. Тек сөге көрме мені. Ол да болса өмірдің маған деген сыйы шығар, табыспай жатып екеуміз екі соқпақпен екі айырылдық, енді тағы жолымыз түсіп ұшырастық. Өз басына өзі араша бола алмаған кешір мендей ақымақты. Ақ жүрегіңді, адал махаббатыңды сақта мәңгілік. Мүмкін сүйген адамың бар шығар, мүмкін семьялы да болған шығарсың. Ендігі менің тілейтінім – сенің өмірлі, сенің ғұмырлы болуың. Махаббатың баянды болсын. Менің үлесімнен кеткен, басымнан ұшқан бақытқа сен ие бол”.

Іштей айтпаған алғысы, тілемеген жақсылығы қалған жоқ. Мәуленмен өмірде бір кездесеріне нық сенімді еді. Бірақ дәл мынадай жағдайда, мынадай халде кездесемін деп ойлап на Әлиза. Соған қарамастан Дәулетті құтқарушымы деп қана бұл игі тілекті тілеген жоқ, бір кездегі сүйген жігіті үшін тіледі. Дәл қазір неге болсын бел бұғандай еді ол.

Мәуленнің алған көзін ашып, өзіне жымия қарағанын көргенде Әлизаның қуаныштан жүрегі жарыла жаздады. Оның ойынша Мәулен енді Әлизаны өмір бойы опасыздығы үшін кешірмейтіндей көрініп, көзін ашқанда теріс қарап сөйлеспей жатып алатындай елестеген. Бірақ олай болмады. Жігіт күннен-күнге оңала берді. Төсегінде басын көтеріп отырады. Оны жеке бөлмеден төрт кісілік бөлмеге ауыстырған.

Енді Әлиза күндіз бір мезгіл ғана келіп, біраз отырып кететін болды. Мұндай кезде палатада басқа аурулар болмайды. Олар серуенге сыртқа шығады. Әлиза мен Мәулен оңаша қалатын. Осындай шақтарда еркін әңгіме-дүкен құратын олар бір-бірінің мән-жәйіне әбден қанықты.

“Шіркін, Әлиза, - деп ойға кетеді. — Жанарыңның үшқыны өшіп, ерке баладай еркін жүретін мінезің бай қалмайды ғой. Қайда кеткен сол күндер?!”

Кешегі Әлиза бүгінгідей көз алдында. Қазір де онша өзгермегені. Тек дөңгелек толық бетінің еті қашып, аздап жүдеген сияқты. Маңдайында да қос сызық пайда болған. Дене-сі толыққырағанымен сырт пішінінде көп өзгеріс жоқ. Тек зер сала қараған адамға қабағында кірбін, жүзінде мұң бары байқалады.

...Институтқа жұмысқа қалдырылған бір топ студентті біраз күннен соң үйлеріне босатты. Қаланың шуылдақ тіршілігінен мезі болған Мәулен ауылға жеткенше асықты. Әкесі мен шешесі де қуана қарсы алды.

Кең даланың төсінде аунап-қунап, иісі мұрынды жарған сары қымызға сусындады. Тобылғыға ысталған торсықтың қымызы бал татиды. Мәулен келгелі анасы қымызын тіпті мәпелей түсті.

- Балам, қымыз ішіп, қондансын, - деп айналып-толғанады.

Есік алдындағы қолжұғышқа жуынып жатқанда:

- Балам-ау, таза арып кетіпсің ғой. Қабырғада қырым ет қалмапты, ырсың-ырсың етеді, - деген. — Оқу адамның көз майын тауысып, жеп қояды дегені рас екен ғой.

Әкесі де үй маңында күйбендеп жүрген. Кіші баласын өрістегі қойға жіберді. Әлден уақытта есіктің алдында күйырығы тегенедей бағыланның терісі түсіріліп, еті қазанға тоғытыла бастады.

- Кемпір, - дейді әкесі бөйбішесіне, - Шақыр Мәуленнің күрбыларын. Бүгін бір масайрасын.

- Өзім де бағана хабарландырып қойғам...

Кешкісін ауылдың біраз жастары Мәулендікінде болды. Түнімен көңіл көтерген жастар таң ата таралы. Ауылдас достарының ортасында мауқын басқан Мәулен де тосегіне қисайды.

Қаладан студент ағасы оралғанда қай бала қуанбаған. Дәурен де ағасы әкелген базарлыққа мәз болды. Келген күні-ақ ағасының фотоальбомын ақтарған. Бала деген әр нәрсені білгісі келіп, сұрай беруге әуес қой. Суреттердің ішінде өзгелерден төрі көбірек кездескен қыр мұрынды, қиғаш қас, әдемі қыздың суретін көрсетіп:

- Мынау кім? — деп сұраған.

- Жай бір қыз ғой.

- Аты кім?

Мәулен жымың ете түсті. Суретті қолына алып ұзақ қарады. Інісінен мақтаныш сезімін жасырған жоқ.

- Аты - Әлиза. Болашақ жеңгең. Қалай, әдемі ме? — деген.

- Әдемі екен.

Мәулен інісін құшақтап алды да, шыр айналдырды...

Үйқысы қанып ояғанда, күн дәл төбеге келіп қалыпты. Әкесі мен інісі тау арасына шоп шабуға кеткенін есік алдындағы қазандық маңында күйбендеп жүрген шешесі айтты.

- Қап, ұйықтап қалғанымды қарашы, мен де баратын едім, - деп өкілді.

- Қойшы, құлыным. Ең болмаса бір-екі күн дем ал. Ақ ініш оңал. Әйтпесе таза көгерем боларсың.

Бір тостаған қымызды Мәуленнің қолына ұстатып, сыртқа шығып кеткен анасының дәлізде жолыққан біреуді

айналып, толғанып жатқанын құлағы шалып қалды. Қолындағы қымызды тоқтаусыз жұта салды да, орнынан тұрды. Осы кезде бөлмеге түнде осында жастармен бірге болған Ғайни, оның соңынан анасы кірді.

Мәулен өзінің шешесінің мына қылығына таң. Ана қыздың асты-үстіне түсіп, құрақ ұшуда. Орталарына бір тегене қымыз әкеліп қойып, шығып кетті. Мұндай ілтипаты неге сонша құлай түскенін білмейді. Түнде де бір-екі рет байқаған еді.

- Апам “қымыз іші” деп шақырған соң... – деп қызарқтады Ғайни Мәуленмен амандасып, жанындағы орындыққа жайғасқан соң. Қалай тынығып жатырсыз?

- Жаман емес... Өзінің қалай дем алдыңыз? Ұйқыңыз қанды ма? Кеш тарадық қой...

- Біз ондайға үйренгенбіз. Кеш жатып, ерте тұрып жүре береміз...

Мұнан әрі сөздері жараспады. Ғайнидың жігітті сөзге тартпақ сыңайы бар. Бірақ Мәуленнің зауқы болмады. Екеуі үнсіз біраз отырысты. Бір стақан қымыз ішкен қыз қоштасып шығып кетті. Есік аузына барғанда оның төңкере қараған жанарына жігіттің көзі түйісіп қалған.

Сырттан:

- Қарағым-ау неге асықтың? Отырып тамақ ішіп кетпедің бе? – деген анасының даусы естілді. “Үйге келген қонақты есік алдына шығарып салмағаным ұят болды-ау” деп ойлады. Бірақ, артынша-ақ оны ұмытып кетті.

Ертеңіне шөп шабуға әкесі, інісі және Мәулен үшеуі барды. Мектепте оқып жүрген кезінде жазғы коникулда совхоз жұмысына болысатын. Оқушы балалар көбіне шөп шабатын машинаға отырады. Жолшыбай жағалай көз салып, көңілімен саралап келеді. Талайдан арбаға мінгені де осы. Төры дөнен қара жолмен бүлк-бүлк желеді.

Олар шөп шауып жүрген жерге де келді. Бала кезден өзіне таныс алқан. Трактор жүре алмайтын тар шатқалдағы шіліктің арасы. Кшкене ғана жер болғанымен шөбі бір шама бітік болатын. Шіліктің арасында онша қалың болмағанымен аздап қарақат, жидек өседі. Кемерді жағаласа бүлдірген де табылады. Осы жерлерде бір кезде өзі де шөп шапқан, қой да баққан.

Әкесі мен інісі қол шалғымен шауып, бір-екі шөмеле шоп үйіп қойыпты. Түске дейін Мәулен шалғыны тәуір-ақ сілтеді.

- Балалар, біраз дем алыңдар. Шаршап қаласыңдар, - деп бір түп шіліктің көлеңкесінде отырған әкесі шақырғанда барып тоқтаған. Екі қары талып, иығы ауырып қалыпты. Алақаны удаи ашиды. Әкесіне қарай бет алған Мәуленге шапқан шөбін соңынан ере жинап келе жатқан Дәурен де ілесті.

Тізеден өскен қалың шалғын арасынан шырылдаған шегірткенің даусы тыным таппайды. Әрбір басқан сайын шыр етіп секіріп түседі де қайтадан өңдетеді. Қалың шопті судыр-судыр еткізіп аяқ астынан анда-санда кесіртке жүгіріп өтеді. Оған дәл төбеде құйқылжыта шырылдаған бөзторғай үні қосылады. Жасыл майсаның исі мұрынды жарып, жанға жайлы тиеді.

Әкесінің жанына келіп көлеңкеге қисая кетті. Екі аяғын созып жіберіп, рахаттана көк аспанға көз тікті. Көк мөлдір аспанда түйірдей бұлт жоқ. Түп-тұнық. Тек сонау көз ұшында бір қарақұс баяу қалқиды. Мәулен одан көз алмай біраз қарап жатты. Бір кезде әлгі құс құйыла шаншылып қырқаның ар жағына көріпбей кетті. “Нені жемтік қылды екен? Әрбір жыртқыш тамақты өзінше әдіспен табады. Біреуі көктен шалады, енді бірі жерле жүріп тірсектен қағады. Шіркін, табиғаттың ғажабы-ай”.

Мәуленнің ойын інісі бөлді.

- Мына шіліктің арасында қарақат бар. Бірақ аса көп емес.

- Қарақатты сонан соң іздендер. Сусын ішіп өлденіп алыңдар.

Әкесі қымыз құя бастады. Шөлден қалыпты. Екі кесе бал татыған қымызды тоқтамай бірінен соң бірін ішіп салды.

Осыдан біраз бұрын Әлиза екеуі қала сыртына шығып, көлге шомылған. Жағадағы құмға жатып, күнне күйдірінген. Көзін жұмып, шалқасынан жатқан беті өткен күндерді еске түсірді.

Осындай сәтте Әлиза мұнын бет-аузын, құлак мұрынын шөпшен жыбырлатып ойнайтын. Мәулен болса түк

сезбегендей болып жатады да, бір кезде атып тұрып құмға ауната бастайды...

Кенет... Мәуленнің бетінің ұшы, одан құлағына қарай шыбын қонғандай жыбырлай жөнеледі. Ол орнынан атып тұрады. Әкесі торы дөненді суарып, жайлап жүр. Інісі қияқ тоқып, өз бетімен оұрс болуда.

Ағасының орнынан тұрғанын көрген Дәурен бері бұрылды.

- Мәуе (ағасын жасынан солай атайтын), мен кеше сіз ұйықтап жатқанда Әлизаның суретін апам мен әкеме көрсетіп қойдым.

- А, немене?! Саған кім рұхсат берді? — Мәулен ренжіген сыңай танытқанымен, іштей онша ренжи қойған жоқ. — Болашақ жеңгеңнің суретін көрсетіп мақтанған скенсің ғой.

- Иә.

- Дегенмен оның дұрыс болмаған. Ал, ол кісілер не дейді? — деп сұрады Мәулен әкесі мен шешесінің пікірін білгісі келіп.

- Не деуші еді. “Ерніне бояу жағып алынды. Қаланың тік бақай, қызыл тырнақ қыздарының бірі шығар. Соған несіне мөз боласың”, - деді.

- Оны айтқан кім?

- Апам айтты. Ал, әкем болса: “Осы күнгі балалар өз дегенімен жүрмей ме? Әлі сол қызды үйге алып келгенде бірақ білерміз. Қап, бекер істеген скенбіз” - деп өкінді. Оған апам: “Шал-ау, өзің едің ғой: - Айдарбектің қызы жақсы бала скен соған сөйлес, соған сөйлес, - деп күнде миымды жеген”, - деп еді әкем үндей алмай қалды.

- Айдарбектің қызы дейсің бе?

- Иә... Ғайни ше?... Алдыңғы күні түнде өзіңізбен билеп жүрді ғой...

Апасының кеше таңертең Ғайни келгенде неге құрақ ұша қалғанын жаңа түсінді. Әкесі мен шешесінің қылығына таң болды.

- Сонымен, Ғайниді маған әпермек болып құда түскен скен ғой.

- Апам сол үйге барғыштап жүретін. Шешесімен сөйлескен екен: “Бала мен бала келіссе, біздің қарсылы-

ғымыз жоқ. Сендермен сүйек болуға қуанбасак, ренжиміз бе” деп айтты” – деп атама қуана оңгімелен отырған.

Мәулен ауыл адамдарында олі де арылмаған ескілік одеттің барлығына қынжылады. Бір жағынан күлкісі келеді. Дегенмен әуесқойлықпен:

- Ал, өзің қалай деп ойлайсың? Ғайни жақсы қыз ба? – деп сұрады.

- Білмеймін... Әйтеуір маған онша ұнамайды, - Інісі ағынан жарылды, - Қызық өзі. Кейде клуб меңгерушісі екеніне мақтана ма, балаларды менсінбей басын кекжитіп алады да, киноға кіргізбей қояды. Әсіресе, кешкі киноға. Сондықтан да балалардың көбі оны жек көреді...

Біраз дем алған соң олар жұмысқа қайта кірісті. Таңертеңгідей емес, шаршағаны біліне бастапты. Кешке қарай үйге қалжырап жетті. Олар арбадан түскенде Мәулендікінен шыққан Ғайни үйіне қарай кетіп бара жатыр еді. Оны көрген Дәурен:

- Бүгін клубта кино жоқ екен ғой, - деп күбір ете түсті.

Ертеңіне Мәулен орнынан зорға тұрды. Өне бойы біреу ұрып кеткендей қозғалтпайды. Дегенмен екі-үш күннен соң үйреніп кетті. Сөйтіп, жаз бойы әкесіне шөп шабуға қолғабыс тигізді. Тек бір-екі күн қатты жауын жауғанда ғана шөпке шыққан жоқ. Мұндай күндері ол Дәурен екеуі клубқа киноға бірге барып жүрді. Кейде қайтар кезде бұларға Ғайни да қосылады. Үшеуі үйге жеткенше әр нәрсені оңгімеге тиек етеді.

Сөз арасында Ғайни өзінің оқығысы келетіндігін айтты. Бұдан бұрын педагогикалық институтқа барып, түсе алмай қалған екен.

- Келесі жылы сіз оқитын институтқа түсем деп ойлап жүрмін.

- Дұрыс, талабың орынды.

- Бірақ, тағы да түсе алмай қаламын ба деп қауіптенем. Осы күні біреудің көмегіңсіз өқуға түсу қиын деп жүр ғой.

- Неге? – Мәулен піксініп қалды. – Ауыл адамдарының осылай шолақ ойлайтыны бар. Әйтпесе біздің институтта бірнеше ұлт өкілінен құралған мыңдаған студенттер

білім алуда. Солардың барлығын әкесі мен шешесі, немесе ағасы мен нағашысы оқуға түсірмеген шығар. Басында білімі бар адамға қашан да жол ашық. Тек жақсылап дайындалу керек қой.

Бұдан сон бұл тақырыпта әңгіме қозғалған жоқ. Мәулен Файниға ұшырасып қалмауға тырысты. Бір-екі рет: “Үлкендердің сөзіне құлақ аспа, ол бөрібір орындалмайтын іс”, - деп оған айтқысы да келді. Бірақ орайын таппады. Орайын тапқанымен жеме-жемге келгенде батылы жетпеді. Файни болса әр нәрсені сылтау етіп келгіштеп жүрді. Оның келгенін інісі де онша жақтыра қойған жоқ. Тек кетерінде анасына ғана олардың шешімдеріне риза еместігін білдірген.

Ол кісі қинала сөйледі:

- Біздікі тек әйтеуір “Үйреніскен жау атыспаққа жақсы” дегендей, көз көрген адамдар ғой, алыстан арбаламай-ақ, жақыннан дорбалап, жекжат болысайық дегендік еді. Баланың өзі де бізге үйіріліп тұрады...

* * *

Бір жыл уақыт өтті. Мәулен алғашқыда әр күнін Әлизаны есіне алып өткізді. Тек кейінгі кездері ғана оның бейнесі көмескі тарта бастап еді. Аспирантураға қалған Мәулен қабылдау емтиханы кезінде институтта болды. Қарбалас кезде көмек қажет-ақ. Сондықтан да емтихан уақытында жастарды кезекшілікке өлсейі қойған.

Жұмыстан соң жатақханаға оралған Мәуленге есік алдында отыратын кезекші әйел:

- Бір әлемі қыз күні бойы күтіп, жаңа ғана кетті. Мына бір қағаз жазып қалдырды, - деп бүктеулі қағазды ұстата салды.

Мәуленде сабыр қалмады. Дереу бөлмесіне жетіп, оқығанша асықты. “Әлиза келген ғой” деген ой ұшқыны жылт ете түсіп, сағыныш отын қайта мағдатты. Бірақ қуанышы ұзаққа барған жоқ. Қағаз жазып қалдырған Файни екен. Оқуға келіпті. Документтерін тапсыруға көмектесуін сұрайды.

Көңілі нәс болып, мандайы тасқа соғылғандай әсерде қалған жігіт қолындағы қағазды столдың үстіне тастай салып, төсегіне шешінбестен қисая кетті.

Ертеңіне Ғайни келгенде Мәулен бөлмесінен жаңа шығайын деп жатқан. Есік қағып кірген қысқа юбкалы, опа-далап жағынып, бет-аузын бояған, биік платформа туфли киген қызды ол әуелде танымай қалды. Ауыл қызы дәл мынадай өзгеріске түседі деп ойламаған.

Ғайни документтерін тапсыруға емес, емтиханды жақсы тапсыру үшін көмек іздеп жүр екен.

- Сіз институтқа қалды дегенді естігенде қатты қуандым. Емтихан алатын мұғалімдерді білетін шығарсыз, соларға айтып, тапсырып қойсаңыз, - деді наздана. - Әйтпесе, кім біледі, оқуды бітіргеніме бір-екі жыл болып кетті. Қайсыбірі баста жүр дейсіз.

- Жоқ, Ғайни болмайды. Мен ондай іске бара алмаймын. Жақсылап дайындалып келу керек еді...

- Шынымды айтсам, Мәулен, бұл институтқа түсуге сіз көмектеседі ғой деп ойлағамын. Амал қанша, егер түсе алмай қалсам, осында қалып жұмысқа тұрам. Ауылға барып не бітірем. Онда менсіз де күндерін көреді.

Шығуға бет алған Ғайни артына бұрылды. Былтыр да дәл осылай қараған еді. Бірақ бұл жолғы көзқарас ондай емес, қыз көзінде жарқ еткен найзағайдың отындай өткір үшқын байқалды. Жігіт тағы да сол орнында тұрып қалды. Оны шығарып салмағанына өкінген жоқ.

Институтқа түсе алмай қалған Ғайни айтқанын істеді.

Машинка басу және іс қағаздарын жүргізу жөніндегі курсты бітірді де, қаладағы мекемелердің біріне секретарь-машинистка болып орналасып алды. Қолы тигенде Мәуленге келіп жүреді. Ал, Мәуленнің бос уақыты шамалы. Әртүрлі жұмыстар бірінен соң бірі табылып жатады. Көбіне кітапханада болады. Одан кештетіп қайтады.

Қыстың қысқа күні ерте батса да көше бойы жүргіншіден әлі арыла қоймаған. Кітапханадан шыққан Мәулен үйге асыққан жоқ. Көшенің ағаш отырғызылған тротуарының бойымен аяңдап келе жатқан. Қылаулаған қиыршық қар бетке жайсыз тиеді. Онсыз да көңілі пәс Мәулен ештеңеге онша мән беріп бағдарламайды. Ерсілік-қарсылы ағылып жатқан машиналарға да, жүргіншілерге де назар салып жатпады. Шиыршық атқан ішкі ойының ұшығын таппай өзімен-өзі болып келеді.

Кенет ойын “Мәулен” деген таныс дауыс бөліп жіберді. Қараса - Ғайни екен. Ақ түлкіден бөрік киіп, жаға салған қынай бел пальтосы құлын мүшесінің сынын сырттай танытып тұр. Қоянның көзіндей қылып қара бояумен бояп, көгілдір бояумен ұясына “көлеңке” салған қарақаттай ұшқынды көздері түнгі шаммен шағылысады. Қоңырқай қызыл бояу жағылған ернінде күлкі ойнайды.

- Привет!

- Сәлемет пе, Ғайни? Халің жақсы ма?

- Біздің хал ничего. Өзің қалай?

- Ештеп жүрін жатырмыз.

- Какие новости?

- Ешқандай жаңалық жоқ.

Мәулен Ғайнидың тілін бұрап, орысша қосым сөйлегеніне танқалды. Әрі оның қаланың қыздарына ұқсауға тырысқанына күлкісі келді.

- Неге тұрсың, біреуді күтіп тұрсың ба ?

- Уғалал. Бір подругам келем деген. Мында бармақ елік. – Көшенің екінші бетіндегі театрды көрсетті. “О, театрға бармақ екенсіңдер ғой. Сендермен маған да баруға болмас па екен?” - деп қалжыңдағысы келді де, неге екені белгісіз ол ойынан тез қайтты.

Ғайнимен қоштасып, аялдамаға қарай жүргені сол еді, сол жақ капталдан жылдам басып келе жатқан таныс бейнені байқады. “Япыр-ау, мынау Дәуіт Сәлімович қой. Бұл кісі кештетіп қайда барады екен?”. Жұртшылықтан оқшау тұрған Ғайниға қарай ентелеп келеді. Кішкене жүріп барып, Мәулен тағы тоқтады. Өзіне қарай келе жатқан Дәуіт Сәлімовичті корген Ғайни да қарсы ұмтылды. Жез қоңыраудай сынғырлаған қыздың қылықты күлкісі жігіттің құлағына анық естілді. Үлкен адамға тән ештейсіз қимылымен қалбалақтап, қызды қолтығынан алды.

Мыналарды сырттарынан әлейі байқап тұрғандай болғанына қысылған жігіт жүре түскен. Коз алдына әлгі корніс қайта келді. Тағы да артына бұрылып қарады. Қолтықтасқан екеу театрға емес, арғы үйдің жанынлағы жастар кафесіне қарай беттеп барады екен.

Мәуленнің автобуска мінгісі келмеді. Бірақ аяғын әлгіндей емес, жылдамырақ басты. Күн де суыта түскен

бе, олде жаңағы көрністің өсері ме денесі тоңази бастаған-дай болды. Іштей қатты толғанып келеді. Тінгі, Дәуіт Сәлімовичтің мына қылығына сенер емес.

Институттағы сыйлы ғалымдардың бірі Дәуіт Сәлімович лекция оқығанда тек шыбынның ызыңынан басқа ештеңе естілмейтін. Сынақ немесе емтихан кезінде студенттер ол кісінің пәніне жан-тәндері қалмай даярланады. Ойткені өте жақсы даярлықсыз ол кісінің сабағынан “кұламай” оту қиынға соғады. Сондықтан да студенттер ол кісінің қаталдығынан қаймығатын. Дегенмен Мәулен Дәуіт Сәлімовичтің сабағынан екі қайта емтихан тапсырып көрген жоқ. Әйтеуір ол мұны ұнатты. Мәуленді аспирантураға қалуға да көндірген осы кісі. Ғылыми жұмыстарына да басшылық жасап, қазір жетекші болып жүр.

Көше бойлап келе жатқан Мәулен ой тереңіне сүңгіп, ештеңеге мойын бұрмастан алға қарай жүре берді. Бірақ ол Ғайни мен өзінің ғылыми жетекшісінің арасындағы мұндай қарым-қатынасты түсіне алмады. Оны неге жорырын да білмеді.

Бір қызығы ол жайшылықта өте жайдары екен. Лекция кезінде қыбыр еткенді қалт жібермей қадағалап отыратын, жұмысын күлу дегенді білмейтін адам деп ойлау қиын. Кафедрада болсын немесе лабораторияда болсын ретін тауып орынды қалжыңмен күлкіге кенелтіп тастайтыны бар.

Мәулен білікті ғалымның ғылыми жетекшісі болғанын білгенде қатты қуанды. Профессор мен аспирант арасындағы қарым-қатынас күн сайын нығая берді. Кейде жұмыстан, кейде институтта өтетін әртүрлі тақырыптық кештер мен жиындардан бірге қайтып жүрді. Мұндайда Мәулен ұстазын үйге дейін шығарып салып қайтады.

Олар кафедра қызметкерлерінің бірінің елу жасқа толған юбилейінен бірге қайтты.

Жолшыбай:

- Осы қазір туған күн өткізу деген модаға айналып кетті, - деп Дәуіт Сәлімович сөз бастады. — Ол дұрыс. Әсіресе, жарты ғасыр жасап, елуден асқан адамның есте қаларлықтай той жасағаны өте орынды. Ол бәрімізді шақырады, біз барамыз да құттықтаймыз — бәрі дұрыс. Ал,

енді сол адам айға барып келгендей шап беріп ұстап аламыз да мөйынның жұлып алардай-ақ қыса құшақтап, шөпілдетіп сүйеміз-ай келіп, бет-аузынан түк қалдырмай. Айтшы, осы неге керек? Сонан соң барын: “Гигиена, таза-лық”, - деп даурығамыз.

Жарайды, бұл өз жөнімен. Мұнан сөң юбилярды тұрғызып қойып аяқ-қолың жерге тигізбей мақтайтындығымызға жол болсын. Кейде, тіпті, сол адам өмірде не бітіріп жүр, не тындырды онысына бойлай бермейміз ғой. Мысалы, жаңағы айтылған сөздерді есіңе түсірші. Тап бір бүкіл институтқа соның жалғыз өзі тірек болып тұрғандай. Шын мәнінде алып қарашы – қарапайым ғалымдардың бірі ғана. Сен мені көре алмағандықтан, қызғанышпен айтып келеді деп ойлама, ешқандай қызуым жоқ. Елуге келгенде маған да осындай қошамет көрсетілген. Ертең саған да солай істейміз. Бірақ – бір жаманы – юбилейің өтіп, той тарқан соң бәрі ұмытылып, бұрынғы таз қалпына келеді. Мынау кеше бізге сый-сияпат көрсеткен той иесі екен-ау деп те ешкім қарамайды...

Ептес қызулау Дәуіт Сәлімович біраз жайдың басын қозғады. Шынында да айтқаны көңілге қонымды. Ұстазының сөзін Мәулен де қолдады.

Есік алдына келген соң қоштасып, кетпек болған Мәуленді профессор үйге шақырды.

- Жүр, үйге кір. Түн ішінде қайда барасың? Қона сал. Ертең боса да демалыс.

- Жоқ, үйге барып жатайып. Түн ішінде сіздерді мазалап, ұят қой, - деп қарсылық білдірген. Бірақ оған Дәуіт Сәлімович болмады.

- Мазалайтын ештеңесі жоқ. Лилочка күтіп отыр. Ол мен келгенше ұйықтамайды.

Қолтығынан алып, үйге қарай жетеледі. Мәулен қарсылық білдіруді жонсіз санады.

Есіктің қоңырауы болар-бөлмас тыз еткені сол еді, аяқтықыры білініп, іле-шала:

- Ктө там? – деген нәзік дауыс естілді.

- Мен ғой, қызым.

Есік ашқан Лилия папасымен бірге тұрған бөтен жігітті көрісімен тез кейін серпіліп, өз бөлмесіне кіріп кетті. “Про-

фессордың қызы әдемі екен”, - деп ойлады Мәулен. Өзі әлі есіктін оймышты шыныдан істелген әдемі тұтқасына көз салып тұрып қалды.

- Шешін, Мәулен, шешін.

Жас жігіт неге екені белгісіз ыңғайсызданып қалды.

- Жүр, төрге шық. Әуелі шай ішіп, бойымызды жылытын алайық. Сонан соң ұйықтаймыз. Ертең күн демалыс. Әлде, сенің бір жаққа баратын шаруаларың бар шығар?

- Жо-жоқ.

- Ендеше, тіпті жақсы. Жақсылап бір мөдени демалыс ұйымдастырамыз.

Мәуленнің шайға зауқы соқпады. Хрусталь рюмкаға толтыра құйылған коньякты орталады да қойды. Тоңазыған қазы мен қартадан ауыз да тиген жоқ. Бір түйір нанды ғана аузына салды. Дәуіт Сәлімович оны қыстаған жоқ.

Ол ойланып ұзақ жатты. Бір түсінбегені – ұстазының зайыбы қайда? Шай қойып жүріп: “Лилияны әурелемей-ақ қояйық, өзіміз бірдеңе істерміз”, - деді ғой. Әйелі үйде болса олай дей ме? Әлде, ол кісі жолаушы кетті ме екен?

Мәуленді таңертең Дәуіт Сәлімовичтің өзі оятты. Жуынып болған соң ас ішетін бөлмеге шақырды. Үстінде түндегі әсем халаты бар Лилия окесіне шай құйып беріп отыр. Шанын төбесіне әдемілеп түйген. Мәуленге күлімсірей бас ізеп сәлемдесті. Қыздан көз алмаған беті жас жігіт стол жанына келіп жайғасты. Оның шай құйған епті саусақтарының мөнерлі қозғалысына қадала қарап қалыпты.

Тек Дәуіт Сәлімович:

- Мәулен, шай іш, - дегенде ғана ол ұстазына бұрылды. Өзінің әбестік қылығына қысылып қалды. -- Қазір қала сыртына шығып серуендеп, біраз шаңғы теуіп қайтамыз.

Ертеңгі астан соң Лилия етімен ет болып жабысып, мүше-сін мүсіндей түскен спорт костюмін киіп, лезде дайын болды. Дәуіт Сәлімовичке кішірейіп сыймай қалған, бірақ өңі әлі де түспеген спорт киімдері Мәуленге де табылды. Ұстазының өзі де нағыз спортшыларша киінген.

- Қызым, сенің шаңғың майлаулы ғой. Мамаңның шаңғысын Мәуленге бер, менің жаңа ботинкамды да әпер, қалың шұлықпен кисін. Мен ескі ботинкамды киейін,

аяғыма жайлы. Сен дайындалып болғанша мен шаңғымды майлап, баптап алайын. Мамаңның шаңғысы дүкеннен келгелі тебілмеген жаңа ғой. Майы әлі кетпеген болар, - деп жайғастырып жүр. Сөз арасында ертерек қайтып, ауруханада жатқан мамасына бару керектігін қызына ескертіп қояды. — Егер бүгін бара алмай қалсақ, онда екеумізді бірдей жазалайды. Мамаңның ашуы қатты екенін білесің ғой.

Мәулен сонда ғана ұстазының зайыбы ауруханада жатқанын білді. Сөз сыңайына қарағанда көптен бері науқас болуға тиіс.

Олар түске дейін шаңғы тепті. Бұрын бұл маңда Мәулен болып қормеген еді. Сай-салалы кең алқапта басқа да шаңғы тепкендер көп екен. Бұрыннан келіп жүргендіктен жер жағдайын өкесі мен қызы жақсы білетіндіктерін байқатты. Ойлы-қырлы жерлермен сырғанап Дәуіт Сәлімович ең алдында, одан соң Лилия, соңында Мәулен келеді.

Бұрын мектепте оқып жүргенде Мәулен төп-тәуір шаңғышы болатын. Институтқа түскен соң бір-екі рет дене тәрбиесі пәнінен сынақ кезінде тепкені бар. Одан соң аяғына шаңғы іліп көрген жоқ. Сондықтан да тосырқап қалыпты. Кей сәтте өз екпінін өзі ұстап алмай, құлап қала жаздайды.

Біраз жүгіріп бой жазып алған соң:

- Кішкене тыныстап алайық, - деп оларды Дәуіт Сәлімович жанына шақырды. Олар таяп келіп тоқтасымен профессор әңгімесін бастап кетті.

- Ол кезде мұндай шаңғы деген біздің түсімізге де кірмейді. Қайқы бас ағаштан жасалған шанаға қолымыз өрең жететін. Соғыс басталар жылы ғой. Ауылдың бір топ баласы аудан орталығындағы интернатта жатып оқимыз. Демалыс күндері село сыртындағы төбешіктен сырғанақ теуіп ойнаймыз. Оның өзінде де тәрбиешілерге көрінбей, қашып кетеміз. Интернаттың баласында шана бола ма? Су таситын кішкене қол шана интернаттың топты баласының қайсысына жетесін? Бәріміз кезектесіп тебеміз. Іретін тапқандар шанасы балаларға жармасады. Үлкен балалар кезегі келіп тұрса да кішкентайларды жылатып, бермей де қояды.

Магазиннің шанасы боса да жоқ. Шомбал ағаштан жасалған шана қайбір жеңіл болады. Кейбір қыздар өз шаналарын өздері өрге сүйреп шығара алмайды. Ол ұлдарға пайдалы. Қыздардың шаналарын төбеге сүйреп шығарып беріп, оның ақысына бір-екі рет сырғанап түсуге аламыз. Сондай өз шанасына өзі шамасы келмейтін нәзік қыздардың бірі мына Лилияның шешесі болатын. Аудан орталығында тұратын балалардың көбінде қолдан істелген шана бар. Сондай шананың біріне ие болғанымен өрге шығара алмай етекте төбеге қарап тұратын. Басқа қыздарға қарағанда аңқаулау еді. Олар өрге екі рет сүйреп шығарғанда, бір-ақ рет сырғанап түсуге беретін. Ал, Лилияның шешесі болса кезектесіп тебуге келісе салатын еді.

Содан соғыс басталып кетті. Ойын түгілі аузымыз жарын ас та ішпеген күніміз болды. Шешем оқуымды тастатқан жоқ. “Майданға аттанарда өкең сені қатты тансырды. Оқуын жақсылап оқысын деді”, - деп қояды. Сөйтіп жүріп оныншы бітірдік. Бұл кезде біздің арамыздағы ересек балаларды да әскерге өкетіп жатқан. Қанша тіленгеніммен бойым кіші болғандықтан мені алған жоқ. Оныншыны қалай бітірдім, солай алды да кетті. Бірақ бұл кезде соғыс біткен.

Мен әскерден оралғанда Лилияның мамасы екі жылдық мұғалімдер институтын бітірін, осы қалада қызмет істеп жүр еді. Біз үзбей хат жазысып тұрғанбыз. Келе сала мен де политехникалық институтқа түстім.

Мен бұл әңгімені айтып тұрған себебім – бізде сол кезде екеу ара бір-ақ пар шаңғы болушы еді. Соны кезектесін тебетінбіз. Оның өзін мен әскерден босап, қайтып келе жатқанда Новосибирскінің вокзалында сатып алғанмын. Баяғыда жалғыз шанамен кезектесіп сырғанайтынымыз ойыма түсіп, бір қуантайын дедім. Айтқандай-ақ қуанышында шек болған жоқ. Демалыс күндері осы маңға келеміз. Соғыс зардабының жаңғырығы әлі басылмаған шақ қой. Онда мұндай қаптаған халық өмірі болмайтын. Бір-екі адам ғана қараңдап жүруші еді. Кейде тіпті ешкімді көрмейсің...

Аяқ астындағы таптауырын болған ақ қарды шаңғы таяғының ұшымен шұқылап, ойланып тұрып қалды. Өткен

күннің өшпес сәуле қалдырған қызықты сәттерінің әсерінен айыға алмай тұрғандай. “Жастық өмірдің жарастығын жоғалтпай шаңырақтарында берік ұялатқан жандар осындай болар-ау” деп ойлады Мәулен. Лилия болса, ол да қос таяққа сүйенген қалпы бір нүктеге қадалып, қозғалмай тұр еді. Жігіттің назары өзіне ауғанын біліп, басын көтерді. Аяз сорған екі беті алмадай албырай қалған. Бас киімін жөндеп киіп орнынан қозғалды.

- Бойымыз төңазып қалды, енді біраз жылынайық. Анау көрінген қарасын кемі бір шақырымдай болар. Соған дейін жарысып барып келейік. Одан соң қайтатын кез де болады, - деп Дәуіт Сәлімович жол басталды.

Алғашқы бастан-ақ Лилия суырылып алға шықты. Одан соң папасы, оны өкшелеп Мәулен келеді. Кішкене жүгірген соң жігітті намыс қысты. Бар күшіні салып, қос таяқты күлаштай сермеп, екпіндей жүгірді. Дәуіт Сәлімовичті басып озды. “Орта жастан асса да мықты өзі”, - деп ойлан қояды, - бәрібір жеткізбеймін. Ол ештеңе емес, бәрінен де ана қызға жете алмағаным ұят болды-ау. Ақыры жете алмады. Қарайған томнешік-қомбеге Лилия бұрын келді. Сонша жерден жүгіргенімен ендікпеген. Тырсиған толық кеудесі ептеп қана қотеріліп, басылады. Ал, Мәуленнің өкпесі өшіп, өзегі күйін барады. Тірсектері талып, аяқтары басқызбай қалды. Отыра кеткісі келді. Бірақ ендіккенін білдірмеуге тырысты.

Олар қалаға түс ауа оралды. Әбден шаршаған Мәулен жатақхапаға зорға жетті. Келе тосегіне құлаған. Көзі ілініп кетіпті. Әлден уақытта оянса – екі шекесі солқ-солқ етеді. Көз алдында найзағай ойнағандай, қызыл-жасыл ұшқындар пайда болды. Басын көтеріп кішкене өтырды да қайта жағты. Күміс қары күнмен ойнап, жылт-жылт еткен, қарлы дала елестеді. Жарысып келеді, жетем дейді, бірақ жете алмайды. Қолын созып ұмтылады, бір-ақ ештеңе ілікпейді. Сол-ақ екен алай-түлей боран басталып кетті. Денесі қалтырап, тоңа басталды.

Көзін қайта ашқанда, жанында отырған ақ қалатты дәрігерді көрді. Ол дене қызуын өлшеп, ине салып дәрі жіберді. Кеудесін тыңдап:

- Суық тиген, біраз емделу қажет. Екі өкпеңіз бірдей қабынып тұр, - деп ауруханаға жөнелтті.

Содан бір айдай ауруханада жатып емделген Мәуленнің шыққанына оншақты ғана күн болған. Бұрынғы өдеті бойынша жолшыбай асханаға соққан. Бірақ асқа төбеті тартпады. Бір түрлі сүлесөк. Жатақханаға келген соң қолына кітап алған. Оны оқып та жарытпады. Көз алдына Дәуіт Сәлімович пен Файнидың қатар кетіп бара жатқан бейнесі елестен, ойы бөліне берді. Қанша ойланса да түсіне алмады. Түсінбейтін себебі де бар еді.

...Мәулен ауруханаға түскен соң екі-үш күннен кейін Файни іздеп келген. Бірақ жатақханадан таба алмады. Әркім өртүрлі болжамдар айтты. Біреулер "институтта жүрген шығар" деді, біреулер "ауылына кеткен болар" деді, біреулер "ауырып жатыр" деді. Қайсысына сенерін білмеген Файни институтқа барды.

Үшінші қабаттағы лабораторияға көтерілді. Бұрын бір рет іздеп келгенде Мәуленге осында жолыққан. Есікті қаймықпай ашқан қызды Дәуіт Сәлімович бірден таныды. Осыдан біраз күн бұрын Мәулен жоқта тағы бір келіп, ұзақ күткен. Оны Файни жігіттен жасырды. Ойткені, оның ішкі есебі бар еді. Былтыр күзде оқуға түсуге Мәулен көмек жасамаған соң, бұл өз бетінше басқа бір мықтымен таныспақ болған. Соның орайы енді келді. Мәуленнің жоқ болғанына өкінген жоқ, лабораторияда әлде не қиыршық тастарды шұқылап отырған мол денелі орта жастағы еркектің осындағы мықтының бірі екеніне титтей де шүбә келтірмеген. Мұның аты-жөнін, не істейтінін сұрап болған кезде:

- Дәуіт Сәлімович, сіздің лекцияға баратын уақытыңыз болып қалды, - деді бір келіншек оның Файнимен жай әңгімелесіп отырғанын көрген соң.

Сағатына қарап, Дәуіт Сәлімович орнынан қозғалды.

- Иә, Мәуленді көптен білуші ме едіңіз?

- Көптен білемін. Екеуміз бір ауылданбыз.

- Е, солай деңіз. Жерлес екенсіздер ғой.

- Жерлеспіз.

Дәуіт Сәлімович шығып кеткен соң:

- Осы біздің профессор қызық адам. Кейде үп-үлкен адамдармен "сен" деп сөйлеседі де, кейде кін-кішкентай

балаға да “сіз” лейді, - Самбырлақ сары келіншектің сөзін тындағысы келмеді. – Отыра түр, Мәулен қазір келіп қалар, - дегеніне қарамастан кетіп қалды.

- Тағы бірде келермін.

Лабораторияға келуге орайы тағы түскеніне қуанып кетті. Ана жолғы лаборант самбырлақ сары келіншек көрінбейді. Дәуіт Сәлімовичтің өзі жалғыз екен. Мұны жоғары шығарып, отырған орындығын босатты да, өзі басқа орындық алып, жанына таяна жайғасқан соң, Мәуленнің науқастанып қалғанын айтты. Ауруханаға жатқан күннің ертеңіне өзі осында телефон соғыпты.

- Суық тиген екен. Біз барып шықтық. Қазір жаман емес. Енді біраз күнде айығып қалар.

Ғайни кімдер барғанын сұрауға оқталды да: “Е, осында бірге жүрген достары барған шығар, оларды мен білмеймін ғой” - деп үндеген жоқ. Дәуіт Сәлімович те қызы Лилия екеуінің барын, көңілін сұрап қайтқанын айтпады.

Біраздан соң Ғайни:

- Сіздерде оқу қиын емес не? – деп сұрады.

- Неге қиын болсын. Осында жастар оқып жүр ғой. Оқыған адамға түк те қиындығы жоқ. Тек ынтаң болса болғаны.

- Ынта деген бар ғой. Бірақ өткен жылы түсе алмай қалдым...

- Е, сөлай де...

- Иә, ағай...

- Дайындығың өз мәнінде болмаған шығар.

- Оншасын білмедім. Әйтеуір, біраз лайындалып едім...

Биыл да талаптанып көрмек ойым бар.

- О, дұрыс. Мұндай талапты мен құптаймын.

- Сіз... ептен көмек жасамас па екенсіз?

Дәуіт Сәлімович ойланып қалды. Мұндай сұрақты күтпесе керек. Дегенмен жолын тез тапты.

- Көмектесуге болады, - деді біраз үнсіздіктен соң қуақы түрмен жымыңдап. – Көмектесеміз. Сіз сияқты өдемі қарындастың бір өтінішін орындамай болмас.

Сол күні кешкісін ол екеуі “Саржайлау” ресторанында ұзақ отырды. Одан шыққан соң да үйге асықпады. Әр нәрсені әңгіме етіп, аязды даламен аяндап келе жатқан.

Көшеде жүргіншінің саябырлаған шағы. Анда-санда ғана асыға басып бірлі-жарым адам өтеді. Қолтықтасып асықпай өтіп жатқан қызар мен жігіттер де бар.

Бір көшенің мүйісінде итімен қыдырып жүрген екі әйел отіп барады. Кенет бөй жазып ойнақтаған тайыншадай қарат екеуінің жанына жүгіріп жетіп келді. Зәресі кеткен Ғайни Дәуіт Сәлімовичтің бауырына кіріп кетті. Анау да оны қапсыра құшақтап алды. Олар қыбыр етіп қозғалар емес. Ит болса таяй бере тоқтаған. Екеуінің мына қылығына таңқалғандай қарапты да қалыпты. Иссінің шақырғанын естіп, өлгі ит кейін бұрылып жүгіре жөнелгенде ғана айқасқан қос құшақ зорға ажырады.

Үйге кештетіп жеткен Дәуіт Сәлімович есікті ептеп ашып кіріп, елеусіз жата кетпек болған. Бірақ Лилия әлі ұйықтамаған екен.

- Папа, неге мұнша кешіктіңіз? – деп сұрады ақырын, бөлмесінің есігінен басын шығарып.

- Қонақта болдым, қызым.

- Мамам да көй күтті. Сізді келеді ғой деп ойлап едік.

Маған неге телефон соқпадыңыз?

- Есімнен шығып кетіпті. Айтпақшы, иә, барған үйдің телефоны істемей тұр екен...

Өз бөлмесіне қарай өтіп барып кейін бұрылды.

- Лилияжан, Мәуленге кірген жоқсың ба?

- Жоқ, папа.

- Кіре салу керек еді ғой.

Мамасының хал-жағдайын сұрамай, папасының қайдағы бөтен біреу туралы айтып тұрғанына қызы ренжіп қалды.

- Келесі жолы мамана барғанда Мәуленге де кіріп, жайын біле сал. Өзі бір тамаша жақсы жігіт, – деп бөлмесіне кіріп кетті.

Лилия папасының аман ішіңкірегенін сезді. Әйтпесе, ол қызымен бұлай сөйлеспесе керек еді.

Ауруханада жатқан Мәуленге бірге оқыған достары келіп тұрды. Бір-екі рет папасымен бірге Лилия келіп кетті.

Мамасына келгенде жаңғыз өзі де жолшыбай соғып біраз отырады.

- Мамаңыз қалай, Лилия, тәуір ме?

- Ептеп... бір қалыпты. Өзіңіздің халіңіз қалай?

- Жаман емес. Түзеліп келем.

Бұдан соң біраз үнсіздіктен соң:

- Тезірек сауығыңыз, - деп шығып кетеді.

Лилия кеткеннен кейін оның соңынан ойлана қарап көп жатады. Қыз өз бетімен келді ме екен, әйтпесе, әкесінің айтуымен келіп жүр ме, жігіт түсіне алмады. Әйтеуір, шешесінің осы аурухананы жалғастыра салған екінші бөлегінде жатқанын біледі.

Кейінгі кезде алғашқыдай емес, Лилияның қабағында реніш барын байқап қалды. Анасының науқасы мұның да жанына батады да. "Япыр-ау, Файни неге көрінбей кетті"...

Көгілдір көктем келіп, көңілді шақ басталды. Мәулен ұстазының үйіне бұрынғыдан да жиі келетін болды. Кейде үйге өзі ертіп келеді. Лилия екеуі анда-санда киноға, театрға барады. Ондайда қызы әкесін де шақырады. Бірақ ол оны-мұныны сылтау етіп, үйде қалады да, жастарды жеке жібереді.

Кинодан шыққан Лилия мен Мәулен өлі күн ерте болған соң үйге асықпай аяндай басып келе жатқан. Қарсы алдарынан Файни кезіге кетті. Үстінде балағы шидей шалбар, омырауы даладай ала кофта. Шашын тарқатып қоя берген. Лилияға бір қарады да, жігітке сөлемдесіп өте шықты. Мәулен Лилияға назар салып еді, ол ана қызға өте бір жиркенішті түрмен оқты көзін ата қарап қалыпты.

- Бұл қызды сен де біледі екенсің ғой.

- Білмегенде ше, бір ауылдан емеспіз бе... Оны неге сұрадың?

- Жой, оншейін...

Бұдан соң екеуі де үнсіз қалды. Мәулен сөзге тартып еді, Лилиядан бәрібір жауап болмады. Бір қолайсыз оқиға болғанына шөк келтірмеді. Көз алдына елпендеп Файнидың қолтығынан алып жатқан қысты күнгі Дәуіт Сәлімовичтің бейнесі келді.

Сол жылы күзге қарай Лилияның мамасы дүние салды. Жарынан айырылған Дәуіт Сәлімович, анасынан айырылған Лилия қатты күйзелді.

Мамасын ақырғы сапарға арулап аттандырын салған соң Лилия көп күндер бойы бөлмесінен шықпай қойды. Панасымен де, Мәуленмен де тіс жарып сөйлеспеді.

- Мамасын ойлап, сағынып жүр, - деді Дәуіт Сәлімович қызын.

Мәулен анда-санда келіп, ұстазының жанында біраз отырып қайтады. Профессор да қазір көп әңгіме айтпайды. Сонда да Мәулен осында келгісі келіп тұрады. Әлизадан адасып қалғаннан бері көңілі суып, ешкімге көз салмаған. Міне, енді, кейінгі кезде Лилия ойынан шықпайтын болды. Дегенмен бұрынғыдай емес, көңілінде бір күдік бар. Өзіне іштей сұрақ та қояды. “Кейбіреулер мені әдейі профессордың ық жағын сағалап, өз пайдасын ойлап жүр деуі мүмкін-ау осы. Біржолата бармай кетсем бе екен? Бұрын келіп жүріп, кам-көңіл кезде жоламай кетуім жөн емес қой”.

Бір жолғы демалысында әртүрлі шаруалармен қолы тимей, бара алмай қалған. Ертеңіне институтта кездескен Дәуіт Сәлімович неге келмегенін сұраған соң келесі демалыста әдейі барды.

Есікті Лилия ашты. Үйде жалғыз екен.

- Дәуіт Сәлімович бір жаққа кеткен бе? — деп сұрап еді.

- Білмеймін, кеткен шығар бір жерге, - деп құлықсыз жауап берді, өзі ренжулі сияқты. Бөлмесіне барып, қолына кітап алды да орындыққа отырды. Жанына келген Мәуленге бұрынғыдай орындық ұсынбады.

- Көңілсізсің ғой, Лилия.

- Олең айтуым керек пе?

Оның көңілін қалдырамын деген ойында жоқ жігіт тағы тосылды. Лилия кітапқа тесіле қараған беті отыра берді Мәулен оның жай қарап отырғаны болмаса ойы басқада екенін сезіп тұр.

- Қандай кітап оқып отырсың?

- Жақсы кітап.

Бұдан ары тұра беруді артық деп санаған жігіт есікке беттеген еді, Лилия тоқтатты.

- Мәулен, сен маманың неден қайтыс болғанын білесің бе?

- А... Жоқ..., білмеймін... Ауырды емес не?

Төтеннен қойылған тосын сұрақ жігітті қатты абыр-жытып тастады.

- Білмейсің, ә? Естіген де жоқсың?

- Жоқ. Естімедім.

- Әлгі “жерлесім” деп жүрген жылмандаған қара қыздың да не істен жүргенін білмейтін шығарсың? — деді Лилия кекесінді дауыспен ызалана күліп.

Мәуленнің тығырыққа тірелген жері осы болды. Не “білсем” деп, не “білмеймін” деп айта алмады.

Анасы қайтыс болғаннан бері жылап-сықтаумен, қайғының өсерінен скі ұрты суалған, көзінің алды көгілдір тартып жүдеген қыздың ала қозімен ата қараған түрінен қатты қаймықты. Оның анасының қазасына Ғайнидың қатысты екенін енді сезді. Жаны түршігіп кетті. “Өмір деген қандай қатыгез”.

Кенет: “Ғайни мен Дәуіт Сәлімовичтің танысуына осы мен себепші болдым-ау деген ой келгенде, тіпті аяқ-қолының жаны кетіп, тәлтіректен қалды. Ақырын бұрылып алып есіктен шыға берген. Үйде қалған Лилияның да сол орнында екі көзін жасқа бұлап әлі тұрғанын сезіп келеді. Сізгенімен оны қалай жұбатырын білмеді. Бәрібір ол енді Мәуленге жұбанбайтын еді”.

Көшеде келе жатып та, үйге келген соң да Мәуленнің көкейінен Лилияның әлгі сөзі кетпей қойды. Ол сұрақты қандай мақсатпен қойғанын түсінбеді. Қыздың ойынша қалай болғанмен де анасының өліміне Мәулен кінәлі сияқты. Ол ойлап-ойлап бәрібір ұшығын таппады. Ертеңіне сөзді неден бастарын білмей қинала отырып, ақыры Дәуіт Сәлімовичтің өзінен сұраған.

- Е, анасының қазасы кімге оңай тисін. Балалықпен кімді кінәларын білмейді. Біресе, дәрігерлерді кінәлайды, біресе мені кінәлайды. Лилияның мамасы, марқұм, жақсы адам еді. Қызым анасына аумай тартқан. Ауырып көп жатты. Бір аяқ, бір қолы тартылып, сал болып қалды. Оған биыл бір тұмау-сүзек деген қосылып, алды да кетті. Ауруға дәрігердің өзі де арашашы бола алмай қалды. Оған ешкім де кінәлі емес. Әлі де жүре тұрғанда жан баласына бөгеті жоқ еді. Енді қайтеміз? Басқа түскен соң бәріне де көнсеміз, - деді де қойды.

Бұдан әрі Мәулен де қазбалап ештеңе сұраған жоқ.

Онысыз да шала-жансар, жарты денесі жұмыс істемей нашарлап жатқан кезінде әлдекімдер күйеуінің бір қызбен әуреге түсіп жүргенін жеткізеді. Бір жағы ауру әлсіретіп, екіншінен қатты күйінген ана мәңгілікке қоз жұмған. Бұл жайды Дәуіт Сәлімович Мәуленнен бүтін қалды. Бәрібір болған жайды бүкпесіз айта алмайтын да еді. Қалай болғанда да профессордың әйелінің өліміне Мәулен өзін қатысы бар адамдай сезінді. Содан кейін Лилияның жүзіне қайта қарауға дөті шыдамады.

Ал, Файнидан көптен бері хабар жоқ. Институтқа қабылдау емтихандарын тапсырып жүргенде бір жолыққан. Асығыс шаруалармен кетіп бара жатып, кездесіп қалды да ұзақ әңгімелесуге мұршасы болмады. Содан жуырда ғана осы Алтынбелге жүрерде қаладағы теміржол вокзалында көрді. Қолында ораулы жас баласы бар, қасындағы жігітпен әлденеге ренжи сөйлесіп тұр. Жандарынан өтіп бара жатқан мұны байқаған жоқ. Мәулен оларға бұрылғысы келді де, ол ойынан тез қайтты. Көз алдына анасын жоқтап жылаған Лилия келді де, Файни тұрған жаққа жирене көз салып өтіп кетті.

Мәулен басын көтеріп отыруға жараған. Ана жылы суық тиіп ауырған соң міне, өмірінде екінші рет ауруханада жатыр. Онда ауру болса да аяғымен жүріп еді, енді темір төсекке жіпсіз байланған. Кейде аяғы сырқырағанда жаны шығып кете жаздайды. Бірақ шыдамды жігіт сыр берер емес. Таң атса, кеш батуын күтеді. Кешке қарай Әлиза келеді. Тамақ пісіріп әкеледі. Тап бір жас баладай-ақ қамқор болып, әкелгенін ішіп-жетізеді. Алғашқы күндері асқа төбеті шаппай жүрген. Кейінгі кезде үйреніп алды. Әлизаның қолдан пісірген тағамдарын сүйсіне жейді. Оның күн қағып тоғыққан жүзіне ұзақ ойлана қарап жатуға Мәулен жалығар емес. Ол келгенше жігіт жүрегі алып-ұшып, тағатсыздана күтеді. Әуелде олар бір-бірін тосырқап қалған екен, сөздері қиыспай, жүйесі табылмай жатушы еді. Қазір әңгімелері таусылмайтын болды.

Әлиза да түс ауа бастағаннан Мәуленге жолыққанша тағат таппайды. Дүкеннен сатып алған тамақтарымен көса өзінің дайындағанын ала салып, уақыт болғанда ауруханаға жөнеледі. Күндегісінше жиналып-теріліп, енді шығайын деп жатқанда есіктің алдына келіп тоқтаған машинаны байқады. Терезеден қараса, өз көзіне өзі сенер емес – машинадан Сайлау мен Сәуле түсіп жатыр. Үйден жүгірін шыққан беті қатар келе жатқан екеуін бірдей құшақтай алды. Беттерінен кезек-кезек сүйіп жатыр. Достарының іздеп келгеніне шын көңілден риза болды. Онысыз да көкірек түбіне жиналған көп сырды кімге шертерін білмей жүрген. Олар салған беттен Дәулеттің жайын сұрады.

- Дәулет коршінікінде, қазір ауруханаға барып келген соң әкелем.

- Біз ауруханада жатқан Дәулет қой деп ойлаған едік. Аман болғаны жақсы болды ғой. Біреулер: “Дәулетті поезд қағып кетті”, - деп жеткізді ауылға. Сөнсоң әдейі білуге келгенбіз.

- Жоқ, бала аман. Оның есесіне Дәулетті құтқарам деп арыстай бір азамат жазым бола жаздады.

- Е, Дәулет аман болса болды ғой. Басқала шаруамыз қанша...

Жылдам сөйлейтін Сәуле алды-артына қарамай, ойланбай айта салғанын Әлизаның жақтырмай қалғанынан бір-ақ біліп, тілін тістей қойды.

Әлиза ауруханадан оралған соң қос құрбы түнімен оңгіме шертісті. Сәуле кеткелі ешкімге сыр ақтара алмай, ішқұса болып жүрген Әлиза түк жасырған жоқ. Оз өміріндегі қиын-қыстау откелдердің бәрін айтты. Мәулен жайында да ештеңе бүгіп қалмады.

Сәуле де ауыл жаңалықтарын оңгімелеп берген. Әлизаның әке-шешесінің сөлемін де жеткізді. Ауруханада жатқан Дәулет деп ойлаған олар: “Бала тәуір болса екеуін де алып қайтындар”, - деп тапсырған екен. Дәулет болса, шауып жүр. Бірақ сонда да Әлиза біраз күнсіз ауылға бара алмайтындығын айтты.

- Онда Дәулетті ала кетейік. Атасы мен апасына барып, мауқын бассын.

- Жок. Онсыз жалғыз мен қалай жүрем. Өзіммен бірге ала барамын ғой, - деп қарсылық білдірді.

Ертеңіне қиын кезде қол ұшын беретін, жанына де-меу болатын осындай достарын Әлиза шын риза көңілімен шығарып салды.

Содан бері екі-үш күн өткен. Ауруханадан оралған Әлизаға есіктерінің алдында Төлеудің келіншегі қарсы жолықты.

- Аман-есенбісің, Әлиза? Өзіңді бағанадан күтіп тұрмын. Көп кешіктің ғой, - деп самбырлай сөйлеп үйге қоса кірді де, кішкене отырған соң сөз бастады.

Әлиза болса оның сөзіне не сенерін, не сенбесін білмей отырып қалды. Ертеңіне ауруханаға барып, Мәуленге жағдайды айтты да жолға шықты. Кездесе қалған машинаның біріне отыра салған. Ойы қалаға келіп, ауданға жүретін автобуска отыру. Асыққан кезде өдеті ғой – машинаның жүрісі өнбей қойған сияқты, шабан болып көрінді.

Түнімен көз ілмей шыққан. Ойынан Сайлау мен Сәуле кетпей қойды. Рудниктен қайтып бара жатқан жолда машиналарына қарсы келе жатқан машина келіп қақтығысқан. Екеуі де жараланып, ауруханаға түсіпті. Мұны естіген Әлиза түнімен Дәулетті құшақтап жылады да: “Япыр-ау, не жазығымыз бар? Сені құтқарамын деп бір жігіттің жүре алмай жатқаны анау. Біздің жағдайымызды білуге келген Сайлау мен Сәуле – мынау. Рас па, өтірік пе? Мас болып соғылысты дейтін Сайлау ішкен жоқ еді ғой”.

- Төлеу қалаға барып өлгінде келді. Жолда кезіккен біреулер айтыпты. Біреуі ауыр жаралы дейді, бірақ қайсысы екенін анық білмейді, - деген еді Төлеудің келіншегі.

Достары келген күні Әлиза ауруханадан қайтып келе жатып жолшыбай бір жарты арақ ала келген.

Бірақ Сайлау:

- Қойғанмын, - деп ішкен жоқ.

- Көптен бері ішпей жүр, - деп Сәуле де қостап қойды.

Онысыз да көп сөйлесейтін Сайлау екеуінің өңгімесіне араласқан жоқ. Ұйықтап қалған. Құрбылар сыбырласып сөйлесе бастады. Онысыз да сұрағалы отырған Әлизаның

көкейіндегісін дөп басып, Сәуле өздерінің тұрмыстары жайлы әңгімеледі. Сайлаудың адамгершілігін, өзін силайтындығын, от басының күйбеніне де кейде қолғабыс жасай салатындығын ұзақ әңгімеледі. Осы кезде оларға бір қызығушылық па, әлдеқандай бір сезім Әлизаның бойын шымыр еткізген.

Тап бір олардың бақытын күндегендей болғанына енді қазір Әлиза өзін іштей кінәлап келеді.

Аудан орталығына автобус түс ауа жетті. Әлиза бірден ауруханаға тартқан. Ауруларға жолықтыратын уақыт әлі болмаса да, аурулардың көңілін сұрауға келген бірталай ауыл адамы жиналып қалыпты. Сәлима мен Қали да келіпті. Көптен көріспеген олар Әлиза мен Дәулетті орталарына алып, шүйіркелесті де қалды. Әлиза болса Сайлау мен Сәуленің хал-жағдайын білуге асықты. Ақыры мәнжайға да қанықты.

Олар ауылға таян қалғанда қарсы жолыққан машина жаны-нан өте беріп, жүргізуші жақтан әлейі бұрыла келіп соққан. Абырой бөлғанда тас жолдың жайдақ жері екен. Машина оң жаққа қарай аунап түсіпті. Сайлаудың есік жақ бір аяқ, бір қолы жаракаттаныпты. Сәуленің басы қатты соғылып, миы шайқалған.

- Сонша қастандық жасайтындай не көрінді екен?!

- Мастық қой. Әйтпесе не өші бар дейсің.

Әлизаның сұрағына Қали жауап берді.

- Өзі қай жердікі екен?

Қали мүдіріп барып:

- Осы аудан басының адамы, - деді.

- Кім деген?

Қали үндемей қалды.

- Құрымбай, - деді біреу тон ішінен.

Әлизаның өңі бұзылып кетті.

- Аһ, жексұрын! Өзі қайда қазір?!

- Түрмеде. Милиция жауын қойыпты. Тергеу жүріп жатыр...

- Ақыры жететін жеріне жеткен екен...

Кеудесін ашу-ыза кернеген Әлиза теріс қарай бұрылды. Іштей қатты қыстығып, сыртқа шығаруға дәрмені жоқ, барлық кегі тамағына тығылды.

Екі-үш күн достарының жанында болып, рудникке қайта оралды. Мәулен бұл кезде балдаққа сүйеніп жүрегін болған. Біраз күннен соң ол ауруханадан шықты.

Сайлау мен Сәуле де жазылған. Сайлау машинасымен тағы бір келіп қайтты.

Құрымбай сотталып кетіпті.

Теренозек жылжып қана ағатын кішкене өзеке. Алтын-белден аса алыс емес. Ағыны қатты болмаса да кей жерлерінде құрық бойламайтын иірімдері бар. Жаздың ортасынан аса суы сарқылып, иірімдері бөлініп-бөлініп қалды. Осындай уақыттарда көлшіктерді жағалап жүріп балалар қыл тұзақпен шортан ұстайды.

Әлиза мен Мәулен қастарына Дәулетті ертіп өзен жағалап келе жатқан. Үш-төрт бала шортан аулап жүр екен. Жіпке бір-екі балықты тізіп, шанышқан құрықтың басына іліп қойыпты.

Мына балықтарды Дәулет көре салып:

- Папа, папа! Балық ұстап берші, - деп Мәуленді жеңінен тартып, сүйрей жөнелді.

Мәулен жауап орнына баланы аспандата бір-екі лақтырып, қағып алды да, мойнына мінгізіп, балықша балаларға қарай тура жүгірді.

Тайраңдап сылти баса жүгірген Мәуленге бір, оның басынан қос қолымен құшақтай ұстап, маз-мейрам болған Дәулетке бір қарап Әлиза орнында тұрып қалды. Сол сәтте жас ана іштей скеуінің жарасты ынтымағының мәңгілік болуын тілеген еді. Қуаныштан көзіне жас іркілді.

САРЫЛА ҚАМШЫ

Сабактан оралсам есік алдындағы кермеде терге малынған қаракер дөнен суып тұр екен. Алыстан келген жолаушы сияқты. Әйтнесе ауыл адамы бұлай ат сабылтып суыт жүрмейді.

Балалық әуестігім ұстап кетсе керек, портфелімді ауыз үйлегі пеш түбіне атып ұрып, төргі бөлмеге өттім.

Төр алдына жайылған төрт қабат көрпе үстінде қос жастыққа жантайған, қара мұртты, қара торы кісі шешем күйған қою шайды сораптай ұрттап қойып, әңгіме шертіп отыр. Омырауына тағып алған өрдендері мен медалдары жарқ-жүрқ етеді.

- Кел, Жарқынтай, - деді шешем мені көріп, - Балташ ағаңа сәлем бер. Әкеңнің аудан орталығында тұратын құрдасы ғой.

- Ассалаумағалейкүм...

- Уағалейкүмәссалам, тілеуінді берсің, балам, - деп сәлемімді алып, жанына отырғызды. - Ой, мынаның өзі өкесінің аузынан түскендей ғой... Әкендей болсаң өлмейсің.

Бас-аяғыма тесіле ұзақ қаралы. Сірә, риза болған адамның сыңайы сияқты. Бір кезде қара мұртын ерекше бір мәнермен сипап қойып:

- Сен оның соғыста қандай ерлік көрсеткенін білесің бе? - деп сұрады.

Сұрауын сұрағанмен менің жауабымды күткен жоқ, қара мұртын тағы бір сипап қойды да, көзі күлімдей түсіп әңгімесін бастап кетті.

- Сенің әкең екеуміз соғыста бірге болдық. Екеуміз екі полкта болғанымызбен жиі кездесіп тұрушы едік. Кездескен сайын бір-бірімізге көрген қиыншылықтарымыз бен қызықтарымызды әңгіме етеміз. Бір күні елілдеп-желпілдеп Зекең жетіп келді. Бір жаңалық болғанын сездім.

- Иә, Зекең, не болды? - дедім амандықтан сөң.

- Мен бір немісті ұстап алдым.

- Қалай?

- Шынымды айтсам оны ұстауға көмектестім...

Кішкене ойланып алды да, Зекең әңгімесін заулата жөнелді.

- Гүрілдеген самолеттің даусын естіп қантаған қалың қол жаяу әскер аспанға қадала қалдық. Қарасақ, біздің бір бомбардировщик немістің истребителін аспанда сүйрен келеді. Анау бұлтың-бұлтың етіп, босана қашпақшы болады. Бірақ оған біздің самолет көнер емес, сол беті аэродромға қарай алып өтті.

- Жарқынтай, шайыңды іш, - деп шешем стол басына шақырды. - Әкеңнің құрдасы әлі талай әңгімеге жарығады...

- Аэродром таяу жерде болатын. Не болғанын біліп келуді командир маған тапсырды, - деді сенің әкең. - Командирдің сөзін екі етуге болмайды, жүгіріп жөнеліпті. Сөйтсе, арнаулы тапсырмадан оралып келе жатқан самолет скен. Немістің бір истребителі кезіге кетеді. Ойқастан екі жағына кезек шығады. Әбден ашуын келтіріпті. Атып түсірейін дейді де, оқ шығарғысы келмейді. Тіл алу үшін тірідей апарғысы келіп, жан-жағына қараса - отырғышының қанжығасында байлаулы тұрған қыл арқан көзіне шалына кетеді. Дереу шешіп ала салып, ұшын тұзақтайда да, асауға бұғалақ салған жылқышыларша тақай берген бір сәтінде иіріп келіп, салады мойнына.

- Япыр-ау, самолетті де бұғалақтайды екен ғой, - деп шешем маған таңдана қарады.

Мұндайды бұрын естімеген басым не сенерімді, не сенбесімді білмеймін.

- Әринс, бұғалақтайды, - деп қойды әкемнің құрдасы. - Содан "Ұшқыштың әңгімесін сол күйі бір әрпін өзгертпей командирге айтып келдім. Тапсырманы бұлжытпай орындағанымна риза болған командиріміз маған сол үшін бір сөтке ұйықтауға рұқсат берді", - деді ғой сенің әкең рақаттана оңгімелеп.

Шынында да ана ұшқыштың ерлігі ғажап екен. Өмірі "арқанмен самолет ұстап әкелді" дегенді естімеген басым, қонақтың оңгімесіне елітіп, ауызмды ашып, қарапшын да қалыпшын.

- Әкеңнің мұндай әңгімесін естіп пе едің?

Мен басымды шайқадым.

- Ендеше тағы бірін айтайын, берірек отыр.

- Балам-ау, шайыңды інсейші. Бұл айта береді. Екі ауыз сөздің басын өрең құрап сойлейтін сенің әкең оңгіме айтушы ма еді. Тек "бар" мен "жоқ" дегеннен басқа сұраған сөзге жауап та бермейді, - деп шешем алдыма қарай кесемді таяп қойды. Суып қалған шайды жұта салдым.

Шешем ыдыс-аяқты жинауға кірісті. Қонақ екеуміз сыртқа шықтық. Суып, тері кепкен қара кер тыпыршып түр скен.

- Е, отқа қоятын уақыт болған екен. Әуелі мұны суарып, терін үгіту керек.

Әкемнің досы маған қарап қойып, атымен сөйлесіп жүр. “Суару керек” дегенді естігенде делебем қозып кетті. Үйге келген қонақтың атын суаруға бұлаққа апарғанда жолшыбай шоқытып алатыным бар. Бірақ үйдің сыртындағы дөң астында жарты шақырымдай жер.

Дөң асқан соң бұрынғы әдеттіммен біраз шоқытын алдым да, бұлаққа қарай бет түзедім. Қаракердің басы қатты екен. Әлгінде қамшымды ердің ердің қасына қыстырып қойған едім, бұлақтың басына келгенде қарасам — жоқ. Бір жерде түсіп қалыпты. Атты суға қандырған соң, қайтарда жолшыбай жүрген ізімді тағы қарадым. Қалың көденің арасынан қамшы табыла ма? Оның үстіне күздің қысқы күні қырқадан асып, қас қарая бастады. Басым салбырап үйге келдім.

Әкем де жұмыстан оралыпты. Қамшының жоғалғаны жайлы айтайын дедім де, ол ойымнан тез қайттым. Жұмыстан шаршап жүрген әкемнің маңдайының қыртысы жазылып, көңілді отырғанын көптен бері көргенім осы. Ренжіткім келмеді. Ақырын басып түпкі бөлмеге қарай өтіп кеттім.

- Біздің азаматымыз — осы, - деді мені байқап қалған әкем.

- Иә, балаң азамат болып қалған екен. Қонақтың атын жайғауға жарапты. Жаңа суатқа өкестіп еді...

- Балам, ағанның атын дұрыстап жайладың ба?

- Иә, әке. Суарып келіп, жемге қойдым. Біраздан соң шөпке байлаймын.

- Ой, рахмет, балам.

Әкемнің құрдасы риза болып қалды.

Түпкі бөлмеде сабағыма өзірленіп отырып, екеуінің өңгімесіне құлақ түріп қоямын.

- Балалар болса ер жетіп келеді. Баяғы уәденді ұмытқан жоқсың ба? — Бұл әкемнің даусы.

- Неге ұмытайын, - деді қонақ. — Ұмытқамын жоқ. Сүйек болудан сен қашпасаң, мен қашпаймын...

Олардың не түспалдап отырғанын мен онша түсіне қойғам жоқ. Дегенмен сөздері құлағыма жылы тиеді.

Атты отқа қойып, қайтып оралсам — қонаққа табақ тартылған. Әкемнің қолында бір жарты арақ, стаканға

құямын дейді, оған қонақ қолымен көлегейлеп, құйғызбайды.

- Құйма деймін, Зекен. Ішпеймін дедім ғой. Көп болды қойғанмын. Аурыңқырап жүрмін...

- Мынаны қара - “арақты қойдым” дейді. Бұрын бөшкелеп ішетін.

- Кезінде ішкенім рас. Қазір аурып жүрмін. Денсаулық келмейді. Денемдегі жарықшақ күн сайын мазамды алады.

- Иә, солай соқ. Сенің де көрсетпеген қызығың жоқ еді ғой... – Енді әкем әңгімеге кірісті. – Бірде аудан орталығына барғанмын. Соқпай кетсем өкпелейді ғой деп Балтекеңнің үйіне бұрылғам. Үйді айнала бергенде астымдағы атым оскырып, жүрмей қойды. Қарасам – Балташым шешініп тастаған, шұңқырлау жерге жиналған жауынның суына жатып алып, жүзіп жүрген адамдай екі қолын құлаштап кеп сермейді. Үсті-басы шалшық-шалшық.

- Иә, солай соқ, - дейді қонақ.

- Неменс, өтірік пе? Содан “Жөміш, Жөміш!” - деп бар даусымен бақырады. Атымды байлай салып, жанына келдім. Осы кезде үйден шыққан Жөміш те жетті жүгіріп. “Көрдің бе, қатып! Баяғыда біз Днепрді осылай жүзін отін, немістерді қуғанбыз дүркіретін”, - деп келіп құлаштайды. Жөміш екеуміз екі жақтап жерден көтеріп алсақ – қыпқызыл мас. Екеулеп үйге зорға кіргіздік. Енді, міне, түк көрмегендей болып отыр.

- Қайдағыны соға береді екенсің сен де.

Әңгімеге шешем араласты.

- Қойсаңшы, Зекен, біреулер естіп қалса, әңгіме ғып таратып өкестіп жүрер. Ішпейін деп отырмын ба. Айттым ғой – ауырып жүрмін.

- Ә, қорқасың ғой, солай ма? Ендеше ауызбастырық бер. Әйтпесе бүкіл елге жаям.

- Берем, дедім ғой енді. Берем...

- Бергенің сол болсын – мына қалған арақты екеуміз бөліп ішеміз.

- Тұуу, сен де болмайды екенсің.

Екеуі түннің біраз уағына дейін әңгімелесіп отырды-ау деймін. Мен ұйықтап қалыппын. Таңертең әкем оятты.

- Жарқын, қонақтың қамшысын көрдің бе?

- Жок, - дедім ұйқылы-оая дауыспен біраз үнсіз жатып.

Ұйқым шайдай ашылып кетті. “Ұят болды-ау!” Ұяттан бұрын білін қойса, әкемнің ашуы қатты. “Көп сөйлемейтін адам мойыс болады” дейді шешем. Ашулы кезде қолына түссем таяқтап тастайды.

- Ей, мұнда келші.

Бұл шешемді шақырғаны. Мен болсам ұйықтаған болып тым-тырыс жатырмын. Есік ашылды.

- Мынаның тым-тырыс жатысын кордің бе? Балташтың қамшысы жоқ. Кеше атын суаруға апарғанда осы “сабаз” жоғалтып келген болу керек.

Менің арқам шымыр ете түсті.

- Өзінен сұрадың ба?

- Сұрадым. “Көргем жоқ” дейді.

- Ол ұстаса білер еді ғой. Жатқан шығар бір жерде, жақсылап қара.

- Қарамағанда, ай бағып жүр деп пе едің. Көкке ұшып кетпесе, бұл үйдің маңайында жоқ. Қап!.. Ұят болды-ау...

- Зеке, - деді шешем, - сандықтағы жаңа қамшыны берсең қайтеді. Әйтпесе, ана сөзшең құрдасың тағы да бірдеңе деп әңгіме шығарып жүрер.

- Берейік, - деп әкем келісе кетті, кішкенедең соң.

Менің ішім удай ашылды. Ана жылы мына көрші ауылдағы бір шеберге жасатып әкелген жаз ораған, тобылғы сапты, сегіз өрім сарыала қамшы көз алдыма келді. “Кейін есейгенде ұстайсың” деп сандыққа салып қойған.

Жылдам киіне салып сыртқа шықтым.

Әкемнің құрдасы қамшыны ұстап жезін сипап біраз тұрды.

- Әй, Зеке-ай, несіне өуре болдың. Мені еңгіз атқа қанша мінеді дейсің, Балаңа арнаған шығарсың - өзі ұстасын. Қамшы ұстайтын қызметкер болуға жазсын...

Балташ ағай бәрімізбен қол алысып, қош айтысып, аттанып кетті. Сарыала қамшыны айналдырып біраз қарап тұрған әкем:

- Мұнша мойымаушы еді, жеңілген екен, - деп күрсіне бір дем алды да: - Мә, орнына салып қой, - деп қамшыны

шешеме беріп, құрдасы кеткен жаққа көз салып тұрып қалды...

Жоғалған қамшыны жазғытұрым қой қайырып келе жатып өзім тауып алдым. Әлі де қыры кетіп, жер тесіле қоймаған кез. Сонда да осы өлкеден өткенде маңайға көз сала жүретінмін. Қары жұқарған бір дөңестеу жерде жатыр екен. Түлкі сыртқа қазып шығарып, қайысын шайнап тастапты. Сірәу болып қалған қайысына сүт бүркіп, жібіттім де, ешкімге көрсетпей жақсылап уқалап, өкемнен көргенімдей екі асықтың арабына салып ысқыладым. Шайналған өрім аздап қалпына келгендей болды. “Өкемнің өзі тауып алып, менің жоғалтпағанымды білсін” деп әдейі апарып, қораның бір қалтарыс бұрышына тастай салдым.

Содан бір айдай уақыт өткен соң шығар деймін, қамшыны өкем “тауып алды”.

- Мынау Балташтың қамшысы ғой деймін, қорада бұрышта жатыр, - деп шешеме көрсетті. — Осы жерді сан рет қараған едік, көрменшіз ғой. Өзінің тобылғысы өдемі екен. Өрімін ит шайнап тастапты. — Қолына ұстап тұрып ұзақ қарады. — Кезінде өдемі қамшы болған сияқты. Ер қаруының бірі ғой... Япыр-ау, өзін ит шайнаған соң уқалапты, бірақ сырты тап-таза. Сол поле қойнына тығып өкесп тастап кеткеннен сау ма? Әйтпесе, сонау алпыс шақырым жер жүргенде аттың теріне тиер еді ғой...

Мен өкемнің байқампаздығына таң қалдым.

Содан ол құрдасының қамшысын “Кейін бір барғанда өзім апарып берем” деп тығып қойған. Бірақ оны апарып бере алмады. “Ауданға өне барам, міне барам” деп жүргенде “Балташ қайтыс болыпты” деген суық хабар келді. Өкемнің сол күні қалай күйзелгені өлі есімнен кетпейді. Құрдасының қазасы жанына қатты батты.

Қамшы біздің үйде қалып қойды. Өкем әдейі апарып бермей, “Балтакенің көзі ғой” деп қалірлеп, бір жаққа шыққанда ғана өзі ұстап жүрді.

Аулымыздағы мектеп ол кезде жеті жылдық болғандықтан, оқуымды әрі қарай аудан орталығында жалғас-

тырдым. Әкемнің өзі әкеліп интернатқа орналастырды. Кетерінде құрдасының үйін көрсетті. Жәміш анаймен, ол кісінің балаларымен таныстырды.

- Қолың босаған кезде келіп, отын жаруға, су тасуға көмектесіп жүр, - деп тансырды.

Жәміш апай да ақжарқын, бауырмал кісі екен:

- Келіп тұр, қарағым. Бізді жатырқама. “Әкесі құрдастың – баласы құрдас” деген. Оның үстіне Сабыржан екеуің бір жылы туған төлсіңдер ғой, өлі-ақ үйренісіп, дос бөлып кетесіңдер. Бағила да өзіңнің туған қарындасыңдай болады, - деп елжірей сөйледі.

Кейде қолым бос кезде келіп тұратын болдым. Сабыржан мен Бағила да қатты қуанады. Шешелері де бар дәмді асын алдыма тосады. Тамаққа тойып алған соң, аткөпір егіп ағашты мөл жарып, Сабыржан екеуіміз қораның бір бұрышына үйін тастаймыз да, Бағиланы ертіп не шаңғы, не коньки тебуге кетеміз. Қайта оралғанда Жәміш апай:

- Түуһ, дымдарың қалмапты ғой. Әбден тоңған шығарсыңдар. Тезірек шешініп жылыныңдар, - деп алдымыздан қарсы алып, құрақ ұшады.

Мен интернатта бірақ жыл жаттым. Келесі жылы Сабыржан мен Бағила, шешесі үшеуі жібермей қойды. Оған менің әкем мен шешем де қарсы болған жоқ. Сөйтіп, мен бұл семьяның бір мүшесі болып кеттім. Сабыржан екеуіміз бір класта оқимыз. Мектепке де бірге барып, бірге келеміз. Бәрі ойыннан басталады. “Әкесі құрдастың – баласы құрдас” деп біз де өзімізше “құрдас” - болып ойнаймыз. Дегенмен “ит те бір, бала да бір” деген ғой. Мен өзіміздің семьяда жасым үлкен, бұрын өктемдік жүргізіп қалғанмын Сабыржан мен Бағила да соны жасағым келеді. Бірақ оған олар көне ме? Кейде “ырылдасып” қалатын кезіміз де болады. Бір қызығы мұндайда Бағила мен жақ бөлып шыға келеді. Мұның өзі Сабыржанның ызасына әбден тиетін де, амалы таусылған соң мысы құрып:

- Шөңке, шөңке – деп мені мазақ ете бастайды.

- Айта бер, - деймін мен шімірікпестен, - оны шығарып жүрген сенің әкең ғой. Әйтпесе, менің әкем шөңке киетін шошақай емес.

Әуелде “Шоңке” немесе “Шоңке киген” деп әкеме тиісін мазақ еткенде қызынып, жұдырығымды түйе бастаймын. Кейіннен үйреніп алдым. Маған бұл әңгімені Сабыржанның әкесі ауылға келгенде өзі айтқан. Бұл менің Балташ ағайдан әкем туралы естіген екінші әңгімем еді. Ол кезде шын екен деп сенгенмін де. Айтқанда нандырып, жымып езу тартпастан былай деп айтып берген:

- Зекең екеуміз соғыста бірге болғанамызбен, бір-біріміздің қалай соғысқанамызды көргеміз жоқ. Сондықтан да оның немістерді қалай қырғанын білмеймін. Елдің айтуына қарағанда біразының желкесін үзген сияқты. Бірақ Зекең мақтанғанды жек көретін кісі ғой. Өзінің жеке ерлігі жайлы көп айта бермейді. Тек соғыстан кейін біраз жылдар бойы өз көзімен көрген оқиғаларын ештеңе әңгімелеп жүрді.

Екеуміздің соғыстан жаңа оралған кезіміз. Бір ақсақалдың үйге дөмге шақырған екен. Әскерден келген адамды бір үй шақырса – бүкіл ауыл сонда жиналатын кез ғой. Келсем халық көп жиналып қалыпты. Келдім де тор алдындағы шымылдық құрған төсекке арқамды сүйеп отыра кеттім. Бір кезде дүбірлетіп Зекең келді. Көп адамның ортасында отырған мені байқаған жоқ. Келе кірісті әңгімеге. Мен отырғанда еркінсініп сөйлемейтін ол не әңгімелерді соғып жатыр.

Әңгіме каскаға ауысты. Каскамыз қандай екенін түсіндірмек болып, сол үйдің келініне ашыған көже күйюлы тұрған шоңкесін босаттырып, басына киіп алды.

- Міне, каска дегеніміз – осы. Мұны киген солдатты ешқандай жаудың оғы алмайды. Автоматтың оғын былай қойғанда снарядты да сан рет қағып түсіргенбіз мұнымен. Ысқырып келіп қалған снаряд каскаға тиіп шырылдап кейін ұшады. Ал, снарядтың ауырлығы сондай – егер тобеце дәл түссе – екі аяғың тізене дейін қара жерге кіріп кетеді, - дейді Зекең.

Кемиірлер ауыздарын бір-екі сылп еткізеді. Шалдар жағы “Япыр-ай, ә?!” танданып қозғалысып қалады.

Мына қызық әңгімеге қалай күліп жібергенімді өзімде аңдамай қалыппын. Сол кезде мені байқап қалған Зекең:

- Наубасандар мына Балташ айтсын, - дейді қызарақтап, шоңкені келініне қайта беріп жатып.

- Зекеңнің айтып отырғаны рас, - дедім мен. Енді қайтейін, досымның отірігін қашанғы шығара берейін. – Соғыста бәрі болады. Неше түрлі оқиға кездесе береді.

Менің қолнаштағаным жанына жаққан Зекең өңгімесін бұрынғысынан да молайта түседі...

Сабыржан да осы өңгімені естіген ғой.

- Иә, соқ, өкеңнің шығарған өңгімесімен қиратып аларсың мені, - деп сабағыма кірісем.

Ол біраз:

- Шөңке, шөңке, - деп жүреді де, жаныма келіп отырып сабақ дайындауға кіріседі. Кішкенедең соң-ақ барлығы ұмыт болады. Дегенмен біз есейіп қалған едік. Ненің жаман, ненің жақсы екенін айыратып жасқа келдік.

Оныаншы класты бітіретін жылдың көктемі. Әлде қалай таңертең мектепке барарда бір кітап іздеп, асығып жүріп, Бағиланың бөлмесіне кірдім. Багила оң жақтағы төсекте теріс қарап, түк сезбестен ұйықтап жатыр. Дем алған дыбысы ғана сезіледі. Жамылған көрпесі төменірек ысырылып, ашақ иығы мен ашық арқасы көрінеді. Мына көрпіс бұрын басымнан кешпеген бір күйге түсірді. Бөлмеге неге кіргенімді ұмытып, тезірек шығуға тырыстым. Багила жаққа қарай бертім де келеді, бірақ үрлық қылған адам сияқты іштей өзімнен өзім қуыстанып, есікке қарай жылжыдым. Содан бірнеше күн бойы Бағиланың бетіне тіктеп қарай алғам жоқ.

Көмелеттік аттестат алған күні мектепте болған соңғы кешке Сабыржан екеуміз мамасы мен Бағиланы қоса ертіп келдік. Салтанатты мәжілістен соң мамасы үйге қайтып кетті де, Багила бізбен бірге қалды. Бұл кезде ол сегізінші класты бітірген еді. Бірақ біз оны өлі де кішісінетінбіз. Әсіресе, Сабыржан үлкендік көрсетіп, өктемдік жүргізуге жаны құмар. Мамасымен бірге оны үйге қайтаруға тырысты. Оған Багила:

- Жоқ, сендермен біраз болайын, содан соң қайтамын ғой, - деп көнбей қойды.

- Қап, - деп кіжінді Сабыржан, тек маған ғана естірте. – Мынаның істеп тұрғанын-ай! Енді бәрін мамама жеткізеді...

Оның нені меңзегенін түсіндім. Көрші кластағы Айжан дейтін аққұба келген әдемі қызды жағалатып жүретін. Сол құпиясы ашылып қала ма деп қауіптенгендегісі.

Бн басталып кеткен кезде Бағила екеуіміз қалдық. Біздің жанымызда тұрған Сабыржан жоқ болып кетті. Мен оның қайда кеткенін іштей сезіп тұрмын.

Би алаңы көбелектей қалықтап, вальс ырғағымен доңғелене билеген қыздар мен жігіттерге толып кетті. Менің де билетім келді. Бірақ Бағиланы жеке тастап кету ұят сияқты. Сондықтан мен одан кешірім сұрап, бір-екі рет кластас қыздарды биге шақырдым. Бәріміз көңілдіміз. Вальстің жеңіл ырғағы қолтығымыздан дем бергендей, аяғымыз аяғымызға жұқпай, бірімізбен біріміз жарыса шыр-көбелек айналамыз. Биыл қыста би үйренгеніміз мұндай жақсы болар ма?!

Орыс тілінен беретін мұғаліміміз Ләйлә Мұқанқызы:

- Ұлдар, ертең мектепті бітірген соң студент боласындар. Сол кезде билей алмай қыздардың аяғын басып кетіп, ұятқа қалып жүрмендер, - деп аңда-санда қалжындап қоятын. Сол кісінің сөзінің әсерімен біраз бн түрін тәп тәуір меңгергенбіз.

Билеп жүріп маңайыма көз салып қоямын.

Барлығының жүзі жаз күніндей жайдары. Сабыржан да келіпті. Мәз болып, билеп жүрген қызының құлағына әлде не сыбырлап қояды. Мен қарасам көзін қысады.

Би аяқталған соң мен өз орныма келіп отырдым.

- Көңілсіз сияқтысың ғой, Бағила, - дедім кішкенедеп соң, үнсіздікті бұзғым кеп. Ол маған қарай бұрылып:

- Ешкім мені биге шақырмаса қайтейін, - деді.

Мен мұндай жауап күтпеген едім. Ол билей алады деп ойлағам да жоқ.

- Жүр онда, екеуіміз билейік, - дедім сенімсіз түрмен.

Бағиланың бетіне қан жүгіріп, басын иезіп, келіскендей белгі берді.

Музыка шалқып ойнаған кезде басқалармен қоса Бағила екеуіміз де ортаға шықтық. Әуелде: "Билей алар ма екен?" деп ойлап, ақырын байқастап едім. Ол ойым бекер болды.

Шыркөбелек айнала жөнелгенде Бағиланың кібіртіксіз билейтінін байқадым. Бидің ырғағымен басын екі жаққа

өсем мөнермен сілке бұрып қояды. Жанарын төңкере қарағаны қандай өсем.

- Биді қашан үйреніп алғансың, Багила?
- Биыл қыста үйренгенбіз, - деп жымыды ол.
- Мектепте үйрендіңдер ме?
- Жоқ.
- Енді қайда?
- Ол — айтуға бөлмайтын құпия.

Екеумізден басқа жан бұл маңайда жоқ сияқты бар назарым құшағымдағы қызда. Жүп-жұмсақ саусақтарын алақаныма қыса ұстап, ыргала билеп жүрміз. Багила да бауырыма тығыла түскендей. Соны ойлауым мүң екен жүрегім дүрсілдей жөнелді де, мәнім кете бастады. Бидің ыргағынан да шатысып қалдым. Аяғым ағаш сияқты серейіп, ырқыма зорға көнеді. Белінен ұстаған қолым да қарысып, жаны кетіп қалғандай. Әншейінде тез-ақ бітіп қалатын музыка да ұзаққа созылған сияқтанды. Би аяқталғанда менің маңдайымнан аққан тер көзіме құйыла бастап еді. Қызды орнына дейін ұзатпай-ақ сол жерде тұрып қалдым да:

- Мен далаға, таза ауаға шығып келейінші, ыстықтап кеттім, - дедім де, жауабын күтпестен бұрылып жүре бердім.

- Дала қандай рахат!

Аздап қара көлеңке түсе бастапты. Тап-таза кешкі самал баяу еседі. Рахаттана дем алып, терімді сүрте бастағам, сыртқы есік ашылды. Багила екен.

- Неге шықтың? - деп сұрадым.

- Үйге қайтатын уақыт болды. Мамам ренжіп жүрер...

Багиланы шығарып салып, өзен жаққа барып, қыдырғым келді.

- Өзім қайта берем, сен достарыңмен бол...

- Жоқ. Қалай екенін білмеймін, қазір бір сәт өзен жаққа барып, оңаша армандағым келіп тұр, - деп шынымды айттым.

Багила қуанып кетті.

- А, онда менде барайын. Сенің қалай армандайтыныңды көрейін.

Мен оған қарсы келе алмадым.

Екеуміз қол ұстасып, өзен жағалап ұзақ жүрдік. Шар табақтай болып шығыстан ай көтерілді. Бір биік жарқабақтан қарап тұрмыз. Төменде жылжып ағып өзен жатыр. Сылдыраған даусы естіледі. Поселке көшелерінің жарығы самалдай жарқырап тұр. Біздің мектептің де жарығы түні бойы бір сөнген жоқ.

Есіктің күршегін сыммен ашып, ештеп кіріп, жатып қалдық. Сабыржан өлі жоқ. Ол таңертең үйдің іші жап-жарық болғанда бірақ келді.

- Сен қайда кетіп қалдың? Біз іздеп таба алмадық. Бір рет үйге де келіп кеттім. Сен жоқсың. Кеш сондай көңілді өтті, - деп шешініп жатып сөйлеп жүр. — Ой қандай қызықтар болғанын білсең ғой...

Көзімді ашып едім, ол көрпесін жөнден жамылып жатыр екен. Менің қарағанымды көріп, көзін қысты. Жүзі ұйықтамаған адамдай емес, қос жанары ұшқын шашып, “менен бақытты жан жоқ” деп тұрғандай.

Бүгінгі түннің қызығы мен қуанышы оның есінде мөңгі қалатынын сезіп жатырмын. Бірақ бұл түннің менің де есімде ұмытылмастай үлкен із қалдырған түн екенінен ол әзір хабарсыз еді.

Айжанды Сабыржан қатты ұнататын. Онымен қалайда бір жеке сөйлесудің реті түспей жүргенің анда-санда айтып қоятын. Бірақ оның орайы сан рет келгенімен де, біздің жігіт не айтарын, сөзді неден бастарын білмесе керек. Биыл көп айтып кетті. Кейде ұйықтамай ұзақ отыратын. Әлденелер жазады. Мен не жазғанын сұрасам:

- Жәй, ештеңе емес, - дей салады.

Артынша көп уақыт өтпей-ақ дәптерін алып келіп, әлгі жазғандарын маған оқып береді. Жазатыны ылғи махаббат туралы өлеңдер. Байқай отырсам — бірінші жазғанынан келесісі тәуір, әжептәуір машықтанып қалған сияқты.

Әуелде:

- Мынауың өлең емес, бауырым, - деп тыңдағым келмесе де, көңілін жықпас үшін зорлықпен құлағымды са-

лушы едім. Кейінгі жазғандары біршама жатық. Дегенмен де орайы келсін келмесін “сүйемін”, “күйемін” деген ұйқастарлы жилетіп жібереді. Онысын өзіне айтсам:

- Сен де қызық екенсің. “Сүйеміні” мен “күйеміні” жоқ болса, махаббат лирикасы бола ма екен? – деп дауласа кетеді.

Өзі өлең оқуға да машықтанып алды. Тамағын кенеп қойып, мәнерін келтіре оқиды. Екі беті албырап, жанары ұшқын шашып, өлеңнің ырғағына беріле түседі. Кейде осылай өз өлеңіне өзі слітіп, беріле оқып отырғанда болмесе Бағила кіріп келгенін байқамай да қалып жүрді. Ол болса мұның өлеңінің естіген жолдарын қайталап, қоймай айтып мазақ етеді. Ақыры екеуі “шексіз” барып тынады.

- Біздің “ақын”, - деп мазақ етеді Бағила.

Сабыржан болса алғашқыда оған намыстанып жүрді. Кейіннен үйреніп алды.

- Немене ақын болса несі бар. Боламын, - дейді қайсар-ланып.

Бағила ағасының өлеңді кімге шығарып жүргенін білмейтін. Ол біліп қойса – бүкіл “күпия” әшкере болады деген сөз. Сондықтан мен де жақ ашпаймын, Сабыржанның өзі де мені оңашада “ешкімге сездірме” деп таптап қояды.

“Ойлағанда сәулемді,

От боп жанар жүрегім.

Кернеп жалын кеудемді,

Өзім әбден жүдедім”, - деген сияқты махаббат лирикалары таңдайымды қақтыратын. Ондай өлеңдердің көпшілігі әлі күнге дейін есімде.

Айжанмен оныншы класта оқып жүргенде ойда жоқта таныстым. Сол кезде екі қабатты орта мектеп дүниеде мұнан биік мектеп жоқ сияқты болып көрінуші еді. Кіре берісте екінші қабатқа көтерілетін баспалдақ орналасқан. Сол баспалдақтың таяныш шарбағының үстіне салынған көлбеу ағаштың бөйымен балалар сырғанап ойнайды. Келген жылы мен де таңсық көріп осыдан сырғанаймын деп сан рет сөз естігем. Мектептегі қарт мұғалімдердің бірі Сапар ағай бір күні байқап қалды да:

- Ей, жарғақ құлақ! Анау қалқиған жарғағыңды түн тамырымен жұлып алайын ба? – деп жаныма жетіп келді.

Бетіне қарасам — тарам-тарам жол түскен әжімді жүзі күреңітіп, көгілдір көзі ежірейіп кеткен екен. Соғыстан жараланып келген бұл кісінің ашуы қатты деп естимін. Рас екеніне көзім жетті.

Сегізінші оқитын сен түгілі бірінші кластың баласы да мектептің ішінде алысып ойнамайды. Бар! Екінші мұндайынды көрмейтін болайын...

- Кешіріңіз... — дедім мінгірлеп.

Сапар ағай бізге сабақ жүргізбейтін. Соған қарамастан менің нешінші класта оқитыныма дейін біліп тұр. Келер жылы ол кісі “Дарвинизм негіздерінен” сабақ жүргізді. Кейде үй тапсырмасын пысықтағанда:

- Қане, сырғанақшы бала, сен айтып жіберші, - деп мені орнымнан тұрғызатын. Бір жыл өтсе де сол оқиганы ұмытпай көпке дейін мені “Сырғанақшы бала” деп атап жүрді.

Оныншы класс оқып жүргенде тағы да аңсарым ауып кетсе керек — баспалдақтан түсе бере көлбеу ағашқа отыра кетіп, сырғанақ жөнелдім. Осы кезде қарсы есіктен шыға келген екі қыздың бірін екпініммен қақтым да кеттім. Ана қыз жығыла жаздады. Оны жанындағы құрбысы сүйеп қалды.

- Тәртіпсіз! ... Мұғалімге айтамыз... — деп екеуі бірдей қосарлана шу ете түеті.

- Ештеңе етпес, - дедім мен тайсалмай жығыла жаздаған аққұба қызға, - бір жерің сынып қалған жоқ шығар...

Үлкен іс тындырған адамдай маңғазданып, бұрыла бергенмін, сол-ақ екен өлгіі екі қыз шек-сілесі қатқанша күлсең-ай дерсең.

- Ей, дендерің сау ма? — деймін ызаланып, - Неменеге жетісіп күліп тұрсындар?!

Қыздар онан сайып күледі.

Бұдан өрі олармен төжікелесіп тұрғым келмеді де, өз жөніме кеттім.

Класқа кіре бергенімде Сабыржан тоқтатты.

- Мынау не? Тура қасқыр тартқандай...

- Нені айтасың?

Ол менің жамбасымды көрсетті. Жаңағы екі қыздың алдында маскара болғанымды сол кезде барып түсіндім.

Оларды қатырдым деп тұрғанымда олар мені қатырыпты. Он жақ жамбасымды өлгінде баспалдақ ағашының жаңқасы ма, әлде шегесі ме, бірдене іліп кетіпті. Оны ба йқамаған екем. Екі қыздың неге күлгені сонда ғана белгілі болды.

Класка кірдім де пальтомды киіп алдым. Екі сабақ бойы солай киімшең отырдым. Мүғалімдер сұраса:

- Ауырып отырмын, - деймін.

- Ауырсаң үйге қайта ғой, - деп рұқсат береді олар.

Бірақ өзімнің қайтқым жоқ. Ойткені қазір Бағила үйде. Ол түстен кейін оқиды. Келе салып пальтомды шешкенімді көріп қалуы мүмкін ғой. “Одан да Бағила сабаққа кеткен соң бірақ барайын” деп ойладым мен.

Кейбір әзілкеш қулар:

- Ол ок тиіп жараланып қалыпты, - деп жымыңдасын қояды.

Сабақтан шыққан соң асықпай аяңдап, бүкіл магазин атаулыны түгел аралап шықтым да, Бағиланың мектепке кететін мезгілі болғанда үйге келдім. Бір қызығы – сол күні ол ауырып сабаққа бармай қалыпты. Аброй болғанда болмесінен шыққан жоқ.

... Сол жылдың көктемі. Май мерекесінің қарсаңы еді. Кездескен бір машинаға мініп, ауылға барып қайтпақ болғанмын. Күн шайдай ашық, аспанда бір түйір бұлт жоқ. Бірақ соған қарамастан кешеден бері жауған жаңбыр жерді езіп, лайсаң етіп жібергендіктен енді ғана дегди бастаған. Дала жолы сондай ауыр. Біз мінген машина кейбір ой-шұңқырдан ыңыранып зорға өтеді.

Бір қырақадан аса бере өзектен өте алмай батпақтап қалған бір машина түр екен. “Соқырдың тілегені – екі көзі” дегендей біздің қырқаға қотерілгеніміз сол еді, өлгі машинаның жүргізушісі болуы керек, бір шикіл сары қарсы шықты.

- Ағатай, ай далада қалдық. Бір амалын жаса, - деп жылмаң-жылмаң етеді.

- Байқап жүрмейсің. Әуелі мұндай жерді көріп алып, сонан соң барып өту керек қой, - деп біз мінген машинаның жүргізушісі ақыл айтқан болады. Оны тыңдап жүрген анау жоқ, машинаның үстіне шығып, болат арқан түсірді.

- Ағатай, ештеп демен жіберсең, өзі-ақ шықалы тұр.

Біздің жүргізуші ананың машинасын байқап көрді де басын шайқады.

- Сау бол, сар жапалағым. Мынау бүгін шығатын машина емес... Дегенмен байқап көрейік.

Машинаның үстінде отырған мен де байқадым өз бетімен шығарамын деген үміті болса керек, дөңгелегін бос айналдыра бергендіктен астын қазын-қазын, бел ортасына дейін балшыққа кірген. "Сірә, трактормен сүйреме-се болмас" деп ойладым.

Ойлағанымдай-ақ артынан таяп келіп, кейін қарай сүйреп шығармақ болған өрекетімізден ештеңе шықпайды. Машинаның дөңгелектері жерді онан сайын қазып кіре түсіпті. Бүйте берсе өзіміздің машина батпақтап қалатын түрі бар Алдыңғы жағынан келін сүйреуге мүмкіндік жоқ жалпақ өзік.

- Болмайды, - деді біздің жүргізушіміз, - менің машинаның шамасы келмейді.

- Ағатай... — деп анау бірдеңе айтып келе жатыр еді, біздің жүргізуші тынып тастады:

- Болды енді! ... Сенімен ыржыңдасып тұра беруге уақытым жоқ. Жолға қараудың орнына апалақтап жаныңдағы келіншек пен қызға қарадың ғой қандай. Жат солай! Өз обалың өзіңе! Біз кеттік...

- Тұра бергенмен бола ма, кеткеніміз дұрыс. Күн болса кешкірін барады, - десіп жатыр біздің машинаның кабинасында отырған екі кісі де.

Қарайламайтынымызды білген соң батпақтаған машинаның кабинасында отырған екеудің бірі бізге қарай жүгірді. Оң жақ бетінің ұшында қап-қара меңі бар ақкүба келген әдемі келіншек екен.

- Ана жылпылдақ бізді далада қалдырады, ала кетіңіздер. Жолдан түсіп каламыз...

- Отырындар, - деген бұйрық естілді кабинадан.

- Бұлар осылай жармаспаса жүре алмайды, - деп күңкілдеді біреу.

Кейін жүгірген келіншек:

- Айкежан, заттарды шығар. Мына машинамен кете берейік, - деп дауыстады

Буыншақ-түйіншектерін көтеріп қыз бен келіншек келе жатыр. Үстінде қолдан тігілген қара барқыт күртешесі бар, қызылала орамалын тамағының астынан тарта байлаған қызға қарап тұрып қалдым. Одан бұрын жеткен келіншек қолындағы жүктерін машинаның үстіндегі маған ұсына беріп:

- Қарағым, мыналарды алын жіберші, аузыңды ашып, аңқиып тұра бермей, - деп тиссе сөйледі.

Оны тыңдап жатқан мен жоқ, көзім ана қызда. Түрі өте таныс, бірақ қайдан көргенім есіме түсер емес.

Екеуіне машинаның үстіне шығуға көмектестім.

- Е, солай қимылдасаңшы, сүмірейін Айкежанға қадала бергенше.

Самбырлақ келіншек те тақымдан қояр емес.

- Біз бір мектепте оқимыз, - деді Айкежан келіншекке қарап, ақтала сөйлеп.

- Е, бәсе, неге мұнша қарай берелі, десем. Өзіміз жылпылдақ сарыдан зорға құтылып тұрғанда.

Менің ойыма сонда ғана жамбасымның жыртылғаны есіме түсіп, бетім ду өте қалды. “Бұл қыста өзім қағып кеткен қыз екен ғой”. Сірә, қызарып кеткен шығармын. Бұдан соң “ләм” деп дыбыс шығарудың өзі қиын еді.

Бірадан соң олар “Нұрлы жол” колхозының тұсынан өте бергенде түсіп қалды. Біздің машина орнынан қозғала бергенде Айкежан маған қолын бұлғады. Мен де сөйттім. Ана келіншек оған күле сөйлеп, бірдеңе деп жатты.

Бұл қызды мен мектепте өте сирек көремін. Өйтеуір бізбен қатар кластың бірінде оқитынын білемін. Мектепте жиі болатын көңілді кештер мен кездесулерге келгенін байқаған емеспін.

Май мерекесі өткен соң көп ұзаған жоқ, Сабыржан бар, тағы бір тон бала мектептің кітапханасынан шығып келе жатқанбыз. Қолында кітаптары бар Айкежанға жолықтық.

- Хал қалай, Айкежан? – деп жанымдағыларға мына қызды танитындығымды білдіріп, мақтанып қалуға тырысын жатырмын. - Мыналарың қандай кітап? Бәлі “Тынық Донды” жаңа оқып жүрсің бе?

- Бұрын қолыма түспей жүрген...

Ол көп тұрған жоқ, ішке кіріп кетті. Сабыржан болса - өңі бұзылып, ана қыздың соңынан тұнжырап қарапты да қалыпты, Есік жабылып, ол көрінбей кеткенде ғана маған жалт қарады. Іштей толқып тұрған түрі байқалады. Бірақ оны менен басқа ешкім сезген жоқ. Егер сол күні кешкісін Сабыржанның өзі әңгіме бастамағанда бұл оқиғаны ұмытып та кететін едім.

- Иә, сөйле біздің сылқым жігіт, - деді сабақ оқып отырған менің жанымға келіп, иғыма қолын салды да. - Үндемей жүріп өзің қу екенсің ғой...

Оның даусы қышқылдана шығып, кекете сөйлеп тұрғаны байқалады. Түк түсінем бұйырмасын. Бетіне бір қарадым да дайындап отырған сабағыммен шұғылдана бердім. Сабыржан қайтадан иығымнан тартып, өзіне қаратып алды. Қабағы түйіліп, тістене қарайды. Көздерінен ұшқын шашып өңменімнен өтіп барады.

- Не болды, Сабыржан! ?

Менің зәрем кете бастады.

- Не болғанын сен айт!

- Нені айтам?

- Айжанды қашаннан бері "Айкежан", - дейтін болғансың?

Не деуге жауап таппай қалдым.

- Оның аты Айжан ба еді? ...

- Аспаннан жаңа түскендей болып, аузыңды аңқита қоймашы, кісінің ызасын келтіріп. Бағана "Айкежан" деп үздігіп өліп кете жаздап едің ғой...

- Оған несіне ренжіп тұрсың? - деп күлдім де, өткен жолы ауылға бара жатқанда жол үстінде болған оқиғаны айтып бердім.

Әлгіңдей емес ол сабасына түсе бастады. Менің көз алдыма оның Айжанның соңынан қарап қалған бейнесі келді. Ептеп бірдеңені сезе бастағаныммен, әлі толық ештеңе түсіне қояр түрім жоқ еді.

- Сен Айжанды бұрын білмейді екенсің ғой.

- Атама ондайды. Тек бір-ақ рет көргем. Оның өзінде де баспалдақтың ағашымен сырғанап келе жатып қағып кеткенім бар. Қыста шалбарымды жыртатын жолы...

Сабыржан қарқ-қарқ күлді:

- Өзінді газетке жасып қоймаған екен. Ол біздің қабырға газетінің редакция алқасының мүшесі ғой. Өзі өлең де жазады.

- Е, өлгі аудандық газетке өлең шығып жүретін Айжан Қалиева деген сол ма?

- Иә, сол.

- Япыр-ай, шын атын білмей “Айкежан” деп жеңгесі құсап еркелеткенім ұят болған екен.

Ол менің аңқаулығымға шек-сілесі қатқанша күлді. Ал, мен болсам оның өзі өлі сөз айтпаған қызды қызғанғанына күлдім.

Сабыржан мектептің қабырға газетін шығаруға қатысатын. Айжан да сол газеттің шығарушыларының бірі екен. Сабыржан шым тереңнен су тартқан мұрап құсап жүрегіннің терең түбінде жатқан сырдың бір бетін шым-шымдап шығарған еді.

- Шіркін, Айжан! — деп күрсіне дем алды.

Досымның тек ақжарқын түрін ғана көріп жүрген маған оның дәл қазіргі кескіні өте аянышты еді.

* * *

Сол азап тауқыметінің бір-ақ күнде жоғалғанына таң қаламын... Ұйықтап тұрған соң Сабыржанның қуанышты жүзіне қарай бергім келеді. Менің де өз қуанышым бір басымға жеткілікті. Бірақ оны кімге айтамын. Сабыржанға ма? Жоқ, болмайды... Ұят қой... Ал, ол болса өткен түннің бар қызығын түк қалдырмай ақтарып, жарты-ақ сағаттың ішінде айтып шықты.

- Сенің анау жымыңдаған көздеріңнің бір терең сырды жасырып тұрғанын сеземін... Айтпайсың, ө? .. — деп қояды сөз арасында.

Мен қулана жымың ете түсемін.

Ол әндетеді:

- Айнам-ау, болдым ғашық қайдан-ау! ? ..

Әкемнің құрдасының үйінде тұрған осы екі жылдан астам уақыт ішінде сол кешкі ас үстінде мен өзімді тұңғыш рет ыңғайсыз сезіндім. Өйткені, белгісіз бір күш қанша тырысқаныммен болмайды, Багила жаққа қарата береді.

Көзімнің астымен қарап қоямын. Оның да мен жаққа ұрлана көз тастап отырғанын сеземін. Оған көз салған сайын Сабыржан мен шешесі біліп отырғандай қуыстанамын.

Кенет Жәміш төте біз күтпеген жаңалық айтты. Сабыржанға біраз күн біздің үйге барып, дем алып қайтуға рұқсат берді.

- Оқуға жүргенше әлі көп уақыт бар ғой. Құрдастың үйіне барып, қымыз ішіп, көкке аунап қайт, - деді.

Біз үшін бұдан артық қуаныш болған жоқ. Тамағымызды көңілді отырып, апыл-ғұпыл іштік те, жатып қалдық. Ол кезде біздің ауданда автубус деген болмайды. Ауыл адамдары ауданға жолшыбай кездескен машинамен жетеді, немесе қыста шана, жазда арба жегіп жүреді. Біз ертерек шығып, жол тоспақ болдық.

Көпке дейін ұйқым келмеді. Көзім жұмулы, көкірек ояу, ұзақ жаттым. Сабыржан екеуміз қатар жатырмыз. Ол бір кезде мұрны пышылдап ұйықтан қалды.

Көз алдымда кешегі түн. Өзен жағасы. Жымындаған сансыз көп жұлдыз. Менің, жоқ ... Екеуміздің кішкене жүрегіміздің нәк құмарлығына куә болған алтын Ай. Биік жағалаумен келе жатырмыз. Егер осы бағытымыздан бұрылсақ, не тоқтасақ, ол қолын тартып өкететін сияқты. Сондықтан да біз ақырын аяндай бердік. Бірталай ұзап кетіппіз. Шамдардың жарығы алыстан өлусіреп коріне бастады.

- Енді қайтайық, - деді Багила.

- Қайтайық дедім мен.

Мен бұрылдым. Ол бұрылған жоқ. Екеуміз бір-бірімізге қарама-қарсы тоқтап, тұрып қалдық.

- Не ойладың, Жарқын?

- Не ойлайын? .. Ештеңе ойлағаным жоқ, - дедім мен.

Шынын айтсам — мұндай сұрақ күтпеген едім.

- Мүмкін емес. Адам еш уақытта, ешқашанда ештеңе ойламай тұра алмайды... Не ойлағаныңды айтуың керек. Мынадай айлы түнде өтірік айтуға болмайды. Тек шындықты ғана айтасың.

Тұйыққа тірелген жерім осы болды. "Шындықты айт" дейді. Дәл қазір мен оны айта аламын ба? ! Ондай қасиетті, ондай қастерлі сөзді жәй ғана айта салу мүмкін емес қой. Айтуға да оқталдым. Бірақ аузым бармады. Жүрегім аузы-

ма тығылып, екі бетім құлағыма дейін дуылдан қоя берді. Сірә, қызарып кеткен шығармын. Түн болғаны мұндай жақсы болар ма!

Кішкене тұрған соң сөзді еріксіз болашақ жайлы әңгімеден бастауға тура келді.

- Бұрынғы арманым мектепті бітіру болатын. Оны бітірдім. Ендігі арманым – институтқа түсу... Ойымда басқа ештеңе жоқ.

- Шын айтасың ба? Одан басқа түк ойлаған жоқсың ғой?

- Одан басқа да сан түрлі ойлар бар ғой...

Бұл сұрақты маған Бағиладан басқа біреу қойған болса, мүмкін басқаша ұғар ма едім, кім біледі? ! Дәл қазір оған ой жүгіртуге мұшам жоқ болатын.

- Бағила, - дедім мен оның екінші қолынан да ұстап, - оқуға түскен соң хат жазып тұрамын, жəрай ма? Жауап жазасың ғой, ə?

- Хатыңды алған күні жауап жазамын. Қайта сенің өзің ұмытып, жазбай қойып жүрме. Онда... онда мен өкпелеймін. Біз ауылға қарай аяндадық. Үйге жеткенше қол ұстасып келдік.

... Бір кезде көзім ілініп кеткен екен, Сабыржан оятып жіберді.

- Жарқын, ояусың ба? - деп сыбырлады.

- Иә...

- Менің ұйқым келмей жатыр.

- Неге?

- Білмеймін...

Менің де ұйқым шайдай ашылып кетті. Үйдің іші тастай қараңғы. Тек терезеден түскен ай сәулесі ғана ештеп ағараңдайды.

- Ауылға барғым келмей жатыр, - делі бір кезде Сабыржан. Таңданғаным сонша – басымды жастықтан жұлып алдым.

- Неге? Біздің ауылға бару қыстайғы арманың еді ғой.

- Кейін барамын...

- Бұл жолы ше?

Ол ойланып ұзақ жатты да ауыр күрсінді.

- Ертең Айжан ауылға қайтпауға тиіс... Мүмкін арғы күні біреу кетерміз. Сен тоссаншы.

- Мамаң ренжіп жүрмесе.
- Ренжімейді. Ретін өзім келтіремін.

Бірер күн қана тұрғанды мен де іштей жек көріп жатқамым жоқ, сондықтан да келісе кеттім. Бірақ жағдай басқаша болып шықты.

Таңертең бізді Жөміш төте оятты.

- Тұрындар, балалар. Ұйқыларың қанған шығар. Шай ішіп алып, жол бойына шығындар. Колхоздарға жүретін машиналардың біріне ілігерсіңдер.

Ыңыранып оянған Сабыржан сөйлеп жатыр:

- Мама емтиханға дайындалатын кітаптарымды ала кетейін жарай ма?

- Сойте ғой, жарығым.

- Ол кітаптарды бір бала алып еді, ауылға кетіп қалыпты. Бүгін түстен кейін келеді. Соны күтейін.

- Онда озің біл.

Сабыржанның ойлап тапқан сылтауы жүзеге асты. Екеуміз де қуанып кеттік. Ол менің бүйірімнен түртіп қалды.

Түске қарай “кітабына” кеткен Сабыржан көңілсіз оралды. Айжанды ағасы келіп алып кетінті.

- Кітаптарыңды әкелдің бе? - деп сұраған анасына:

- Әкелдім, - дей салды көңілсіз.

- Иә, өлгінде бос келіп едің ғой, - деді болмесінен шыға келген Багила дәлізде жүрген Жөміш төтейге естірте.

“Тес!” деді Сабыржан, сүк саусағын шошайтып, аузына таяп, “үндеме” деген белгі беріп. Ол түсініп, жымың ете түсті. Бір қызығы — бұрынғы әдетімен ерегісе кеткен жоқ.

- Жүрші, кетейікші, - деді Сабыржан ренішті түрмен.

Дәл қазір ол үшін бүкіл аудан орталығы бос қалғандай болып тұрғанын сездім. Менің өзімнің кеткім келмей түр еді. Амал жоқ еріксіз көндім.

Жолға шығып, кездескен машинаның бірімен жүріп кеттік.

Сабыржан екеумізді үйдің іші қуана қарсы алды. Әкем оны бауырына басып, маңдайынан искеді.

- Балташтың тұяғы ғой, - деді көзі жасаурап.

- Келгенің жақсы болды айналайын. Біраз демалып қайт деп шешем де құрақ ұшады.

Сабыржан атқа мінуді өте жақсы қоретін. Екеуміз торы құнанға мінгесіп алып қой бағамыз, ауыл-ауылды аралаймыз.

Бір күні қой жайып жүріп бұлақтың басына келіп түстік те, атымызды тұсап жіберіп, өзіміз көгалға аунай кеттік. Шалқамнан түсіп тоңкерілген түпсіз қазандай көгілдір аспанға көз тігіп жатырмын. Бір кезде Сабыржанды байқасам – теріс қарап отырған беті ақырын ыңылдап мұңлы өуеннің ыргағына берілген. Жылжып жанына келдім. Қолында баяғыда атсоғар басын түлкі шайнап тастаған ескі қамшы. Ұшы жырымданып үзіліп, тар қатыла бастапты. Топшылап, түйген өрімі үзіліп қалған екен. Оны өкем сыммен орап бұрап қойыпты. Сол ұшың қолымен сипап, тарамдап отыр. Сонда ғана барып бұл қамшының Сабыржанның өкесінікі екені есіме түсті. Өйткені, көп жылдардан бері біздің өз дүниеміз сияқты болып кеткен еді. Кейде өкем ғана: “Құрдасымның қамшысын көрдіңдер ме?” - деп қойған жерін ұмытып іздеп жүретін.

- Танып отырсың ба? - дедім мен.

- Иә, - деді ол мұңайып.

- Бұл қамшының біздің үйде қалып қоюына кінәлі менмін.

Ол түсінбей маған сұраулы жүзбен қарады.

Болған жайдың барлығын, қамшының бір рет жоғалып табылғанын, осы қамшы үшін өкемнен таяқ жей жаздағанымды да жасырмай түгел айтып бердім.

Содан біздің үйден қайтқанша атқа мінсе болды, Сабыржан өкесінің қамшысын қолынан тастамай ұстап жүрді.

Әсте көп сөйлемейтін өкем Сабыржан келгелі көңілді. Оның қимыл-қозғалысына, дене пішіміне, сөз сөйлесіне тамсана қарап қойып:

- Аумаған Балташтың өзі ғой, - дейді сүйсініп. Анда-санда өздерінің басынан кешкен “қызықтарын” оған әңгімелеп отырады. Сабыржан болса тыңдауға ұялып, тұрып кетеді. Кейде өкесін еске ала ма, көзі жасаурап, мұңайып қалады. Мұндайда шешем:

- Әкесі-ау! Қойсаңшы, баланы қажай бермей, дем алысын, - деп әкеме тосқауыл болады. Өйтпесе ол кісі шешемнің сөзімен айтқанда: "Бір көңілденсе көпке дейін қоймайды".

Бір күні шай үстінде Сабыржанға тағы тиісті:

- Қалаға барған соң аңқиып елдің аузына қарап жүріп, қолыңдағыңнан айрылып қалып жүрме. Сақ бол. Баяғыда соғыстан қайтып келе жатқанда сенің әкеңнің арқасындағы қапшығын тіліп жіберіп, ішіндегі нанын ұрлап әкеткен.

- Ол кісі арқасындағы қапшықты көрмейді ғой, ал сіз не қарап жүрсіз, — деп Сабыржан да таласа кетті.

- Е, қарағым, мұның аузын солай жаптырмасаң сөйлей береді, - деп шешем қуанып қалды.

- Бәле, аумаған әкесі дедім ғой. Мынау ма, мынау өлмейді. Сабыржан, қалқам, мен өзімнің қапшығымды күзетемін бе, жоқ сенің әкеңнің қапшығын күзетемін бе? Әркім өз дүниесіне өзі ие болуы керек...

- Дегенмен, сіздің қапшығыңыз менің әкемнің арқасында аман қалыпты ғой...

- Апырм-ай, мынаның мені қатырғанын қарашы. Сірә, әкеңнен естігенсің ғой шет жағасын...

Осындай бір оңгімені менің де құлағым шалған. Оны Сабыржан екеуімізге Жөмін төте айтқан болатын. Ол кісінің сөзіне қарағанда Балташ ағай аңқау кісі болғанға ұқсайды. Кейде баланың алдағанына да сене салады екен. Соғыстан қайтып келе жатқан кезде бір станцияда басқа поездға ауысып отыруға тура келеді. Ал, ол поезд кешірек келеді екен. Сондықтан да іштері пысқан олар базар аралап кетеді. Солдаттың қапшығында талғажау болар бірдеңенің болатынын білетін ұрылар екеуі базар аралап, көрінгенге мөз болып жүргенде Балтекенің арқасындағы қапшықты тіліп жіберіп, ішіндегісін түгел алып кетіпті ғой. Содан вокзалға келгенде бір-ақ біліпті. Бұдан соң поездан түссе менің әкем алдында жүреді екен де, Балтекең артынан жүріп әкемнің арқасындағы қапшықты байқап отырады екен.

Сабыржанның соны ұмытпай дер кезінде ұтымды жауап тапқанына риза болып қалдым.

- Шіркін, жастық шақ қызық қой. Сөйтіп жүріп екеуміздің арманымыз таусылмайтын, - деді де әкем ойла- нып біраз отыр ған соң: - Иә, арман деген таусылмайтын, - деп әңгімесін одан өрі жалғастырды. – Соғыс біткен соң ауылға келеміз, үйленеміз, балалы-шағалы боламыз деп арман етуші едік. Барлық тілегіміз орындалды. Балташ марқұм кішкене ертерек кетіп қалды дүниеден. Сол ғана өкінішті. Әйтпесе...

Айтпақшы... оның бір қызығы бар. Бір арпалыстан соң қалжырап, тынығып жатқамыз. Қалжыраған кезде қара жердің өзі мамықтай көрінетін әдеті ғой. Ағааштың түбіріне отырған күйі қалғып кетіпшіні. Біреу келді де құлақшы- нымды көзіме кигізе салды. Ұйқылы-оюу атып тұрсам – Балташ. Амандықтың орнына ыржияды.

- Аманбысың, бауырым?!

- Аман екенімді көріп тұрсың ғой.

- Өзің көңілді екенсің.

- Көңілді болмағанда ше... Хат алып, ауылдың амандығын білсең – сен де көңілді болар едің.

Бұрыннан айтып жүретін “Жәміш деген қызбен сөзім бар” деп. Содан хат келген екен. Жазылған жаңалықтарын айтып отырған. Бір кезде бүйірімнен оңдырмай қойып қалды.

- Ей, не болды, - дедім мен.

- Амандық болса, соғыс біткен соң ауылға барысымен үйленейік.

- Жарайды, - деп келісе салдым, досымның көңілін жықпас үшін.

- Бірақ, біріміздің тойымызға біріміз келетін болайық. Сол кезде ғана ойыма түсті:

- Балташ-ау, менің сен сияқты келісіп жүрген ешкімім жоқ қой...

- “Сол да сөз бе екен. Сен сияқты солдатқа қандай сұлу илікпесін”, деп қайрап қояды. ...Марқұмның барлық тілегі қабыл болды. Тек “Құда болайық” деп жиі айтушы еді, соны көре алмай кетті...

Әкемнің мына сөзі жүрегімнің түбіндегі нәзік бір қыл ішекті “дың” еткізіп шертіп жібергендей болды. Сабыржан да маған жалт қарады. Мен жанарымды тайдырып

өкеттім. Бұдан әрі өкемнің не айтқанына миыма кірген жоқ, мәңгіріп отырып қалдым. Өкемнің кімді “екі бала” деп отырғаны, нені “коре алмай кетті” дегені, бәрі түсінікті жайлар еді.

Екі-үш күннен соң Сабыржан үйлеріне қайтатын болды. Кетерінде өкем мен шешем екеуі бірдей орталарына алып:

- Не қалауың, не тілегің бар? - деп сұрап жатыр.

Ол ештеңе қалап-сұраған жоқ, бірақ сонда да өкем мен шешем өған костюм кигізіп, құрт-майын орап беріп жатыр.

Сабыржан болса:

- Ештеңенің керегі жоқ. Түк те алмаймын, - деп без-без етеді.

“Алмаймын” дегеніне қоймай барлығын орап, салып қойдық. Өкем ауданнан май таситын машинаның жүргізушісімен келісін келген. Соны тосып отырмыз. Сабыржан жеңімнен тартып есікті меңзеді. Түсіне қалдым. Екеуміз сыртқа бет алдық. Бірақ сыртқа шыққамыз жоқ, дәлізде тұрып қалдық. Шыға беріс ауызда дінгек бар. Сол дінгекке жүген, қамшы сияқты ат-сайман әбзелдер ілулі тұратын.

Дінгекте қағылған шегеге ілінген өкесінің қамшысын Сабыржан қолына алды. Ұзақ қарады. Қимай тұрғаның білдім.

Сұрауға батпадым.

- Алғың келсе, ала бер, - делім.

Ол қуанып кетті.

Қайтадан үйге кірдік. Сабыржан қамшыны түйіншектерді буган жіпке қыстырып қойды. Біз кіргенде күңкіл-шүңкілмен сол орнында әлі отырған өкем мен шешем ескі қамшыға қарапты да қалыпты.

- Балам-ау, мына қамшыны қайтейін деп жүрсің? - деп шапшаң сөйлейтін шешем қашанғы әдетімен бірінші болып үн қатты.

- Алып кетем... Жарқын рұқсат берді... - делі ол жайғана.

- Алсын, алсын, - деп жатыр өкем де, - өкесінің ұстаған қамшысы гой. Көзіндей көріп жүрсін... Дұрыс оның...

Бірақ шешем ол кісіні тиып тастады:

- Шал-ау, саған не болған? Ескі қамшыны балаға ұстатқаның ұят емес пе? Онан да ана сандықта жатқан сарыала қамшыны бер, бергіш болсаң. Қайта құрдасыңның сенде қалған жалғыз мүлкі ғой, өзің ұста...

- Кемпір, сен тауып кеттің. Сол дұрыс болар. Балташ құрдасымның қамшысын көзіндеі көріп өзім ұстайын. Мені де қашанғы жүре берер дейсің. Екеуің мен өлген соң қалған дүниеге ие болсаң да жарар, - деп Сабыржан екеумізге қарады.

Шешем сандықтан сары жез оралған тобылғы сапты қамшыны алып шықты. Қайысы құрғап, сіресіп қалыпты. Жезі тотығып қарая бастаған. Мына түрінде онша әдемі емес. Отыра қалып құрым кигізбен ысқылап бердім. Жылт-жылт етіп шыға келді. Қайысын майлап, біраз уқалағанда ол да жұмсарып шыға келетін еді, Бірақ оған уақыт аз.

- Мә, игілігіңе ұста, қарағым. Бір кезде Балташ марқұм алмай кетіп еді, саған бұйырды. Иісі сіңбеген демесең, бұл қамшыда да сенің өкеңнің қолының табы бар. Сен осыны ал, - деп өкем қамшыны Сабыржанға ұстатты.

Ол не "алмаймын" демеді, не ризалығын білдірген жоқ. Не істерін білмеген адамша қолына алған беті тұрып қалды. Осы кезде "Машина келді" деген хабар жетті де, барлығымыз қонарыла сыртқа ұмтылдық. Қамшыны екі бүктеі ұстаған Сабыржан машинаға келіп отырды.

* * *

Біраз күннен соң мен де облыс орталығына жол тарттым. Қағаздарымды институтқа тапсырып, жатақханаға орналасып болған соң бір күні артымнан Сабыржан да жетті. Екі дос қайнаған қаланың тіршілігіне араласып кеттік. Күндіз бір мезгіл емтиханға дайындалып, кешке қарай кинотеатрға барып, демалыс паркінде қыдырып жүріп жаттық. Қызықпен жүргенде емтихан тапсырағын күн де болды. Бір өкініштісі алғашқы емтиханнан-ақ "қанағаттанғысыз" деген баға алған Сабыржан ауылға қайтты.

Досым кеткен соң өте қатты жалғызсырадым. Үш жылдан бері бірге жүріп бауыр басып қалған екенмін.

Көңілім қатты құлазыды. Алғашқы бағаларым онша төмен болмаса да, қағаздарымды қайтарып алып, ауылға тартып кеткім келді. Екеуміз жүргенде мұндай күй кешкен жоқ едім. Ол кеткен соң Бағиланың бейнесі көз алдымда тұрды да қойды.

Сөйтіп жүріп емтиханды түгел жақсы тапсырып шығып, институтқа қабылдандым. Сентябрьде ауылшаруашылық жұмыстарына кеттік. Бір айдан соң сабақта басталды. Студенттік қызық өмірдің құшағына кіріп кеттім. Күнлер өтіп жатты. Сабыржан мен Бағиладан үзбей хат алып тұрдым. Октябрь айының аяғына қарай Сабыржан әскерге алынатын болыпты. Мен қоштасу кешіне бара алмадым. Досым қатты ренжіген болар, енді менің жүзімді көрмес деп ойлаған едім. Олай болмай шықты.

Сабақтан соң болмеме оралсам Айжан отыр. Құшақтасып көрістік. Әдемі аққұба жүзі бал-бұл жанып, екі көзі жайнап тұр. Шашын бұйралатып төбесіне түйіп қойғандықтан ба, бұрынғыдан да сұлулана түскен. Қапелімде не айтарымды да білмей қалдым.

- Хал қалай, Жарқын? - деп сөзді ол бірінші бастады.

- Жаман емес. Өзің ше?...

- Е, бізде не хал болсын. Қазір ауылда жүріп жатырмыз. Құдайдан кейін қолымыз бос...

- Қалайша оқуға түсе алмай қалдың ба? Сен Алматыға бармақ едің ғой...

- Түссем осылай жүрем бе?! Айтпақшы, бол... Жинал... Басқа жайды жолшыбай сөйлесеміз. Сабыржан күтіп отыр...

- Қайда?...

- Облыстық әскери комисариатта.

- Өзі неге келмеді?

- Міне сұрақ?! (Ол мұнда қыдырып келді деп пе едің?! Әскерге жүргізейін деп жатыр емес пе!

Айжан маған өзімсініп өктем сөйледі. Екеуміз көшеге келе жатырмыз. Ол өзінің мектеп бітіргеннен бергі бастан кешкендерін баяндауда.

Жаз бойы ауылда болыпты. Оқуға Алматыға барған екен, конкурстан өте алмап қалалы.

- Алматы қанша айтқанмен астана ғой. Оқу іздеп келушілер көп. Соның бәріне орын жете бере ме? - деп өзімше

жұбатқан болдым. Бірақ менің мұным: “Міне, мен оқуға түстім. Сендер мендей бола аласындар ма?!” деген сияқты дорекілеу болып шықты. Өзім қатты қысылдым.

- Иә, сен молодец болдың, - деді ол жай ғана. Не шын мақтағаны, не кекете айтқаны, болмаса қызғана сойлегені белгісіз. — Сабыржанды әскерге алмағанда келесі жылы дайындалып тағы да осында келемін деп жүр едім. Енді әскерден келген соң бірақ түсем лейді. Мен де екі жыл жұмыс істемекпін. Сонсоң Сабыржан екеуіміз бірге келеміз. Екі жыл жұмыс істегендерлі жеңілдікпен қабылдайтын корнеді ғой.

Осы әңгіме менің әлі есімде. Бірақ олардың бұл арманы жүзеге асқан жоқ...

Сол күні Сабыржанды, тағы басқа ауылдың бірнеше таныс балалары бар барлығын шығарып салдық. Мұнан соң мен Айжанды қайтып көрмедім. Сабыржанмен хат алысып тұрдық. Қызықпен жүріп уақыттың қалай өткенің де білмей қалыппыз. Міндетін өтеп Сабыржан да оралды. Жәміш төтенің қуанышында шек болған жоқ. Бірге оқыған достардың басы дастархан басында бір қосылып, мәз болып қалдық. Неге екенін білмедім -- мына қуаныштың ортасында Айжан болған жоқ. Бір оңашада Сабыржаннан сұрап едім:

- Өзі келмеген адамды милициямен алғызамын ба? — деп қолын бір сілтеді де бұрылып кетті

Сол жылдың күзіне қарай оқуға келмек Сабыржан “Үйленінті” деген хабар алдық. Оның Айжанға үйленбегенін мен тойына шақырмағанынан-ақ сездім. Араларына қандай “шайтанның” от тастағанын білмесем де, екеуінің армандарының табыспағанына қатты өкіндім.

Бұл кезде Бағила да осындағы медицина институтына түскен. Қабылдау емтиханы бітісімен жұмысқа кеткен еді, әлі оралған жоқ. Ол ағасының үйленгенін естімеді де. Мұндай тығыз шаруаға кім танданбасын. Оны жедел үйлендіруге ықпал еткен қандай жағылай екен деген сұраққа ешқандай жауап таба алмадым.

Біраз күннен соң Бағила да жұмыстан оралды. Ағасының үйленгенін айттым. Ол әуелі сенбеді.

- Қалайша?... Мүмкін емес... Ол үйленетін болса тойына міндетті түрде шақырады...

- Сені алдау үшін айтып тұрғамын жоқ. Досымның бұл қылығы менің де қабырғама батып тұр, - дедім.

Багила сол күні кешкісін үйге телефон соғып, анық-қанығын білді.

- Рас екен, - деді мұнайып.

- Жеңгең құтғы болсын. Қайта қуанбайсың ба? Кімге үйленіпті?... Айжанға ма?...

Ол біраз ойланып барып үн қатты:

- Жоқ, Айжанға емес...

- Енді кімге? ...

- Гүлсімге.

- Ол қай Гүлсім?

Көз алдымнан Гүлсім атты қыздар бірінен соң бірі өте бастады.

- Бізбен бірге оқыған қыз. Оқуға келіп түсе алмай қайтып кеткен, - деп түсіндірді Багила жақтырмай сөйлеп.

Досыма өкпелеп, кейіннен қанша шақырса да бармай қойдым. Каникул кездерінде ауылға барып жүріп, жол үсті болса да соқпайтынмын. Бірде аудан орталығында көшеде келе жатқанын алыстан байқап қалып, бұрылып та кеттім. Бірақ Багила екеуміздің арамыздағы ыстық ықылас күн өткен сайын шынайы махаббатқа айнала берді.

Институтты бітірген соң қалада қалдым. Бір жылдан кейін Багила екеуміз үйлендік. Менің әкем мен шешемнің қуанышында шек болған жоқ. Багиланың мамасы да қуанды.

- Әттең, Балтекең бұл қызықты көре алмай кетті. Өзі болғанда ғой қандай қуанатын еді. Енді әкесінің жасамаған жасын балалары жасасын, оның көрмеген қызығын осылар көрсін, тек ол кісінің көрген бейнетін бұлардың басына бермесін, - деп құда-құдағилар екеумізге шын жүректен тілектерін білдірді.

Той аяғы тарқаған соң екеумізді Жәміш төте өздерінікіне алып келді. Біраз күн болдық.

Бұрынғыдай емес, досымның қабағы сәлең. Ашылып жөнді сөйлеспейді де. Жай сөзінің өзі “жаяу төбелеске” бергісіз. Гүлсімге ақырмай сөйлемейді. Ол болса үйінде

қонақ болып жатқан бізден ұяла ма, Сабыржанның бетіне қарайды да қояды, ештеңе демейді. Оған қоятын Сабыржан ба, кейде балағаттап тастайды. Бірде досымның қателігін бетіне басып, жөнге салмаққа әрекет жасап көріп едім, онымнан ештеңе шықпады.

- Сен күйеу баласың. Маған сенің ақыл айтуға ешқандай правоң жоқ, - деп өзіме қарсы дүрсе қоя берді.

Бетіне қарсы келгем жоқ. Ашу үстінде одан да қатты сөздер айтып тастауы мүмкін ғой. Көңіліміз қалса қайта қалпына келтіру үшін бірталай уақыт керек. Сондықтан да сабасына түссін дедім.

Айжан жайлы да сұрамаққа екі-үш рет оқталдым да, ол райымнан тез қайттым. Өзінің сіркесі су котермей жұқарып жүрген адамды ескі жарасының бетін тырнап мазаламайын деп ойлады.

Демалысымыз біткен соң қалаға қайтып кеттік. Бірақ аз күнде досымның көрсеткен келеңсіз көп мінезі көпке дейін ойымнан шықпай қойды.

- Жеңгем жуас, ештеңемен жұмысы жоқ, момын, жақсы адам. Бәрін бүлдіретін біздің Сабыржанның өзі, - деп Бағила да ағасына риза емес. — Кейде қол жұмсайтын болыпты. Ішіп келіп сарыала қамшыныалып тұра ұмтыла тынды шығарыпты. Осы күні үйге ішіп келгенін сезсе болды, мамам мен Гүлсім қамшыны жасыра бастайтын көрнеді. Мамам қатты ренжіп отыр...

Сабыржанның Айжанға өкнесі болмашы ғана нәрсе үшін екен. Әскерден оралғанда хабар жіберген, оны Айжан кеш естіп, келе алмай қалады. Соған ренжіген Сабыржан Гүлсімге үйлене салыпты. Енді өзі сол ұрыншақ мінезі үшін зайыбын кінәлі санайтын сияқты.

Бірде командировкаға кетіп бара жатып жолшыбай соқтым. Сөйтсем, қып-қызыл жанжалдың үстінен шығып-пын. Кіре беріс дәлізде жолыққан Қайыып тәте маған тура көрісіп жылады.

- Қарағым-ау, ел мен жұртқа әбден маскара болдық қой. Мына үл әбден жерге қарататын болды. Енді қайтқ-айттым, балам-ау, - деп зар иледі.

Үйге кірдім. Екі көзі бұлаудай болып ісіп кеткен Гүлсім ауыз бөлмедегі жер үстелдің жанында отыр. Оң жақ көзін

көлегейлей береді. Ештеп көгілдір тартқан ба қалай? Маған тіктеп қараған жоқ. Мен не амандасарымды, не амандаспасымды білмей тұрып қалдым.

- Күнделігісі осы. Әбден әдетке айналдырып алды. Ішін келеді де жанжал шығарады. Жазықсыздан жазықсыз мына Гүлсімді өлтіретін болды...

Қайныш төте тағы да біраз күңіреніп барып басылды. Ол кісінің даусынан оянған бесіктегі кішкентай шырылдады. Оған ескіден асқан ұлы қосылып, үйдің іші азан-казан болды да кетті. Сонда ғана Гүлсім орнынан ештеп тұрып барып, бір қолымен бесікті тербетіп, екінші қолымен үлкен ұлын бауырына басты.

Менде үн жоқ. Досымның мына қылығына күйінгенім сондай, ана екі бала мен Гүлсімге жаным ашып, іштеп қайнаған ызадан аузыма сөз түсер емес. Енді анық байқадым Гүлсімнің көзінің алды көгеріп қалыпты. Оң жақ білегінің қырына да көлденең дақ түскен.

- Өзі қайда?

- Қайда болушы еді?!... Жатыр ана жақта...- Қайныш төте төргі бөлме жақты нұсқады.

Кірсем – Сабыржан диванда етпетінен түсіп жатыр. Бұрын сол диванның тұсындағы кілемнің бетінде ілулі тұратын сарыала қамшыны бауырына басып алыпты. Жетіп бардым да, қамшыны жұлып алдым. Ештеге сезер емес – ұйықтап қалыпты. Ызаланғаным сондай – арқасынан осып жібергім келді. Бірақ қанша айтқанмен “Ашу-дұшпан, ақыл-дос” деген бар. Ақылға келіп, өзімді өзім зорға тоқтаттым.

Ауыз бөлмеге шыққанда менің қолымдағы қамшыны көрген Гүлсім солқылдап жылап жіберді. Барлық ұрыс-керістің ұшығы осы қамшыда тұрғандай көрініп, ортасынан қаққа бөліп, шештің ішіне бірақ тыққым келді. Өзім жиі ұстайтын болу керек, өйткені ұсталған зат белгілі ғой. Жезі қараймапты, қайысы әбден жұмсарып кеткен. Кенет ойыма Балташ ағайдың екі алақанына көлденең салып қойып, осылай аялап қарап тұрған сәті елестеді. “Жоқ, болмайды!”. Қамшыны алып шығып кеттім.

Жол бойы бір көңілездік басып, еңсемді көтертпеді. Ешкіммен шешіліп сөйлескемін де жоқ. Үйге келісімен

портфеліме салып әкелген қамшыны алып, босағаға тастай салдым. Мен кіргенде алдымнан шыққан бір жасқа жаңа толған ұлым оны бүлдіргесінен ұстап алып, не екенінде шаруасы жоқ, ас бөлмеге өткен мамасының соңынан сүйрете жөнелді. Ұлының не сүйретіп келе жатқанын әуелде байқамаған Бағила өз ісімен болып кеткен. Бір кезде ыдыс-аяқты салдыр-гүлдір еткізіп тастай салып жаныма жүгіріп келді.

- Үйге бардың ба?.. Аманшылық па?.. Қамшыны неге әкелдің?.. Не болды?.. Өздері аман ба?.. — Үрейленгеннен екі көзі шарасынан шығып, сұрақты үсті-үстіне жаудырып жатыр.

Мен болған жайды бастан-аяқ айтып бердім.

- Бәсе, жүрсім бірдеңе сезгендей болып еді. Ренжіп, көңілсіз келгенің сол екен ғой, - деп ол козіне жас алды.

Екеуміз өзімізше кеңесіп, жолға шықтық. Өйткені, біз бұдан арыға жіберуге болмайды. Қайткен күнде де Сабыржанның бұл мінезіне тосқауыл болатын бірдеңе ойлап табу керек деп түйдік. Өзіміз барып әңгімелесейік, мүмкін өз қылығының теріс екенін түсінер. Әйтпесе, істің аяғы на-сырға шабуы мүмкін ғой.

- Екеуін мені жөнге салуға келген екенсіңдер ғой. Немесе, сонша мен елден шығып, қиратып бара жатырмын ба? Әйеліне дауыс көтермейтін еркек болушы ма еді? Соны да сөз деп отырсыңдар ма? — деп біразға дейін сөзімізге қонақ бермей, маңайлатпады.

Бір жақсысы аузына ештеңе алмаған екен. Екеуміз ски жақтап, бір жағынан мамасы қосылып үшеулен отырып біраз “лекция оқылық”. Әбден шаршаттық-ау деймін, бір кезде Сабыржан:

- Түүһ! Миымды шіріттіңдер ғой әбден. Кішкене далаға шығып, желге қақтырып келмесем болмас, - деп орнынан тұрды.

Мен де ілесе көтерілдім.

- Дала салқын, жеңіл шықпаңдар, - деп Бағила маған кеудеше ұсынды.

Гүлсім болса Сабыржанға немқұрайды көз салды да қойды. “Не істесен де өзін біл” деген адамның сыңайы. “Шіркін, ерлі-зайыптылардың арасындағы жарасты силас-

тық болып, татулықтың шырқы бұзылмағанға не жетсін! Сіро, әбден көңілі қалған ғой” деген ой келді маған.

Дала шынында да салқын екен. Күздің ызғары біліне бастапты. Батыстан баяу самал еседі. Түнгі аспанда жұлдыздар жымыңдайды. Бірақ жаздағыдай емес әжептәуір сиреп қалған.

Сабыржан екеуміз ауа райын сөз еттік. Одан соң ол өзінің жұмыс жайы туралы әңгіме қозғады.

- Кейінгі кезде бастығыммен онша келісе алмай жүрмін. Қылт етсе мен кінәлі болып шыға келемін. Басқа жұмысқа ауыспасам болмас.

- Неге? Осы жұмысыңның өзі жақсы емес пе? Ауысқанда қайда барасың? Бір жылдың ішінде бірнеше жұмыс ауыстырыпсың, - дедім мен.

Ол менің сөзімді жақтырмай, шамданып қалды.

- Осы сендер кісіге ақыл айтып, білгішсізбенсендер жүре алмайсындар ма? Жұмыс ауыстырсам – ұнатпағандықтан ауыстырдым. Әлі де бірнеше жерге жұмысқа тұрамын. Онда тұрған не бар? Қартайып, пенсияға шығайын деп жатқан мен жоқ. Бір ақшасы молдау, жайлы жұмыс тауып алмасам болмас.

- Жарайды... Сеніңше солай-ақ бөлсын. Қайда ауыссаң да өзің біл. Тек сен қандай жерді жайлы орын деп ойлайсың, соны түсіңдірші.

Сабыржан үндемей қалды. Аузындағы темекісін қайта-қайта сорып, тартып бітірді де, жерге тастап, табанына салып жақсылап езіп сөндірді.

- Күн салқындап кетті. Тонып қалдық қой, жүр үйге кірейік.

- Жоқ, - дедім оған, - сен менің сұрағыма жауап бермедің ғой.

Бойым тоңази бастағанымен сыр бермедім. Ойым не де болса оңаша да сыр тартып көріп, реті келсе арағын қойғызуга тырысу. Өйткені бар нәле арақтан шығатыны белгілі ғой. Ішпесе – жап-жақсы. Ал, ішіп алса, не істеп, не қойғанын білмей қалады.

- Қандай жер жайлы болушы еді? Жұмысыңды атқарып, тиісті жалақыңды алып, жай жүргенге не жетсін.

- Иә, жұмысың жайлы болғанға не жетсін...

Мен сөзін қоштаған соң Сабыржан ашыла түсті.

- Сондай бастықтарды жаным жек көреді. Біреу бірдене десе болды, шақырып алын айғайға басады. Екі сөзінің бірінде “Арақты неге ішесің?”, “Маскүнемсің!” дейді де отырады, кісінің зығырданын қайнатып. Адамның жанын түсінбейді де босқа бақыра береді. “Жұмыстан қуам!” деп қорқытады. Өзім-ақ кетем. Екі қолым аман болса, бір жұмыс табылады...

Сөздің орайы жаңа келді. Бірақ тіке айтып салуға болмайды. Ашу үстінде қатты кетіп калуы мүмкін.

- Сабыржан, - дедім ойымды жинақтап, - бір жұмыстың табыларына сөз жоқ қой. Бірақ онда барғанда да саған осы сөзді айтпасына көзің өбден жетті ме? “Мешкей” деген жақсы атақ емес” денті ғой біреу. Сол айтқандай жаман атаққа жаның әуес пе? Арағы бар болғырды неге қоймайсың? Қойсаң қайтеді сол әезіл полені. Кімге абырой әперген бұл қу арақ?! Өзің ойлап қарашы, не үйде берекен жоқ, не жұмыста абыройың жоқ. Сайып келгенде сенің шын жанашырың біз ғана. Бізден басқа саған батып айтатын да ешкім жоқ. Қой арақты, Сабыржан. Ішпе енді оны. Арақ адамдықтан айырады. Ар-ұятыңды жүрдай етеді.

Ол ойланып қалды. Маңай тып-тыныш. Түнгі самалдың баяу сыбыры ғана естіледі.

- Өзім де білем, - деді бір кезде тыныштықты бұзып. — Қояйын деп жүрмін. Кейде соны ішпей жап-жақсы жүрем де бір кезде осы өмір соқыр тиынға керексіз болып көрінеді. Де, іштегі қыжылды басқым келеді. Басында бір ерегіспен ішіп қойдым да, кейіннен өзіме-өзім ие бола алмай қалдым...

- Басында бекер ішкенсің... Ішпейтін адам аз. Бірақ ешкім де салынып ішіп жатқан жоқ. Сенің кімге ерегіскенінді түсінбеймін...

- Оны сен түсінбейсің... Ішінді күйік жайлап бара жатса ерегісіп ішпегенде қайтесің?!

- Қалайша мен түсінбеймін?!

- Түсінбейсің... Бәрібір сен түсінбейсің... Өз басынан өтпеген адам мұндай жағдайды ешқашан түсінбейді. Бір сәтке менің орнымда болып көрші...

- Сенің орнында болсам да бәрібір арақ ішпес едім...

- Сонда не үшін мен сенің орнында болмақпын?

- Мен сияқты сүйген қызыңа үйлене алмай қалсаң, арақ ішпей-ақ жынданып кетер едің. Тек басыңа бермей-ақ қойсын. Мәселе арақта емес. “Ішпеймін” десем, мен де ішпей қойып кете алам. Онда тұрған ештеңе жоқ. Тек елдің бәрінің мені түсінбейтіндігіне ызам келеді...

Осы арада менің тағы бір мәселенің анық-қанығына көз жеткізім келеді.

- Сабыржан, сен шынықты айтшы, Айжан екеуің неге үйленбедіңдер? Әлде ол қарсы болды ма?..

- Білгің келгені сол болса, тыңда – ол қарсы болған жоқ... Шынымды айтсам – біз үй болу мәселесін сөз етіп көргеміз де жоқ. Егер мен “Үйленейік” дегенімде ол қарсы болмайтын еді. Ех!.. Шіркін, Айжан!.. Ақымақ болдым ғой мен. Бәрі мен әскерден оралған күнгі өткізген кештен басталды емес пе. Сол кешке Айжанды да шақырғанмын. Ол келе алмай қалды. Кейіннен білдім. Келмейін демепті. Хабар кеш тиіпті. Мен оны басқаша түсіндім. Әдейі келмеді деп ойлап, мұқатпақ болған едім. Сөйтсем, өзімді өзім өмір бойы мұқатып, өзімді өзім жер еткен екенмін. Ешкімнің ештеңесі кеткен жоқ... Айжанды шын сүйеді екенмін. Оны ойласам жүрегім өлі күнге дейін езіледі.

Сабыржан күйзеле сөйлеп тұр. Оның қазіргі толғанысын тебірене сыр ғып ақтарған сәтіндегі бейнесі аянышты еді. Мен де толқып кеттім. Оны жұбатпақ болып оқталдым да, “Жоқ, біраз ішіне жиналған ащы запыранды сыртқа шығарсын. Мүмкін бойы бір жеңілдер” деген оймен сөзін бөлмедім. Әбден болған кезде ғана сөзге араластым:

- Бәріне кінәлі өзіңсің, Сабыржан...

- Иә...

- Енді болған іске болаттай болу керек. Қолыңмен істеген істі мойныңмен көтер... – Ендігі сөз кезегі маған тиді. Өзі дос, өзі қайнаға. Қалай айтсам да сиымды ғой деген оймен біраз мәселенің басын шалып барып, ақыры сөзді тағы да:

- Арақты қой. Арақ жолдас болмайды... Арақ адамды аздырады... – деген сияқты жаттанды тапжауырын болған сөздермен барып аяқтадым.

Сабыржан мыре етіп миығынан күлді. Бет әлпетін көрмесем де оның күле қарағанын сезем.

- Сен менімен жас балаша сөйлесесің.

- Жаңа өзін-ақ айттың емес пе? “Егер ішпеймін десем - ішпеймін” деп. Бағила екеуміздің отінішіміз сол – қойшы сол арағы бар болғырды. Ішпеші енді соны.

Әңгімелесіп біраз тұрдық. Бірақ Сабыржан “Қоямын арақты, енді ішпеймін” демелі.

- Қарақтарым-ау, дала салқын. Тоңып қалдыңдар ғой, - деп Жәміш төте шықты да, екеуміздің иығымызға екі шапан жауып кетті. Сонда білдік – шынында да бойымыз тоңазып қалған екен.

Шіркін, ана! Қаншама ренжітсе де баласының қамын ойлап жүргені. Ол кісінің соңын ала біз де үйге кірдік.

* * *

Сөйтін, сарыала қамшы біздің үйдің төріндегі кілемнің бетінде ілініп тұра берді. Оның тарихын білетіндер ештеңе демиді. Ал, білмейтіндер болса:

- Пәлі, мынауың тамаша екен. Нағыз жігіт осындай болу керек. Төр алдына солай ала қамшыны айбарғып іліп қоймасаң ойел деген халық басынып кетуі мүмкін, - дейді өзілден.

Бағила екеуміз күлеміз де қоямыз.

- Осы қамшыңды ескерткішке бер, болмаса сат, - деп елден келгендердің сұрағандары да табылады.

Оған біз бере қоямыз ба. Кейбіреулер өкпелеп те кетті. Ұзынқұлақ хабар ауыл жақтан естіліп жатады. Бірі: “Сабыржан арақты қойыпты, жұмысын істеп жүр”, - дейді. Оған қуанып қаламыз. Енді бірі: “Сабыржан ішіп алып, үйінде тағы ойран салыпты”, - дейді. Онда қатты ренжіп, көпке дейін еңсеміз көтерілмей жүреді.

Бір күні Гүлсімнің қатты ауырып қалғанын естідік. Ақыры Жәміш төте өзі қаланың ауруханасына алып келді. Біраз күн жанында болып қайтты.

Бұрынғыдай емес, қажып қалыпты. Екі самайды қуалай түскен күміс шық бұл күнде ұлғайынқырапты. Маңдайдан тартылған сызықтар саны да молайып, тарам-тарам

болып, ағаштың тамыры сияқты ұзарған сайын ұсақтай түскен. Отырса да, тұрса да: “Аһ!”, “Уһ!” деп жалын ата күрсінетінді шығарынты. Баласының қылығы, келінінің науқасы жанына обден бататыны айқын көрініп тұр.

Бес-алты күн өткен соң:

- Жата бергеніммен болмас. Сендер барсындар ғой мұнда. Мен үйге қайтайын, - деді.

- Алаң болмаңыз, төте. Гүлсімге біз барып тұрамыз, - дедім мен. Багила да менің сөзімді қошталы.

Сол кеткеннен біз ол кісіні көрмедік. Кетерде Багила екеуміздің, балалардың беттерінен қайта-қайта сүйіп, кимай қоштасқан. Екі сөзінің бірінде Гүлсімді аузынан тастамайды.

- Жарығым, жарғақ құлағы жастыққа тимей “мама-лап” жүруші еді. Аяқ астынан ауырып қалғаны. Енді сәтін салса, беті бері қарады ғой, тоуір болар. Өздерің күнде барып тұрындар. Шайды жақсы көруші еді, шөлдеп қал-масып.

- Түүһ, мама, айттық қой енді: “Барып тұрамыз”, - деп. Алаң болма, өз денсаулығыңды сақта...

- Е, балам-ай, менде не денсаулық қалды дейсің. Өздерің аман болсаңдар болды. Аз жүрем бе, көп жүрем бе кім білсін... Ууһ!..

- Қойшы, мама, қайдағыны айтпай, - Багила ренжіп қабағын шытты. – Сондай сөздің керегі не?!

Ол кісі кеткен соң екі-үш күннен соң Сабыржан келді. Бірақ ол ештеңе айтқан жоқ. Багила: “Маманың халі қалай?” - деп сұрағанда: “Жаман емес”, - деген де қойған. Ол кеткен соң іле-шала телеграмма келді. “Мамам қатты науқас”, - деп Сабыржан беріпті. Дереу жиналып, ертеңіне жолға шықтық. Оған бола ма, біз жеткенше ... қайран ана жүрек ауруынан мөңгіге көзін жұмыпты.

Мен қайтадан келіп, ауруханада жатқан Гүлсімді алып қайттым. Қанша айтқанмен жалғыз келіні ғой, енесін соңғы сапарға аттандырғанда басы-қасында болсын дедік.

Гүлсім ол кісіні өте жақсы көруші еді.

- Ең болмаса көзіңді жұмғанда қасында бола алмадым ғой, төте, - деп дауыс салып, сұңқылдап жылағанда жиналған елдің сай-сүйегі сырқырады.

- Е, карағым, ол жаққа да жақсы адам керек. Енді қайтеміз. Басқа түскен іске көнеміз де. Бөрік бол... Артындағы өздерің аман болындар, - деп үлкендер жағы оған басу айтысып жатыр.

Бағила да қатты қамықты. Сабыржан болса, не үн жоқ, не басқа іске араласу жоқ, өз бетінше жүргені. Анда-санда өйелдер жағы дауыс көтеріп, жоқтау айтқан кезде ғана көзін бір сығып алып, домалап шыққан жасты сүргін тастап жүре береді. Көңіл айтқандарға да тіктеп қарамайды, басын изейді де айналып кетеді. Оның мұнда бейтарап, сүлесок, селқос мінезі ел көзіне түспей қалған жоқ.

- Япыр-ай, осы Сабыржан қатты күйзеліш жүр. Анасының қазасы жанына батып жүр-ау! Біраздан бері тзеліп келе жатыр еді, қайтадан бүлінбесе жарар еді, - деп жанапшырлық білдіргендер де болды.

Жуырда қалаға келгенде автобустан түсе салып ауруханадағы Гүлсімге барын, хал-жағдайын білді де, ертеңіне қайтып кетті.

- Жұмыстан қалуға бөлмейды. Мамам да бұрынғыдай емес. Кейінгі кезде сары уайымға салына береді. Үйге қайтпасам уайымдап жүрер. Оны айтасың жұмыстан кеш қайтсам да есікке қарап, елеңдеп отырады, - деген еді.

Сол күні столға қойған арақтан татып та алған жоқ.

- Көп болды ішпей жүрмін. Соны әурелемей-ақ қойындар. Осыдан абырой алып жүрген жерім жоқ.

Біз оны қыстамадық. Көптен келмеген соң ренжімесін деп өкелгенбіз. Ішпегеніне қуанбасақ, ренжігеміз жоқ.

Сабыржанға төсекті кілемнің алдындағы диванға салып бергенбіз. Жатар алдында кілемнің бетіндегі сарыала қамшыны қолына алып, ұзақ қарап тұрды. Көптен ұсталмағандықтан жезі қарая бастаған екен. Сабын сипалады. Түнжырап, ойланып біраз тұрған соң:

- Жарқын, мына қамшыны көптен ұстамапсың ғой, - деді.

- Иә, көптен ұсталған жоқ. Атқа мінбеген соң ұсталмайды ғой, - деп күлдім.

Ол күлген жоқ.

- Саған осының керегі бар ма?

Мен не дерімді білмей қалдым. Не “Бар” деп, не “Жок” дей алмадым. Сабыржан болса менің жауабымды күтпеді.

- Дәл осының басқаға керегі болғанымен саған қажеті жоқ.

Ойыма бір қулық орала кетті.

- Неге қажет болмасын. Өзілердікі сияқты бір әйел менде де бар. Анда-санда жөнге салып қою үшін сарыала қамшы таптырмайтын құрал болып тұр.

- Қойшы, Жарқын. Сенде оңдай мінез жоқ қой...- Осы шын айтып тұр ма дегендей бетіме бажырайа қарап қалды.

- Ондай мінез неге болмасын? “Менің мінезім сондай!” деп кім әлемге жар салушы еді. Сарыала қамшы қолыма тигеннен бері менің де алақаным қышып тұратын болып жүр. Сірә, осы қамшы адамға сондай бір желік бітіреді ғой деймін.

- Иә, осы қамшы қолыңда жүргенде Гүлсімнің арқасында ойнатып, маза бермеуші едің, қамшы кеткен соң қойыпсың ғой. Қолыңа қайта тисе, тағы бастап жүрерсің, - деп Багила да мені қостай кетті.

Сабыржан сөзден тосылып қалды. Екеуміз бірдей бүйтіп түп етектен жармасады деп ойламаса керек.

- Бұл қамшыны маған бір кезде Зекең беріп еді. “Әкеңнің қолының таңбасы бар. Ескерткішке сақта” деген. Әкемнің көзіндегі көріп жүрем ғой деп едім. Қолымнан шығарып алған екенмін... Жарайды, қимасандар өздерің білдіңдер. Қалсын... — деп орнына қайта іліп қойды.

Ренжіп қалғанын сезіп, орнымнан көтеріле бердім. Ойым қамшыны өзіме қайтару еді. Онымды Багила сезіп қалып, ым қақты. Түсіне қойып, бұрылып бардым да, неге орнымнан тұрғанымды сездірмес үшін сөредегі кітаптардың іліккен бірін қолыма алдым. Біліп тұрмын Багила көптен бері қолы жетпей жүргенде “торға өзі келіп түскен” ағасын біраз жөндеп алмақ ойы бар. Жаңағы ым қаққаны соның белгісі. “Сен Сабыржанға қатты айтып көңілін қалдырып алып жүрме. Екеуің доссыңдар ғой және оның өзі де сені жақсы көреді. Көңілдерің бір қалысқан соң қалпына келтіру оңай болмайды, жүз шайысып кетесіңдер. Сабыржан бір қисайса, мол қисайатын әдеті бар. Керек болса, мен өзім-ақ оған төтеп бере алам. Сен араласпа. Біз

ағайын адамбыз, “Енесі тепкен құлынның еті ауырмайды” дегендей, бүгін араздассақ, ертең татуласа саламыз” деп мені үнемі таптап отырады.

Ойым тура шықты.

- Сенің қолыңа қамшы ұстауға болмайды. Ана Гүлсімнің обалына қалар жайымыз жоқ. Ауруханадан шыққан соң қамшының астына алмақсың ғой. Оқпелесең оқпелей бер. Бірақ қамшыға соқтықпа. Папам (менің өкемді айтады) оны саған бергенде “Әкеннің көзіндеі көрші ұста” деп берді. Семьяда ұрыс-жанжал шығарсын деп берген жоқ.

- Багила, қойшы енді, соны айта бермей. Бәрі сол “Ақанның” өлегі ғой. Әйтпесе, менің Гүлсімде өшім бар дейсің бе? Қойдым енді “Ақанды”. Аузыма қайтып алмаймын.

- Ә, бәлем, енді түсіндің бе, “Ақанның” өлегін?

- Түсінбесем, айтам ба? “Қойдым” дедім ғой, қойдым енді. Тіпті, татып алмаймын... Өздерің қамшыны беріңдерші...

- Жарайды, берейік, - дедім мен. - Сен де сөзінді бер, енді аузыңа қайтып алмасқа. Қамшы сенкі. Қазір өкетсең де өзің біл, тек сөзінде тұратын бол.

- Бердім сөзімді... Қалай қарған десендер де қарғанам. Орындаймын сөзімді. Әкемнен қалған жалғыз ескерткіш қой. Көп қисая бермесендерші.

Әзілдеген болып, күліп мұрынын қайта-қайта уқалай береді. Егер қамшыны өзі алып, портфеліне салып алса, қолынан қағар ешкім жоқ. Бірақ ол өйтпеді. Менің бергім келіп отыр.

- Ала бер, - дедім бір кезде шыдамай. Тек сөзінде тұрсаң болғаны.

- Жоқ, болмайды, - деп қасарысты Багила. - Алалы екенсің, Гүлсім ауруханадан шыққан соң, беттестіріп барып береміз. Әйтпесе, үнге барған соң тағы да сабап, обалына біз қаламыз. Гүлсімнің көзінше сөз берген соң ғана қамшы сенікі болады. Өйтпейді екенсің осы тұрған жерінде ғұмыр бойы тұра береді.

Сөз осыған байланған еді. Бірақ мынандай оқиға аяқастынан киіп кетті ғой.

Анамызды арулап қойып, қалаға аттанарда Сабыржанды оңаша алып шығып:

- Ал, енді осы үйдегі бас көтерер семья басы, үлкені өзің болып қалдың, Сабыржан. Үй-жайыңды ойла. Гүлсімді ренжіте берме, - деп ақыл айтқан болдым.

Ол мырс етіп күліп жіберді.

- "Бір үйге қожа болуыңмен құттықтаймын" демексің ғой.

Сөзден тосылып, не дерімді білмей қалып едім, сөздің аяғын өзі жаймашуақтатып өкетті.

- Әйтеуір айналдыратыңдарың бір мен ғой. Елден шығып бара жатқан жоқ шығармын. Қайда барар дейсің мені. Қалады ғой бұрынғы ескі желік.

Бұдан артық мен ештеңе айтқам жоқ. Айтар сөзім де таусылған сияқты еді.

- Түнде бізге шай құйып берген, жасыл орамал жамылған қараторы келіншекті танысың ба? – деді кенеттен.

- Жоқ, танымаймын... Оны неге сұрадың?

- Жай...

- Бір жерден көрген сияқтымын, - деп шынымды айттым. – Бірақ ойыма түспей тұр.

- Ол – Айжанның жеңгесі.

- Е... Бәсе... Қайдан көрдім десем... Баяғыда, мектепте оқып жүргенде, ауылға жетіп бара жатып, жол үстінде көргенмін.

- Иә, Айжанның жеңгесі мұнда қалай келген? Кімге жақын?

- Гүлсімге жақын. Оған немере туысқан болады. Былтыр бір келгенде біздің суреттерімізді көріп отырып:

- Пәле, мында біздің Айкежан да жүр ғой, - деді.

Қарасам – Айжанның суреті.

- Сіз оны қайдан білесіз? – деппін таңданып.

- "Қайдан білгенің" қалай? Менің қайынсіңілім ғой.

- Солай ма? – бұрынғыдан да таңдана түстім. Өзінің қазір қайда екенін тезірек білгім кеп барады.

Мен асыққанмен ол асықпады. Баппен отырып Айжанның Көкшетау облысындағы бір станцияда тұратынын

айтты. Сонда мұғалім екен. Алматы қыздар педагогикалық институтын бітіріпті. Күйеуі жол бойында істейді екен. Екі баласы бар дейді. Тұрмысқа шыққанына торт-бес жыл болып қалыпты. Содан бері бір-ақ рет келіп қайтыпты. “Күйеуі аңқылдаған, ақкөңіл, жақсы жігіт” деп жеңгесі мақтап отыр...

Бұдан соң ойланып тұрып қалды.

- Адам деген суынады екен. Бұрын Айжанның бір хабарын естісем арманым жоқ. Сірә, сол сәтте менің жүрегім жарылып кететін шығар деп ойлаушы едім. Селт етсем бұйырмасып. Тек көпке дейін ойымнан шықпай жүрді де, қайта ұмытылып кетті. Кешеден бері ана жеңгесін көргенде ойыма қайтадан Айжанның оралғаны. “Биыл жазда келіп қайтамыз” деп хат жазыпты. Ол келсе қайткен күнде де жолығып, кешірім өтінемін. Өзімнің кінәлі екендігімді оның алдында мойындаймын. Оз күнәмді сөйтіп жуамын. Содан соң барып мүлдем ұмытамын оны.

- Байқағайсың. Семьялы адамсыңдар. Орталарында кірбің пайда болып жүрмесін.

- Жоқ, титтей де кірбің түсірмеймін. Біраз қателік жіберіп алдым. Енді Гүлсімді де ренжітпеймін. Дәргерден де ерте шығып кеттік. Ел аяғы басылған соң жақсылап емдетпесек болмайды. Ол сондай нозік жан. Оны мен кейінде ғана түсініп жүрмін. Ешқандай кінәсі жоқ болса да, көңіліне босқа қаяу түсіріп ақымақ болыппын. Мендей ақымаққа осыншама уақыт сыр білдірмей төзіп келген адамгершілігін айтсаңшы. Ол – ана, балаларымның шешесі. Бір кезде әкем о дүниеге аттанғанда орнына шешем қалып, бізді жетімсіретпей торбиселеген. Жана сен: “Ендігі семья басы сенсің” дедің маған. Жоқ, мен емеспін. Ендігі семья басы – шешемнің орнына қалған – Гүлсім. Сол ғана біздің бәрімізді жетімсіретпей торбиселей алады... Соның ғана қолынан келеді...

Ол төмен қарап, іштей қатты езіліп сөйлеп тұр. Бәтәңкесінің түмсығымен жерде жатқан бір тал шырпыны езілеп қояды.

Мен оның сөзіне қатты риза болдым.

- Дұрыс, Сабыржан. Гүлсім өте тамаша адам. Енді оны ренжітпе.

- Енді келгенде ана қамшыны өкеліп таста. Ол қамшыда Айжанның да қолының ізі бар.

Менің таңданғаным сондай – ауыма сөз түспей қалды.

- Таңданатын ештеңесі жоқ. Сонау біз оқуға баратын жылдың күзінде Айжан біздің үйге келген. Сол күні үйде жалғыз едім. Мамам Балқашта тұратын туыстарға кеткен. Менің оқуға түсе алмағанымды естіп өзі іздеп келіпті.

Екеуміз отырып шай іштік.

- Үй шаруасына ыңғайлы сенсің, - деп өзілдеп күлді.

“Екеуміз үйленген соң саған көмектесуіме жақсы емес пе?” дегім келді де, айтуға батылым жетпеді.

- Мамама көмектесеміз. Содан үйренгеніміз ғой, - дей салдым.

Ол не айтса да маған орынды көрінеді. Әрбір сөзі өзінен өзі ұйқасып, ақынның өлеңіндей төгілетін сияқты. Тындай бергім келеді. Өзім де бірдеңе айтсам деймін. Бірақ не айтарымды білмеймін. Ауыма сөз түспейді.

- Ананы әперші, - деп сарыала қамшыны алғызды. - Өте жақсы жасалған нәрсе екен.

Білеулеп ұстап тұрды да:

- Өзі қандай салмақты?! Кейін осы қамшымен жөн терімді сыпырасың ғой, о, Сабыржан?

Көз алдыма қамшы тиген Айжанның бейнесі келіп, аяғандықтан жаным шығып кете жаздады.

- Қойшы, Айжан. Сондай сөзге аузың қалай барады. Сенің етіңе қол тигізбек түгілі, жел тигізгім келмейді.

- Рас па? – деді ол көзі жайнап.

- Рас.

- Сенемін саған...

Ол ақырын келіп менің төсіме басын салды. Сол беті екеуміз диванда құшақтасқан беті отырып, кенітін батқанның да білмей қалыппыз. Орнымыздан қозғалғымыз келмейді.

Ақыры мен Айжанды жібермедім. Өзі де қарсылық білдірген жоқ. Біздің үйге қонып, ертеңіне түске қарай ауылына аттанып кетті...

Жүрегімді бір суық ой қарып етті.

- Сен өзің сойқанды істеріңнің шет жағасын жаңа-жаңа шығарып келесің ғой...

Ары қарай сөйлей алмай ашуға булығып қалдым.

- Өзім де сенің солай ойларыңды біліп едім. Бірақ мәселенің олай болып шықпағанына өлі күнге дейін өкінемін. Онда... Онда бүйтіп Айжан мен үшін мәңгі арман болып қалмас па еді? Кейде оңашада өзімнің соншалықты жігерсіз болып, батыл болмай туғанымға ренжимін де. Ал, кейде соның өзі мүмкін дұрыс болған шығар, егер басқаша болғанда Айжан да мәңгі өкініште кетер ме еді деген де ой келеді. Қайткенмен де сол түн менің өлі есімде. Айжан екеуміз бұдан соң да сан рет оңаша кездесіп, жолығып, армандасып жүргенімізбен де ешқайсысы сол түнді қайталай алған жоқ.

Кішкене тұрған соң екеуміз үйге қарай беттедік. Сабыржан айтқанын орындайды. Бұдан былай Гүлсімді де ренжітпейтіндігіне, “ашы судан” татып алмайтындығына нақ сенімдімін. Өткен жолы қамшыны бермей босқа өурелген екенбіз деп ойлаймын. Сонда беріп жіберу керек еді.

Бір ай шамасы өткенде Багила екеуміз қайта оралдық. Сарыала қамшыны ала келгенбіз. Сабыржанға бердік. Қамшыны қолына алған Сабыржанның көзінен екі-үш тамшы жас үзіліп түсті. Оның неге бүйтіп тұрғанын да менен басқа ешкім түсінбейтін еді.

Ол қамшының өрімін бүктен ұстап, әрі-бері уқалады да, жезін ысқылап тазартып, кілемнің бетіне бұрынғы орнына іліп қойды.

Міне, содан бері талай жылдар өтті. Сарыала қамшы Сабыржанның төріңде ілулі тұр. Ұлы Отан соғысына қатысқан қос жауынгердің бізге қалдырып кеткен ескерткіші сияқты. Сабыржанның үйінен осы қамшыны көргенде марқұм болған менің өкем де көз алдыма келеді.

ӘҢГІМЕЛЕР

ЗЕЙНЕПТІҢ ЗАРЫ

Түн қараңғылығы қоюлана түсті. Әлгінде ашумен шыққан Зейнепті енді қорқыныш баурай бастады. Сонда да жүріп келеді. Алған беті дұрыс па? Қайда келе жатыр, оны өзі де білмейді. Жылап келеді. Жылаудың аяғы өксікке айналған. Анда-санда шұңқырға аяғын сұғып алып, денесі солқ еткенде өксіген даусы қаттырақ шығып келеді.

Тастай қараңғылық сәкыр адамдай етіп, жан-жақты болжаудан қалдырды. Аспанды қалың бұлт торлап, жауынның иісі сезіледі. Ен дала жанбыр алдындағы тыныштыққа бөккен. Тым-тырыс күйге еніп, маужырай қалған. Тек қана Зейнептің аласұрған көңілі алай-түлей.

Жүріп келе жатқан беті артына қарады. Әлде дөң астында қалды ма, әлде алыс кетті ме, ауыл оты көзіне шалынбады. Ауылдан алыстағанына Зейнеп өкінген жоқ. Тек есіне екі баласы түсіп, жүрегі зырқ ете қалды. Арғына қайта бұрылып қарағанымен ауыл оты көрінбеді.

Бұл Зейнептің үйінен бірінші рет қашуы емес. Жолдыбаймен қосылғалы үш жылдың ішінде сан рет далаға да түнеді, сан рет төркініне қашып келді. “Ел іші алтын бесік” деген ағайын туыс “құтты жеріне” қайта әкелді. Қайтсын олар да екеуінің ел қатарлы тұрмыс құрғанын қалайды ғой.

Жолдыбайдың таяғы еттен, сөзі сүйегінен өткен Зейнеп бұл жолы ол үйге қайтын бармақшы емес, оған іштей қатты бекіп келеді.

Ал, екінші бір ой: “Ана екі баланы қиып қайда барасың, кейін оралғаның жөн ғой”, - дегендей болады, өзі де осы ойдың төңірегінде шықпайды. Ер азамат емеспе Жолдыбай да қоятын шығар мұнысын деген үмітпен бір сәт те көңілінен айықпады. Осы заманда Зейнептей қан жұтып, қайғыға батқан адам бар ма екен бұл дүниеде.

Зейнеп өзінің өмірден алданғанына өкінеді.

Орта мектепті бітірген еоң қаладағы педагогикалық институтқа түспекші болып еді. Арманы оқытушы болып, бала тәрбиелеу ісімен айналыспақшытын. Алғашқы емтиханның өзінен-ақ қанағаттанғысыз баға алып шықты. Не істерін білмей лағдарып отырған кезінде Жолдыбаймен танысты.

Институттын астыңғы қабатында жөндеу жұмыстарымен айналысып жатқан студенттің бірі мұның қасына келіп, ұзын орындықтың екінші басына отырды.

- Қарындас, қана болмаңыз, емтихан тапсыра алмай қалғансыз ғой, мен көмектесейін сізге. Қай факультетке түспекші едіңіз? — жылпылдақ қара торы жігіт барлық жағдайын сұрап алды. Өзінің де осынлағы Зейнеп түспек болған тарих факультетінің бірінші курсың тамамдағанын айтты. Институтта таныс мұғалімдерінің көп екенін, соларға барып тағы да келесі емтихандарға қатыстыруға болысатынын, сөйтіп, мұның оқуға түсуіне көмектесетінін айтты. Тіпті ертерек кездеспегеніне өкінді. Онда мұндай жағдай бөлмайды екен. Таныса келе екеуі аудандас, совхоздары да көршілес болып шықты. Соңынан ертеңіне осы жерде кездесуге уәделесті.

Ертеңіне Зейнепке көңіл демерлік жаңалықтар айтты. Бір таныс мұғалімге жолыққан екен келісімін беріпті. Екеуі сөл орындықта қатар отырған. Бір кезде алдарынан кеше Зейнептен емтихан қабылдаған оқытушының бірі өте берген.

- Міне, мынау, кеше мені емтиханда “құлатқан”, - деп Зейнеп Жолдыбайға ана оқытушыны ренжи көрсетті.

- Е, ол өзіміздің ағай ғой, қазір мен жолығын келсейін, - деп соңынан қуа барып, әлде не туралы ұзақ сойлесті. Әлсін-әлсін бұл жаққа да көз салып қояды.

Әлден уақытта қайтып келіп, әлгі Дәуренов деген оқытушыға таңыстырғанын әңгімелеп берді. Зейнепті “қарындасым” деп таңыстырған екен. Ертең түстен кейін келуге шақырыпты. Алдынан аз да болса жарық сәуле елестеген жас қыз жігіт сөзіне қатты сенді. Оның адамгершілігіне, кісіге деген қамқор сезіміне қыз жүрегі

күлай берді. Жігіт қалай тартса солай ерді. Әрбір сөзіне имандай сенді. (Кейіннен Жолдыбай: - “Мына мақұлықты алдап соқтым ғой. Мен өзім Дәуренонтың және бір-екі оқытушының сабағынан тапсыра алмай “қарыз” болған сабағымнан сынақты қашан алатынын сұрағанмын. Мына бейшара соны өзінше түсініпті ғой”, - деп бірге арақ ішіп отырған жолдастарына мақтанып өңгімелегенін Зейнеп сан рет естіді.)

Екеуі қаланы көп аралады. Демалыс паркіне келіп отырды. Жігіттің өзіне қарай икемдеген қолын қаққан да жоқ. Ыстық демі бетін шарпығанда көзін жұмып ернін төсса берді. Көзін ашып қарағанда өтіп жатқан халықты көрсе де тал күсте сүйісудің ұят екенін есіне де келмепті. Ыстық сезім, алғашқы нәк сезім қыз жүрегін албыртып, мас адамдай маужырата берді.

Мына қалың ағаш, қаптаған адамның барлығы да “Махаббат деген осы” дегендей. Бұрын өзіне мәлімсіз дүниенің алғаш демін татқан қыз анасына аузын ашқан балапандай шөліркей берді.

Кеш батпай Зейнепті жатақханаға шығарып салған Жолдыбай үйіне асықты. Бір жақын туыс адамның үйінде тұрады екен. Ауру кемпірі бар көрнеді. Кешігін қалса ренжиді екен.

Күнде кешкілік осы әдетінен Жолдыбай танбайды. Қыз құнары қанбай жатып үйіне асығады.

* * *

Жолдыбайдың институттағы таныстары өзінің айтуы бойынша уәдесінен таңбапты. Сол уәдені күтумен жарты ай лезде өтіп кетті. Зейнеп үйге кетуге қамдана бастады.

Бір күні әдеттегілерінше парктегі орындарына келіп отырған.

- Кетпеші, Зейнеп, - деді Жолдыбай. - Сен кетсең мен не істеймін. Сағынамын ғой мен сені, қасымда болшы.

Жігіт қиылып отыр. Түріне қарап адам аярлық.

- Кетпегенде не істеймін. Кетемін. Оқуға түсе алмай келіпті деген елдің қанқу сөзі жаман. Бірақ оқуға түсе алмай

қалған жалғыз мен емеспін ғой. Сонда да ұят. Дегенмен елге барып совхозда жұмыс істеймін. Жақсылап дайындалып келесі жылы тағы келермін.

- Сен кетпе. Осында сатушылар даярлайтын бір жылдық курс бар. Соған түсіп оқы, келесі жылы оқуға түсеуіңе өзім көмектесемін, - деп Жолдыбай кесіп айтты.

Сонымен Зейнеп сатушылар даярайтын училищенің оқушысы болды да шықты.

Жолдыбай жиі келіп тұрды. Бір қыс тұруға қолайлы пәтер тауып берді. Содан соң біраз уақыт жоқ болып кетті. Мұндайда қыз жүрегі елегізіп, сағынып қалатын.

Зейнептер училищеге таңу жердегі бір жалғыз кемпірдің үйін жалдап еді. Бір бөлмеде тұратын төрт қыздың іштеріндегі ең жасы үлкен – Қарлығаш. Бір күні кешкісін Қарлығаш сабақ дайындап отырған Зейнептің жанына тақай отырды.

Жасы үлкен және не сөйлесе де ақылмен сөйлейтін Қарлығаш құрбыларының арасында беделге ие болып, ақыл-кеңес бере бастаған.

- Зейнеп, - деп бастады ол сөзін. – Мен бүгін Жолдыбайды көрдім. Бір аялдамада тұр екен. Жанында аяғы ауыр бір жас келіншек бар. Жолдыбай ініңкіреп алған сияқты, оған анау келіншек бірдене деп ұрса сөйлеп тұр.

Зейнеп, сен көңіліңе алма. Мен сол жігітті алған көргенде-ақ ұнатпадым. Маған соның жүріс-тұрысы ұнамайды. Кексе жігіт сияқты, байқа, алданып қалып жүрме.

Қарлығаштың мына сөзі Зейнепке шапшулай қадалды. Дегенмен Жолдыбайды жамандыққа қиған жоқ. Не сенерін, не сенбесін білмеді.

Әлгі сөз ойына оралып, сол күні түнімен ұйықтай алмай шықты. Жігіті жоқ қыздардың бірін-бірі күндейтінін білетін Зейнеп Қарлығаштың сөзін көре алмаушылыққа жорыды.

* * *

Жолдыбай кешке қарай келеді де, асығып кетеді. Қашан да сумканың іші толы кітап. Атқаратын қоғамдық жұмыстары көп. Не кітапханаға бару керек, не өзінің жаз-

ған бақылау, өйтпесе курстық жұмысын машинкаға бастыру керек. Оны жетекшісіне көрсетуі керек. Міне келген сайын осындай бір жұмысы бар. Қоштасып тұрып Зейнеп бар болғаны ағаш шарбақтан сыртқа ұзатып салады.

Қарлығаш пен болған әңгімеден кейін де Жолдыбай бірнеше рет келді. Сол туралы сұрауға сан оқталғанымен ойына алған сәтінде жүрегі аузына тығылған қыздың батылы бармай қала берді.

Ғашықтық жөніндегі романдар мен дастандарды біршама көп оқыған балауса қыз сөздерін солардың кейіпкерлеріне теңеп, қиыншылықтарды жеңетін, не ғашығы жолында құрбан болатын кейіпкерлер сияқты өзі де іштей қатты серт байлаған еді. Махаббаттың дертіне қатты шалдыққан Зейнеп үшін Жолдыбайдан басқа адам жоқтай еді. Өгей шешенің қолында жастайынан зеку көріп өскен жан үшін жігіттің емірене аймалағанының өзі өмірдегі үлкен бір тірек болып көрінген.

Жолдыбай келмеген кездерде көңілі құлазып, қатты сағынатынды шығарды Зейнеп.

Тағы бірде Қарлығаш Жолдыбайды анада көрген есікабат келіншекпен көргенін айтты. Бұл жолы олар көшеде қолтықтасып кетіп бара жатыр екен.

Сол күні Зейнеп Жолдыбайдан ол адамның кім екенін сұраған.

- Жеңгем ғой. Аяғы ауырлаған соң өдейі келген. Ауылда аурухана болғанмен перзентхана жоқ.

Жолдыбайдың байыпты түрі мен дәлелді сөзі қыздың көңілін орнықтырып тастады. Ал, Қарлығашқа мүлдем көңілі қалды. Енді оның сөзіне сенбеуге бекініп, кезі келсе мұқатпаққа түйілді іштей.

Жігіттің қайратты. Бұйра шашын алақанымен сипап, ой теңізіне жүзіп біраз отырды. Біреудің сөзіне сеніп Жолдыбайды кінәлағанына, ол туралы жаман ой ойлағанына іштей кінә тақты.

Бірде осылай отырған сәттерінде әңгімеден әңгіме туып Жолдыбай өзінің ұй-жайы туралы әңгімелеген. Әкесі совхозда бөлімше басқарушысы болып істейді екен. Үлкен шешесінің қолында өскен Жолдыбай үйде “өзі би, өзі кожа”. Осы қалада тұратың бір нағашы туысы бар көрнеді.

Оның балық зауыдының директоры екенін айтқанда мақтануыш сезімі анық аңғарылып тұрды. Оқуға түсуіне де сол туысқаны көмектескен.

Сөз орайы келгенмен Зейнеп өзінің жағдайын оңгімелеп бере алмады.

Әкесінің совхозда малышы екенін және екі ағасының барлығын ғана айтып тоқтады. Өзінің мақтануға тұрарлық туысы жоқ екенін сездіргендей болды.

Зейнеп ес білгелі өгей шешенің қолында тәрбиеленіп келеді. Жастайынан ақыру мен жекіру көріп өсті. Жылы сөзді жарытып естіген де жоқ. Оңашада болмаса жас әйелінен именетін әкесі де көп емірентбейтін. Есейген соң ол да қалды. Аюдай ақырған шешеден бата алмай ана екі ағасы да үйлене алмай жүр.

Өгей шешенің соңынан келген Ақлима екеуі бірге өсті. Бірақ Зейнепке Ақлиманың ескісі тиісті болды.

Осында оқуға келмек болғанда да шешесі қарсы сыңай білдірген.

Ашып айтпағанымен де:

- Осы күнтінің қызы оқушы ма еді, тәйірі? “Кетер біреумен қол ұстасып”, - дегенді сан рет айтты қайталап. Мұның талабын екі ағасы қатты құптады. Әке жайы өзінс мәлім, жуас адам ғой, тіс жарып ештеңе айта қойған жоқ. Іштей қызының талабын құптайтын да шығар, бірақ сыр-тқа шығаруға дәрмен қайда.

Институтқа түсе алмай қалғанында қыз жүрегін қинаған осы жайлар еді. Өгей шешенің қаһарынан қорқатын Зейнептің ауылға қайтпауға көңілі шаппаған.

Өмірі ешкімге мұның шағып, не мұндасып көрмеген Зейнеп Жолдыбайға бұл жоспарды тізіп айтып жатуды бір түрлі ұят санады. Іштей қорланды да.

* * *

Декабрьдің соңғы күні. Ертең Жаңа жыл деп көршілес қыздарының барлығы ауылдарына кетті. Ауылы алыс Зейнеп екі күнге бола жүргісі келмеді. Бөлмеде оңаша отырған, жалғыз қалған оның көңілі сан қияға шарлап қайтты. Әрине қиял қанатында Жолдыбай еді.

Ойлағанындай Жолдыбай да жетіп келді. Жанында тағы екі жолдасы бар. Барлығының да ішіңкіреп алғаны көрініп тұр.

- Келе жатқан Жана жылыңызбен! – деп қосарлана құттықтады достар.

Жолдыбайдың достары Жана жыл мерекесін қарсы алуға жиналмақшы екен. Сол кешке Зейнепті де шақыра келіпті.

Қыздың қарсылық білдіргеніне үш жігіт қарасын ба, өздері ішіп алған болса, ақыры көндірді.

Зейнепті көйлек жағы қинап еді. Кеш-жиынға киетін арнаулы тігілген көйлегі жоқ болатын. Оның да себебі табылды. Қасында жататын қыздың бірінде парчадан тігілген көйлегі болатын. Төсек астындағы чемоданнан соны алып киді. Жылтырағы көп қарасұр көйлек ақ құба енді әдемі қызға өте жарасын, бұрынғыданда сұлулана түсті. Оймақтай әдемі ерні өрқашанда қып-қызыл. Оның да онді жүзіне Зейнеп “қолдан өңдеу жұмысын” жүргізбейтін.

Кеш болатын үй таяу жерде екен, бұлар лезде-ақ жетіп келді. Келсе елдің бәрі жиналып қалыпты.

Әдемі “парча” көйлек киген Зейнеп басқа қыздарға қарағанда үйректің көгілдіріндей көзге оқшау ілігеді. Зейнептің көзіне бірден түскен қыздардың көбісі шалбар, ұзын көйлек киген екен. Ал, тіпті кейбірінің юбкасының қысқалығынан тізесінен жоғары тылтып тұр. Ал, отырған біреулер алдына газет жауып алыпты. Қыздар мен жігіттер Зейнептің қолдауынша қаланың қыздары сияқты. Екі-үштен жиналып алып бұрыш-бұрыштан күлдіріп оңгімелер айтысып отыр.

Көп ұзамай-ақ кеш басталды. Зейнептің мұндай жынында бірінші рет болуы. Бір-бірін танымайтын адамдардың аттарын атап танысуын, рюмкадағы арақты тост айтып барып ішу керектігін тек кинода ғана көретін. Өмірі аузына арақ алып қормеген ол, алдына рюмка толы шарап қойғанда шошын кетті.

Алғашқы тост айтылып, бұған жанын қоймай шараптан бір ұртатты.

- Алғашқы тосты ішуге болмайды, - деп ескертті басқарушы. Ұрттауын ұртаса да шараптың жүрек айнытарлық өзіне бұрын мерзімсіз демі аузынан кетпей қойды.

Міне бәрі сол бір ұрттам шараптан басталды ғой.

- Жарты рюмка барған жерге қалғаны да барады. Тау-сын ішіңіз, - деп тост иесі қолқалайды.

- Иш, Зейнеп, - деп Жолдыбайда жанын қоймайды. Қыздар да бірін-бірі түрттіп сылқ-сылқ күледі.

Қыздарға қараса түгелдей ішін қойыпты. Еріксіз жи-рене отырып қалғанын жұтты.

Қарсысындағы бұйра шашты сары қыздан-ақ корді қоресінді.

- Жора (Жолдыбайды айтады), сіздің барышня неге ішпей отыр, әлде бізді менсінбей ме? – деп біресе оған тиседі. Басқа ел өзімен-өзі болып кетсе де (ана қызбен танысса да атын ұмытып қалыпты) Жолдыбай екеуі мұны қыстауын қоймады.

Би кезінде өлгі қыз Зейнеппен бір-екі биге шықты. Билеп жүріп:

- Сіздің Жораға үйленгеніңізге көп болды ма? – деп сұрайды.

- Жоқ, өлі үйленгеніміз жоқ.

- Ә, солай ма? Ол мені бір-екі рет шығарып салған, киноға апарған. Мен оны “женатый” деп естіп соңынан жуытпай қойдым. “Холостой” екенін білмедім ғой. Жақ-сы жігіт емеспе, о? – дейді бұрала сөйлеп.

Мына сөз алғашқы ішкен шараптан айналып тұрған Зейнептің басын одан сайын айналдыра түсті. Қызғаныш оты лап етіп өне бойын шарпыды. “Женатый” деген сөзін көңіліне күдік алса да қызғаныш баураған көңіл басқаны қойып, мына қасындағы қыздан қауіп күтті.

Стол басына қайта отырған соң өлгі қыз Жолдыбай-дан көзін алмай қоюға айналды. Қарсы отырған екеуі жа-нындағы мұны ұмытып өзара оңтімеге көше берді.

Мұнан кейін неге екені өзі де білмейді тост көтерілген сайын Зейнеп те екі айтқызбай рюмкасындағы шарапты жұта берді. Енді біраздан кейін ел тұра бастағанда тұрайын десе буыны бастырмайды. Былқ-сылқ етіп орнынан қоз-ғала алар емес.

- Қайтайық, - деген сөзді Жолдыбайға тілі күрмеліп зорға айтты. Түн ортасы ауа қайтқан олар есікті екеулеп ашып, электр шамды жақты да, жақпады ма есінде жоқ

пальтосын шешер-шеснестен төр алдындағы кроватқа құлай кетті. Тек Жолдыбайдың сүйіп, аймалағаны ғана есінде қалыпты, басқа ештенені білмейді.

Таңертең ояна басы көтертпейді. Жанында. Жолдыбай теріс қарап ұйықтап жатыр. Парча көйлектің етегі беліне дейін қақ айырыла жыртылған. Не болғанын жаңа түсінген жас қыз екі көзінен жас парлап, Жолдыбайды жұлқылай бастады.

“Түр-түрдың” астына алды.

Өміріндегі қайғысыз-мұңсыз шағынан у кешетін өмірге өткен алғашқы түн осылай өтіп еді

Мұнан кейін Жолдыбайдың бұл үйге келгіштеуі бұрынғыдан жиледі. Ал, өзі келген сайын еш уақытта сау келіп корген емес, ылғи да ішіп жүреді. Қашан келсе де аузынан арақ иісі мұңкіп тұрады.

Сөйтіп жүргенде өзі біраз күн келмей қойды. Жігітті іздеп қыз көңілі бұл кезде сан қияға шарлады. Ойына не келіп, не кетпеді.

... Жолдыбай институтты тамамдайды. Жоқ, оуелі ол скеуі үйленеді. Келесі жылы өзі де институтқа түседі. (Зейнеп өлі де болса Жолдыбай институтқа түсуіне көмек жасайды деп сенуде). Екеуі бір факультетте оқиды. Ол үшінші курсте бұл бірінші курста оқитын болады. Білмегені болса Жолдыбайдан үйренеді. Ал, бұл үшінші курста оқығанда Жолдыбай қызметке орналасады. (Бір сөзінде ол қалада қалғысы келгенін айтқан. Ана туыстары қалаға орналастыруға шамасы келетін корнеді). Сөйтіп, Зейнеп те оқуын тамамдайды. Қазынадаң үй алады. Кішкене балалары болады. Алғашқысы — ұл, екіншісі — қыз.

- Бала... — Зейнеп өз ойынан өзі шошып, жүрек тұсынан қадалған шаншу найзадай түйреп өтті.

Осылай өң мен түс арасындағы аласапыран ойға баты. Қыздарға қарарға да бет жоқ. Анау екі қыз басқа үйге нөтерге шыққан. Ал, Қарлығаш ештеңе сезбей жүр дейсін бе? Ұят-ай! Өткен айдың бас кезі елі ғой. Түн ортасы ауа

біреу есік қаққанға Қарлығаштан бұрын ұшып тұрып жүгіріп барса – Жолдыбай.

- Аш, есікті! Аш!... Жылдам, Зейнеп – дейді алқынып. Не болғанын түсінбеген Зейнеп оны ішке кіргізіп алды. Төрт бөлмеге өткенде жігіттің түрін көріп қыз шошып кетті: үсті-басы мылжа-мылжа қан-қан. Екі көзі қапталап кеткен, ашудан қалш-қалш етеді. Қабағын жырып кеткен, қанап тұр. Оны қолының сыртымен сүртіп қояды. Ендігі зорға басып, су сұрап ішті. Тағы да ішін алынды. Жаңа жыл кешінен бастап Зейнеп мұның бұл үйге сау келгенін көрген емес. Жігіттің мына түрін аяған оның жүрегі сыздайды. Екінші жағынан бойын қорқыныш билейді. Босағадағы орындыққа аз отырып дем алған соң қайта беттеді есікке.

- Көрсетем, мен оларға – дейді кіжініп.

Зейнеп жан ұшырып алдынан шықты. Олмей босатар емес. Ақыры жігітті үйде қалдыруға көңдірді. Бірақ мұнан кейін Қарлығаштың бетіне көпке дейін қарай алмай жүрді.

Осы оқиғадан соң үйге жолдыбай келсе Қарлығаш туысқандарыныңкіне немесе өзімен бірге оқитын көрші қыздардың үйіне барып қонатын болды.

Екі ай бойы келмей қойған соң күте-күте тағаты таусылған Зейнеп Жолдыбайды ізден институтқа өзі барды. Институт табалдырығын аттағанда ғана оның фамилиясын білмейтіні қыздың есіне келді. Ауыздағы кезекшіден тарих факультетінің студенттері қайда оқитынын сұрап алды. Енді бір он бес минуттан соң барын қоңырау соғылатынын да сол кемпір айтты. Үшінші қабатқа көтеріліп кең коридорды бойлай біраз жүрді.

Осы кезде сатымен екі қыз көтеріліп келе жатыр екен. Зейнеп әңгімелеріне құлақ түре қалды:

- Иә, ол кісінің лекциясы маған да ұнайды, - деді екінші ақ құба талдырмаш қыз.

Зейнеп елең ете қалды. Баяғы өзін емгиханда “құлатқан” Дәуренің туралы айтып келе жатыр ғой бұлар. Яғни, Жолдыбайды білуге тиіс.

- Сіздер Жолдыбай деген студентті білмейсіздер ме? Зейнеп бұлардың жанына келді.

- Жолдыбай? -- деді екеуі бірдей, - қай курста оқиды?

- Екінші курста.

Екі қыз білмейтін болып шықты. Қабырғада ілулі тұрған сабақ кестесінен қарап екінші курс студенттерінің 326 аудиторияда лекция тыңдайтынын айтты.

Қоңырау соғылғанда Зейнеп есіктің алдында күтіп тұрған.

Ұстазының соңынан студенттер топ-тобымен шығып кетіп жатыр. Аудиторияда ешкім қалған жоқ.

Зейнеп соңғы студентті қуып жетті.

- Сіздермен бірге Жолдыбай деген жігіт оқымай ма?

- Караманов па? Оқиды.

- Ол қазір қайда?

- Ауруханада, - деп тандана қарады ана жігіт.

- Қай ауруханада екенін айтпайсыз ба?

- Білмеймін... Айтпақшы осында бір жігіт оның пәтерінің адресін біледі.

Сөйтті де аяғын жылдамырақ басып, орта бойлы дем-беліс жігітке таяна берді де:

- Зейміл, Жолдыбайдың пәтерінің адресі қалай еді? – деп сұрады дауыстап.

- Поворотная көшесі, 8-ші үй... Оны қайтесің?

- Жәй, мына кісіге қажет екен.

Әлі жігіт тоқтап, артына бұрылғанда Зейнеп оны бірден шырамытты. Бұл Жаңа жыл кешіне Жолдыбаймен бірге Зейнепті сауық кешке ертін барған жігіттің бірі. Қарсысында отырған бұйра шашты сары қызды еріксіз биге шақырғаны да есінде қалыпты.

- Сәлеметсіз бе? – деді Зейнеп.

Жігіт басып изен әлдене дегендей болды. Бірақ оның лаусын Зейнеп естіген жоқ. Жігіт жүзі бір бозарып, бір қызарып әп сәтте қырық құбылды. Оның неге бүйтіп тұрғаны Зейнепке түсініксіз. Әлгінде естіп қалған адресі зердесіне түйген ол қоштасып бұрылып жүре берді де артына қарады. Зейміл жаңағы адрес сұраған жігітке, жұдырығын кіжіне түйіп, әлде нені өкіне айтып тұр екен.

Мұның қарап тұрғанын байқап қалған Зеймілдің ақ сүр бетіне қызыл қан қайта жүгіріп, теріс айналып жүре берді.

Ана жігіт сол орнында кінәсіз жүзбен біресе Зеймілге, біресе Зейнепке қарап тұрып қалды. Түкке түсінбеген кейіпшен жүзінде сұрау ойнайды.

Әлгінің Жолдыбайдың адресін аңдаусызда айтып қалғанын Зейнеп сезіп келеді. Алай-түлей ой құшағына орнаған ол, буын-буыны дірілдеп үшінші қабаттың баспалдағынан қалай төмен түскенін білген жоқ. Есік алдына шыққан соң да ой құшағын жинай алмай біраз тұрды.

Осының бәрін жаманатқа жорыған қыз не болса да Жолдыбайдың пәтерінен барып білуге асықты. Туысқанымыздың үйінде тұрамын деп айтып отыратын. Қайткенмен де олардың не жағдай болғанын біліп отыруы анық.

* * *

Түс ауа шыққан Зейнеп сұрай-сұрай Поворотная көшесін кешке қарай зорға тапты. Қаланың шет жағында елеусіз бір кішкентай көше екен.

Есікті бір кәрі орыс кемпір ашты. Қапелінде сасқалақтап Зейнептің аузына сөз де түспей қойды. Оның ойында Жолдыбай туысқандарының үйінде тұруға тиіс еді. Саңырау кемпір мұнын айтқанын зорға естіді. Өзін “Жолдыбаймен бірге оқимын” деп түсіндірген Зейнепті ауыз үйге кіргізіп, стол жанына отырғызған соң кемпір әңгімесін жорыта жөнелді. Оның әңгімесіне ден қойып отырған болған Зейнеп ұзын-ырғасынан түсінгені: Жолдыбайдың көп ішетінің және көп қыдыратыны. Кемпірдің сөзінен жөне ұғынғаны оның осы көшенің тұйықталған жерінен отыз екінші автобуспен барып екі аялдамадан кейін түскен ауруханада жатқандығы.

- Тезірек бар, ауруханаға, - деді кемпір Зейнепке, - жаңа ғана Роза да сонда кеткен, мүмкін жолығарсың.

Қыз жүрегі өз орнында бір ыршып түсті. “Роза” деген кім екен, ө? Бірақ сұрауға батылы бармады.

Әлгінде кім-кім тұратынын, қалай тұратынын сұрамақшы болды да, артынан сөзшең кемпір “бірге оқып

жүріп, өлі күнге дейін соны да білмейсің бе?” - деп тастай ма деп үндемеген.

Аурухана ауласында бірнеше адамдар отыр екен, ішінде Жолдыбай көрінбейді. Ішке кіріп, жан-жағына имене қаран біраз тұрды. Киім ілушіден келіп сұрады. Ол “мына тізімді байқа” деп қолына фамилиялар тізілген бірнеше парақ қағаз ұстата берді. Зейнеп қарап-қаран тапты-ау, өйтеуір. Бар екен.

- Міне, Караманов, үшінші палата, бесінші бөлімше. Қалай шақыртсам екен? – деп сұрады Зейнеп киім ілушіден.

- Фамилиясы кім дейсің?

- Караманов, аты Жолдыбай.

- Мына тізімді қарашы, бұл жүре алмайтын аурулардың тізімі, - деп екінші тізім берді.

- Мұнда да бар екен. Зейнеп көрсетті.

Өлгі кісі фамилияны ежелеп бірнеше рет оқып шықты да, ойына бірдене түскендей апыл-ғұпыл есікті жауып, ішке еніп кетті. Аздан соң екінші бір ақ халат киген әйелді ертіп шықты.

- Сіз бе Карамановқа келген? – деп сұрады ол.

- Иә, мен.

- Сіз оның кімі боласыз?

Зейнептің аузына сөз түспей қалды.

- Танысымын... Бірге оқимыз.

- Жарайды, жүріңіз онда.

Астыңғы қабаттағы кабинеттің біріне ертін әкелді де өлгі әйел бір парақ қағаз беріп:

- Мынаған аты жөніңізді, тұратын адресіңізді және қайда оқитыныңызды жазыңыз, - деді.

Қалалық ауруханада бұрын болып көрмеген Зейнеп мынадай тәртіпке таң қалды. Өлгінде “бірге оқимыз” дегені еске келіп, қайда оқитынын қалай жазарын білмей аз отырды да шындығын жасырмай жазды.

- Ал, енді, - деді анау әйел. Зейнеп жазып болып, қаламын столға қойған соң. – Үйге қайта беруіңе болады. Ертең осы уақытта ертерек кел. Бүгін күн кеш болып қалды. Екіншіден бас дәрігер оған бөгде біреудің кіруіне бүгін тиым салған болатын. Ауруға тынығу керек. Оның миы

шайқалған. Әлгіне сұранып болмаған соң әйелін де зорға кіргізген едік, палатада шу шығарып зорға қойғыздық.

“Әйелін” деген сөзді естіген де дір ете түскен Зейнеп, анау орнынан көтерілгенмен де денесінен жан кетіп бойын билей алмай қалды. Осы кезде он бүйірінің іш жағынан бір нәрсе түртіп-түртіп өткендей болды. Не болғанын түсінбей қалған ол анау әйел есікке беттегенде ғана сүлесөк орнынан тұрып, соңынан ере берді. Бір оқиғадан соң бір оқиға, сансыз шешуі жоқ жұмбаққа тап болған қыз ауруханадан шығып үйіне қарай беттеді. Жылағысы келіп қыстығады, көзінен жас шықпайды. Тезірек үйге жеткісі келіп, аяғын жылдамырақ басып еді, бірақ оң жақ бүйірі қатты солқылдап, бүгіле түсті. Қатты ауырып кеткендіктен алақанымен баса қойды. Кенет қыз қолы қаттылау нәрсеге тигендей болды. Алақаны шоққа тигендей дереу қолын жұлып алды. Біреу байқап қалды ма деп жан-жағына барлап қарады. Шеткері көше ғой адам да аз екен. Зейнеп тағы сииап көрді. Өне бойы шымырлап, денесі мұздан кетті. Бұрын неғып байқамаған, денесі толып, іші өсе бастапты. Сырт көзге де анық байқалатындай, көйлегін әжәптәуір көтеріп тұр. Өзін-өзі қоярға жер таппай қиналды. Сол қыстыққан беті үйге кетті. Тек төсекке құлаған бетте ғана көз жасына ерік берді. Ұзақ жылады. Өткен өмірі көзіне елестеп “құдайды” да, өзін де, Жолдыбайды да кінәлады. Өлім тіледі, өмір сүруден жеркенді. Сөйтін, киімшен жатқан беті ұйықтап кетіпті, таңертең Қарлығаштың “түр-тұрлаған” даусынан бірақ оянды.

Түс көріпті. Түсінде Жолдыбай екеуі көшеле келе жатыр екен. Бұрыштан шыға келген екі құлағы едірейген, тайыншадай көк ала ит екеуіне қарай тап берді. Жолдыбай тұра қашты. Зейнептің жан дәрмені шығып, тұрға ұмтылайын дегенмен екі аяғы еркіне көнбей құлап түсті. Әлгі ит талайтын шығар деп денесі тітіркеніп аяқ қолын бауырына жинай түседі. Жоқ... ырылдаған иттің дауысы шырылдаған нәресте даусына айналды. Артына қараса тырдай жалаңаш жас бала еңбектен келіп қалған екен. Орнынан тұрмақ болып еді, әлдеқайдан пайда болған жас келіншек бір теуіп қайта құлатып түсірді.

“Көңілің Жолдыбайда болса, дәмең зор екен”, - дейді кекетіп. Зейнеп оның Жолдыбайдың келіншегі скенін іштей біліп жатыр.

- Түр енді керілмей! – деген дауыс қатты шыққанда ғана көзін ашқан Зейнептің қарсы алдында Қарлығаш тұрды. Көрген түсінің әсерінен айықпаған беті орнынан көтеріле берді. Сабакқа баратын уақыттары болып қалыпты. Көп жылағандықтан бет-аузы, көзі ісініп кетіпті.

КҮТПЕГЕН ҚУАНЫШ

Түс ауа фермадан оралған Манат тракторын есік алдына тоқтатып, үйге кірген. Сырт киімін шеше бастағаны сол еді, бір бала келін:

- Сізді директор шақырады. Тез келсін деп жатыр, - деді де шығып кетті.

- Шайыңды ішіп ал. Сонан соң барарсың, - деген Зүбайраға:

- Жоқ, болмайды, әуелі барып келейін, - деп көнбеді.

- Қап, ең болмаса бойыңды жылытып алмадың. Маза бермей қойды ғой өзіңе әбден. Қымс етсе кеңсеге шақырады... Шәйнекті нештің үстіне қойып кетермін, суып қалмаса келген соң өзің ағызып іш, - деп үйде қалған балаларға да тапсырма беріп, зайыбы мектебіне жинала бастады.

Манат бұл хабарды көнтен бері күтіп жүрген. Сондықтан да кеңсеге жеткенше асыққан. Өйтетін себебі де бар еді...

Іргесі мұның жас кезінде көтерілген там үйдің қабырғасы әбден тозып, жер болып бара жатыр. Әкесі марқұм қорасының айналасып жаман-жасқап, құнғап жүретін. Ол кісі дүниеден қайтқан соң Манат шаруашылық тізгінін өз қолына алды. Бірақ қанша күтімді болса да, ескі үй тоза берді. Зүбайра да кейінгі кезде құлағының етін жеп бітірді.

- Ел құсап тіршілік жасауды білмейсің. Өзіңдей Қосыманды қарашы. Кеше ғана салып біткен анау екі қабатты үйдің біріне кіріп алды. Біздің одан неміз кім? Оның жеті баласы болса, біздің сегіз баламыз бар. Мына араның ұясын-

дай баспана бір күні өзімізді басып қалып, сорымызды кайнатады. Қайта қазір қабырғасы қауқиып тұрғанда басқа үй сұра...

Өзі туып-оскен үйді іштей қимаса да бір күні совхоз көсіподақ комитетінің председателіне жолыққан.

- Баяғыдан бері неге айтпағансың, - деп ол өзіне дүрсе қоя берді. — Ертерек айтсаң ғой — жаңа салынған үйлердің бірін беретін едік. Тіпті шыдамайтын болсаң — Серікболдың үйіне уақытша кіре тұр. Ол тракторын тапсырып, қыс бойы қыстаққа барып, шопанның көмекшісі болуға келісті. Осы екі-үш күн ішінде кошкелі отыр. Ал егер шыдайтын болсаң, салып жатқан екі үйдің бірін аласың. Бала-шағаң көп, екі қабатты жаңа үй саған лайық. Бұл жайды директордың да есіне салып қой, мен де құлаққағыс жасармын. Ол кісі озат механизаторлардың сөзін жерге тастамайтынын өзің білесің ғой, - деп шығарып салды.

Директор да қарсылық білдірген жоқ:

- Біздің құрылысшылардың үлгері алмай жатқанын өзің де көріп жүрсің, - деді ол ойлана сөйлеп, - соған көмек қажет. Егер мүмкіндігің болса, тезірек аяқтауға септік жаса. Содан соң таңдаған үйіңе кіре бер.

Манат болса оған қуана келісті. Содан бері қолы бо-саған сәтте тракторын доғара салып, құрлысқа жүгіреді. Бірақ ол бұл әңгімені Зүбайраға айтқан жоқ. Кім біледі. Кейін үй тимей қалса тағы да арылмас дауға қалуы мүмкін ғой. Сондықтан кілт қолына тигенше құпия сақтамақ болған. Оған түсінбеген зайыбы тағы да ренжіді:

- Ертелі-кеш салақтап басыңа не күн туды. Ең құры-ғанда демалысыңда да жөндеп тынықпайсың...

Директордың шақыртқанын жақсылыққа жорыған Манаттың қуанғаны сондай — киімін иығына шала-пұла іле салып, тұра жүгірген. Өйткені екі үйдің бірін салып біткен. Оның бірін бүгін комиссия қабылдайтынын кеше фермаға жүрер алдында естіген. Көңілінде содан үміт бар. Сол үміт оны алдамапты.

Директор көңілді екен. Жұмысшылар комитетінің председателі де сонда отыр.

- Жақсы келдің, - деді директор күлімдей сөйлеп, - жаңа үйді комиссия жақсы бағамен қабылдады. Әсіресе,

жылыту жүйелерін өте жақсы жасапсындар. Соны сен өзін жасадың ғой деймін. Ал, енді оның жанындағы екінші үй де бітуге жақын екенін өзін білесің. Оған да жылыту жүйесін тарту керек қой. Бұған не дейсің?

- Көмектесейін.

- Дұрыс, Манат. Көмектес... Ал, енді өзін үй сұрап едің ғой. Осы біткен үйге кіре беруіңе болады. Біз оны саған беруге ұйғардық.

Косіподақ председателі де:

- Кілтін прорабтан аласың, - деп жымиып, қолын қысып қойды.

Кілтке қолы жеткен Манат жүгіріп келіп, жаңа үйдің есігіне жармасты. Қуанғаны сондай – қолдары дірілдеп, құлыпты зорға ашты. Жылыту жүйелерінде сөл ғана жылы деп бар. Қабылдау кезінде комиссия мүшелеріне от жағып көрсеткен болуы керек. Үйдің ішіне жағалай көз жүгіртіп бір қарап шықты да, есік алдында құрылысшылардан қалған жаңқаларды жинап әкеп, пешке тоғытты. От жағып қоймаса суы қатып қалатыны есіне түсіп, көмір өкелуге үйге қарай жүгірді.

Зұбайра болса мектепке келісімен жаңа үйдің бірін бүгін комиссия қабылдап алғанын естіді. Сол-ақ екен оның Манатқа зығырданы қайнады: “Елдің еркегі ғой ретін келтіріп, өз пайдасын табады. Біздікі болса далақтан босқа шабуды ғана біледі. Қой, болмас. Директорға өзім барып жолығып, барлық жағыдайды айтайын”, - деп ойлады.

Сабағы бітісімен жылдамырақ басып, совхоз кеңсесіне келген. Бірақ директор орнында болмай, салы суға кетіп, кейін қайтты.

Үйге тақап қалған Зұбайра көмір үйген қорадан шыққан Манатты көрді. Әжептәуір салмақты екі шелекті мықшия көтеріп, көшенің арғы басына қарай кетіп барады. Келе жатқан мұны байқаған жоқ. Әуелде көмірді үйге кіргізетін шығар деп қалған Зұбайра ерінің мына қылығына таң болды. Көңілі әлде неге секем алып, Манаттың артынан үнсіз ере берген. Не де болса қайда барғанын көргісі келді.

Манат болса ештеңеден алаңсыз екі шелекті дем алмай көтерген беті жаңа біткен екі қабатты өсем үйдің есігіне

келіп бір-ақ тірелген. Қалтасынан кілт алып ашты да үйге кірді.

Зүбайраның қуанғаны сондай – жүрегі атша тулап кетті. “Босе, - деп ойлады, - таңертеңнен қуанатын көзім тартып еді, сол екен ғой”. Бағанадан Манатқа ренжігенін де ұмытып кетті. Ақырын басып ішке кірген Зүбайра өз көзіне өзі сенер емес. Манат болса қып-қызыл болып жанып жатқан ағаштың шоғын үрлеп қойып, пешке кішкене қалақшамен көсеп-көсеп көмір салып жатыр. Ерінің қызыл шоққа алаулаған жүзіне сүйсіне қараған Зүбайра босағала тұрып қалды. Оны енді байқаған Манат та қуанышын жасыра алмай кең сарайдай өсем үйді басына көтере күліп жіберді.

ҚОСЖАНАР

Азық-түлік дүкенінен шығып, үйге қарай бет алдым. Елдің бәрі жұмыстан қайтқан мезгіл. Коше ортасы ерсілік-қарсылы өтіп жатқан жүргінші халық. Қолымдағы ауыр торды көтеріп, мен де асығып келемін. Кенет қарсы келе жатқан екі келіншектің бірі өлгенше қадала қарады. Біраз отіп барып, артыма бұрылсам - өлгі нәркес көз аққұба келіншек соңымнан өлі де қарап барады екен. Менің бұрылғанымды көріп, жымың ете түскендей болды. “Япырау, қайдан көрген адамым? Мынау бір таныс көзқарас қой”. Ақырын жүріп, ой тереңіне үңілдім. Жаңағы жаудыраған отты көздер ойланбасыма қояр емес. Қаншама ойланып-толғанғаныммен шешімін таппадым.

Сол қос жанар көпке дейін есімнен кетпей жүрді. Содан біраз күн өткен соң тағы ұшырастық.

- Сөлематсыз ба? – деген дауысқа жалт қарасам – баяғы таныс жанар жаудырап тұр. Бұл жолы жанындағы құрбысы жоқ, жалғыз екен.

Сөлемге мен де ізет білдірдім. Бірақ не айтарымды білмей, қысылып барамын.

- Мені танымадыңыз-ау, деймін.

- Иә, - дедім мен кішкене бөгеліп барып, - Ептеп шырамытып тұрмын, бірақ...

- Атым Салтанат.

Жердің жарығы болғанда түсіп-ақ кетер едім. Амал қанша, ұятқан кірерге тесік болған жоқ.

... Әскери борышымызды атқарып жатқанымызға екінші жыл болған. Дәулет, Санақ үшеуміз бір взводтамыз. Бос кезімізде әртүрлі әңгіме шертсеміз. Көбіне ел жайлы, алыстағы ауылымыз жайлы айтамыз. Қолы қалт еткен шақтағы солдаттардың тағы бір машығы — хат жазу ғой. Оған мен шебермін. Ана екеуі қыздарға хат жазарда маған жалынады. Мен болсам өзімше майын тамызып, олесдетіп жазып беремін.

Бір күні сондай сәтте Дәулет өз елінде Салтанат деген әдемі қыздың барын және оның қазір қалада тұратынын айтты. Сол-ақ екен мұндайда жанып түсетін Санақ:

- Ей, адресін беріңі, хат жазайық, - деп жабыса кетті.

- Болмайды. Салтанат танымайтын адамға оңай көне салатын қыз емес, - деп Дәулет оны маңайлатпады.

Өткір тілді Санақ жанын қойсын ба, қыздың аты-жөнін, тұрағын толық жазып алды. Бірақ хат жазуға келгенде тайқып шыға келді.

- Мә, осы қызға хатты сен жазаң қайтеді, менің сөзге болмаса жазуға орашөлақтау екенімді білесің ғой, - деп ол әлгі қағазды маған ұстата берді.

- Иә, сен жаз, - деп Дәулет те қостады біраз үнсіз отырған соң. — Бірақ мекен-жайын менен алғаныңды айтпа, жарай ма?

Хат жаздық. Алғашқы хатқа жауап та келді. Бірақ хабары бізді қуанта қойған жоқ. Көңіліміз құлазып қалғанымен өзімізді-өзіміз жұбатып, қайтадан хат жаздық. Хаттың иесі мен болғаныммен жанашыр үшеу. Хатты бөріміз отырып жазамыз.

Сонымен, хатқа хат жалғаса берді. Басы қағты, аяғы төтті. Қызықпен жүріп үш жылдың қаздай қалқып өте шыққанын байқамай да қалыппыз.

... Міндетімді атқарып, елге қарай жүрегім алып-ұшып, зымыран келемін. Асыққанда поезд да шабын көрінеді екен. Екі көзімді терезеден алмай, күнді батырып, таңды атырамын. Анда-санда тос қалтамнан алып, Салтанат жіберген кішкене суретке қарап қоямын. Жанары мөлдіреген әдемі

қызға тесіле қарап біраз отырамын. Онымен іштей үнсіз сөйлесемін. “Салған телеграммамды алдың ба? Күтіп алуға келесің бе?”, - деп сұраймын. Ол — үнсіз. Жауап бермейді.

Алыс жолдың әсері ме, болмаса алғашқы сезімнің азабы ма, жан күйзелісі әлекке салып келеді. Көрмеген қызға таянған сайын ішкі дүнием алай-түлей бола түсті.

Біздің поезд вокзалға келіп тоқтады. Перронда күтіп алушылар онша көп емес екен. Бұрын жүзбе-жүз кездеспегенімізбен суреттегі қос жанардың иесін бірден таныдым. Солдат киімімен түскен мені оның да бірден танығаны даусыз.

- Сәлем, Салтанат.

Жүрегім лүпіден, оң қолымды ұсына бердім.

- Сәлем, - деп ол да биялайын шешіп, қолын созды.

Көп тұрған болар, тонып қалыпты. Бірақ оның салқын алақаны менің қолыма шоқ ұстағандай әсер етіп, өне бөйыма тоқ жүргендей болды.

Саулық сұрасқан соң шабаданымды қол жүгін тапсыратын жерге өткіздім. Алып шыққан сыйлығымды Салтанатқа табыс еттім.

- Бұл не? — деді ол маған таңдана қаран.

- Ол саған сыйлық. Жаңа жыл таяу қалды емес пе.

Ол маған бір қаран әдемі бір жымыып:

- Рахмет, Бекен, - деді.

Сыйлығымды табыс етіп, көңілім жайланған соң ойыма “Енді не істеу керек?” деген сұрау оралды. Өйткені, сағат түнгі екіден асып кеткен, желтоқсанның аязды түні сақылдап тұрған шақ.

Менің ойымды түсініп қалғандай Салтанат жстектей жөнелді. Таксиді де тез ұстадық. Сол бәті жүйткітіп қаланың шет жағындағы бір үйге келдік. Шағын дәлізі бар аласа үйдің бір бөлігі. Кішкене бөлмеге екі темір төсек қойылған. Мұнда Салтанат құрбы қызымен екеуі тұрады екен. Ол бүгін бір жаққа кетіпті.

Ауыз бөлмеден жағылатын пештің оты соніп, аптабы басылып қалыпты. Салтанат отты жағып, лезде маздатып жіберді. Үй-ішін ретке келтіріп, шөйнекті пешке қойды. Соның бәрін істей жүріп, әңгіме айтудан аузы босамайды.

Алдыма альбомдар әкеп тастады. Құлағым - өңгімеде, көзім суреттерде, ақтарып көріп отырмын. Бір беттеп өзімнің суретімді көріп, марқайып қалдым. Әдемілен өзінің суретінің жанына жапсырып қойынты. Менің көз алдыма айдың көлдің ар жағынан алтын сәулелі күн көтеріліп келе жатқандай өсем бейне елестеп, көңілім шаттана түсті. Альбомның келесі беттерінің бірінен Дәулеттің суретін таныдым. Сірә, әскер қатарына кетердегі суреті болса керек, шашын тақырлатып алғызған, құлағы қалқайып отыр. Досымды көргеніме қуанып кетіп, танитынды- ғымды айтып қоя жаздадым.

Салтанат ақжарқын, көңілді қыз екен. Өзі оқитын техникум, курстағы достары туралы және өзімен бірге жататын құрбысы жөнінде бірталай өңгіме айтты. Өңгімені әрлендіре, шебер айтады екен. Құрбысымен екеуі бір күні техникумда болған кештен соң қайтып келе жатып, жолда мысықтан қорыққанына дейін қызықты етіп өңгімелеп берді.

Маған бұлай шешіліп сөйлеу қайда?! Тек Салтанаттың сұрағына бір-екі ауыз сөзбен жауап беріп қана отырмын. Бағанадан толық екі ауыз сөздің басын құрап өз бетіммен айтпаған да шығармын.

Шай үстінде мен оған қараймын, ол маған қарайды. Көзімізбен түсінісіп, ұғысқандаймыз. Күлген кезде Салтанаттың екі бетінің ұшына аздап шұңқыр пайда болып, онан сайын әдемілене түседі екен. Көңілді күлкімен отырып, екі шөлмек шарапты тауысып қойыппыз. Соның қызуы болар өмірімде бірінші рет қыз алдында қысылмай сөйлесім. Солдат өміріндегі кездесетін кейбір жайлар туралы өңгімелеп бердім. Оны Салтанат ынта қоя тыңдады.

Шекем солқылдап, басым айналып, етім қызып отырғанда жанымға тақала келіп тұрған қызды қолынан тартып алдыма отырғыздым. Ол да менің қимылыма қарсы болмай, мойныма білегін орады. Сол-ақ екен мен бұрынғыдан да батылданып кеттім. Жерден тік көтеріп алған беті төсекке апарып жатқызып, аймалап сүйе бердім. Қыздың әлсіз қарсылығын тыңдағаным жоқ. Ыстық құшаққа елітіп, онан сайын масая түскен сияқтымын.

- Қойшы енді, Бекен. Ұят болады. Сен шаршап келдің, жатып дем ал, - дегенде барып, құшағымды босаттым.

Түрегеліп отырып, шашын түзеді де:

- Сен осы төсекке жатасың, - деді төсектің үстін ретке келтіріп жатып.

Сыртқа шығып оралсам төсек салып қойыпты. Өзіме арналын салынған төсектің жанында тұрған орындыққа отырып, киімімді шеше бастағанымда Салтанат шамды ошіріп, жанымнан өте берді. Әп-сәтте мұндай шешімге қалай келгенімді білмеймін, белінен қапсыра құшақтай алдым. Қапелімде шошып қалған қыз бар күшімен итеріп қалғанда арт жағымда тұрған столға барып соғылдым да, орындыққа шалынып құлап түстім. Қараңғыда тұрмақ болып қарманғанымда столдың шетіндегі ыдыс-аяқтарды және бір нәрселерді саудыр еткіздім.

Салтанат шамды жағын жіберді, өзі бұрышта үрпиіп тұр. Шашы дудырап, жүзін үрей билеген.

Қарасам жанымда бір-екі кесе қирап жатыр. Бір жақ тіземе қаймақ құйылған салат тогіліп, баттасып қалыпты. Содан қайтып Салтанаттың бетіме қарағаным жоқ. Қарауға жүзім шыдамады. Ашу ма, әлде мастық па немесе ұялғаным ба білмеймін, өйтеуір орнымнан сүйретіліп тұрдым да шинелімді киіп, шығын жүре бердім...

Сөйтіп, жастықтың албырт қызуымен бір істі бүлдіріп алып, қайта түзетудің ретін таппағам. Салтанаттың алдында өзімнің кінәмді жуып, қайта баруға батылым бармады. Сол Салтанаттың есімі көкірегімде көпке дейін сайрап тұрған еді. Бірақ жылжыған жылдар мен зымыраған уақыт өз дегенін істеді. Білтесі таусылған шамның жарығындай болып, өлсіреп барып Салтанат есімі менің санамнан мүлде өшіп қалыпты.

Міне, бұл сол Салтанат еді...

НАҒАШЫМНЫҢ ӘҢГІМЕСІ

Алыстан әдейі келіп, ат басын тіреген соң, нағашым әңгімелесіп отырсын деп көршілерімізді де қоса шақырдық. Көп жылдан соң келіп отырғаны осы болғаннан кейін,

“Жиен – ел болмас, желке – ас болмас”, – деп өзілі болса да сөгіп кетеме деген көңілімізде күдік бар. Қазір құрметті демалыста болғанымен кезінде елеулі қызмет атқарып, ел ішінде жүріп қалған адам ғой, Айтекең нағашым кіммен болсын тез тіл табысады. Ертеден келе жатқан, естіген әңгімесі болсын, өз басынан кешкен оқиға болсын майын тамызса, мәнерлеп әңгімелей жөнеледі.

Қолына домбыра алып, ән салатыны тағы бар. Ештеп өз жанынан өлең де шығарады. Шалқыта күй де шертеді.

Көршілеріміз Сағымбай мен Алтын келгенде нағашым ұшатын күстай екі иығын қолдан алып, шерткен күйінің әуеніне шалқи беріліп отырған. Амандық-саулықтан соң домбырасын жай шертіп отырды да, қабырғаға сүйелді.

- Иә, қарақтарым, жон сұраса отырайық.

Мен көршілерімді таныстырып шықтым.

- Қай жақтан боласындар?

- Жайық бойынанбыз, – деді Сағымбай.

Бұдан өрі әңгіме жалғасын тауып жүрс берді. Нағашым әңгімесін айта отырып, сөз арасында үлкен адамдарға тән әдетпен Сағымбайдың арғы аталарың кім екенін, руын сұрап қояды.

Сағымбай өз руын айтып еді, нағашым:

- Охо! – деді көңілденіп. – Міне, “Қазақ сұрай-сұрай келе қарын бөле болып шығады” деген, жиенжан екеуін туысқан болып шықтың ғой.

Мен де:

- Иә, туысқан болып шықтық қой. Біз жастар қай жерден келгеніміз бен қай жерде қызмет жасайтынымыздан басқаны сұраспаймыз. Сонау Жайық бойында да туыстарымыз бар екенін кім білген, – деп жатырмын.

- Жиен-келіп, мұнда кел, қарағым. Туыстарың табылып жатыр, ауыз бөлмеде ас қамымен жүрген Нөскенді шақырды. Болмеге Нөскен мен Алтын екеуі кірді.

- Ал, келінжан, мына Сағымбай туыстарың болып шықты, – Нағашым қалай туыс болатынын түсіндірді.

- О, келгеніңіз жақсы болды ғой, нағашы! Бізге туыс тауып бердіңіз. Сағымбай мен Алтын екеуі де бізден жасы кіші. Енді бірі қайын, бірі абысын болып, менің айтқанымды істейтін болды.

- Пәлі, туысын тауып бергенім үшін астыма ат мінгіземе десем, жиен-келін өз пайдасын ойлап жатыр, - Орынды өзілге бәріміз күлісіп қалдық.

Аздан соң ас әзір болды. Қонақтар қол жууға орындарынан тұрды. Нағашым қол жуатын бөлмеге қарай кетіп бара жатып:

- Тату болам десеңдер – көрші болғандарың дұрыс қой, - деп күлді. Басқа ешкім ештеңе деген жоқ. “Бұл қалай айтылған сөз” деген сұрақ көңілдеріне ұялаған сияқты. “Шынында да, көршілер ғана тату болып, ағайын адамдар араздаса бере ме?”

Айткеннің сөзінің мәнісін артынан түсіндік. Дәм үстінде:

- Ертеде, - деп бастады ол өңгімесін, - атақты бір сері жігіт болыпты. Аты қазір есімде жоқ. Жаздың бір күні өлгі жігіт жанындағы нөкерлерін ертіп, ел қыдырып келе жатады. Бет алысы Қоянды жәрмеңкесі болса керек.

Ұзақ жүрген жолаушылар бір күні кешкісін өзен табанында екі лашықты паналап отырған адамдарға кез болады. Сұрап білсе – бұл жуық маңда ауыл жоқ. Бұлар кедейліктің салдарынан көше алмай жүртта қалған екі үй екен. Бірі – шал мен кемпір де, екіншісі – орта жастағы адамдар. Ауыл маңында жайылып жүрген екі сиыр мен екі үйдің белдеудегі екі бұзаудан басқа тірерге тұяқ көзге шалынбайды. Құрқылтайдың ұясындай екі лашықтың екеуіне де адам сиып болмайды.

Ауылдың маңы да тозып, шалғыны тапталған, топырағы шығып, аяқ басқан жердің шаңы аспанға көтеріледі. Бұл ауылға қонып шығудың мүмкіндігі жоқ деп түйген сері қасындағы нөкерлерін ертіп, ауыл маңындағы бір бұлақтың сағасына тоқтайды. Сол жерге ат шалдырып, ертеңіне ертемен аттанып кетпек болады. Сол екі арада кеш батып, қас қараяды. Жігіттер алқа-қотан отыра қалысып өңгіме құруға кіріседі. Осы кезде оқыс шыққан дауысқа жалт қараса – ауыл иесі ақсақал екен. Қолындағы ақ таяғы мен беліне түскен буырыл сақалы ғана қараңғыда бозарып, тас мүсіндей қара сұлба таяп қалыпты.

- Оу, бұларың қалай, балалар! Ауылымызды жадау деп – ат басын тірмесдіңдер, үйіміздің үстінен өтіп – аттан

түсіп сәлем бермедіндер, қотанда қой жатпаған соң — соятын малы жоқ ден ойлаған боларсындар, үйіміз қораш болған соң — қонатын жері жоқ деп ойлаған шығарыңдар, жастарың кіші болғанмен алыстан келе жатқан жолдарың үлкен қонақсындар, ақ сақалымды алдарыңа тартып өзім келіп тұрмын. Ауылға жүріңдер, қарақтарым.

Сері жігіт бір қателіктің өткенін біліп, орнынан ұшып тұрып, қарияға сәлем берді де, кешірім өтінді.

Қолгі көрген көне көз қарт сері жігіттің түрін көрмесе де, қараңғыда даусынан танып қойыпты.

- Е, бұл кім десем — сері жігітімің өзі екен ғой. Ат аяғы жетер жерде есіміңді білмейтін адам жоқ, еркелеп келіп үйіне түссең сені қарсы алмайтын қай қазақ? Әніңді тындап, өнерінді көріп, бір жасап қалмай ма?

Қария ренішін айтып алды да, жігіттерді ауылға қарай бастай жөнелді. Жолшыбай сері жігітті қай жерде көргенін, оның өнін тындағанын айтып берді.

Үйіне келген соң қария лашығының есігін ашып тұрып:

- Ал, жігіттер, төрлеңдер. Үйіміз тар болса да — көңіліміз кең. Сіғандарыңша жайғасындар, - деп қонақтарын үйге енгізеді де, бәйбішесіне:

- Оу, бәйбіше, іздесең таптырмайтын сері жігіттің өзі құдай айдап келіп отыр, бүгін бір өнерін көріп, көңіліміз сергіп қалатын болды. Асыңды әзірлей бер, - дейді.

Сері жігіт мына қарияның сөзінде салихалы ой бар, айтқаны көңілге қонымды адам екенін жанындағы серіктеріне ескерткендей белгі беріп, байқап отырындар дегендей болады.

Бес-алты адам зорға сиятын лашыққа сіғандарынша жайғасып болған соң өңгіме-дүкен басталды. Сері жігіт он салды, өнер көрсетеді. Арасында қария да сөзге араласып, тәлімді өңгімесімен жастарды төңгі етіп отырады. Ақсақалдың байыпты сөзі мен сері жігіттің әсем әніне ұйып отырғанда сырт жақтан: “Тамақ әзір болды”, - деген хабар тиеді. Қонақтар қол жуып болып, дастарқан басына жиналғанда үйме табақ ет те келіп қалады.

- Ал, жігіттер, асқа келіндер, - деді ақсақал, - Жоқшылық жомарт ердің қолын байлайды. Қолда бар малды

әжетке жаратып, алдарыңа тартып отырмыз. Осыған риза боласыңдар.

Отырғандар табақтағы етке көз салып, не дерін білмей отырып қалыпты. Алдарындағы ет - өлгінде белдеуде жатқан ала бұзаудың еті екен. Ақсақал оны көршісіне сойғызып, қазанға салдырған.

Қарияның әрбір қимылын қалт жібермей қадағалап, аузынан шыққан әрбір сөзін жадына сақтап отырған жігіттер оның табақтағы ет туралып болып қала бергенде жанындағы бәйбішесіне:

- Дөп жібер, бәйбіше, - деген сөзін естіп қалады.

Сері жігіт те жанындағыларға қарап "Байқалдыңдар ма?" дегендей орнында қозғалақтап қояды.

- Дөй алмаймын, отағасы, - дейді бәйбішесі.

- Дөй келмесе де, дөп жібер, - дөп бәйбішесіне қарайды. Ол: "Жарайды", - дегендей болып басын изеді.

Үш ауыз сөз жігіттердің зердесінде шешусіз жұмбақ болып қалады. Отырғандар не айтылғанын түсіне алмады.

Түніменен сері жігіт пен оның нөкерлерінің өнерін тамашалаған қос қария және оның көршілері ертеңіне қонақтарын шығарып салады. Атқандырып тұрып қария жігіттерге бата берелі де, не қалау, не тілегі бар екенін сұрайды.

- Иә, ақсақал, - дөп сөз бастайды сері жігіт сонда, - көрсетілген сый-құрметке, риясыз ақ көңіл мен ақ тілекке шексіз ризамыз. Екіншіде ат басын арнайы тірейтін боламыз. Бір білместік өтіпті — оған кешірім өтінеміз. Сіздерден сұрар еш қалауымыз жоқ, тек бір тілегіміз бар.

- Тілегіңді айт, балам, мүмкін болса орындайық.

- Тілегіміз сол — түнде дәм үстінде бәйбішеңіз бен екеуіңіздің араңызда үш ауыз сөз айтылды. Соның шешуін осы отырған жігіттер болып таппадық. Енді соны өзіңіз шешіп берсеңіз екен. Әрине, тек өзгеге айтуға болатын, құпия сөз болмаса ғана.

- Е, мақұл, балам. Айтайын. Тілектеріңді орындайын. Бұл сөзде айтуға болмайтын құпия жоқ. Ол - өзіміздің от басының болмашы бір шаруасы еді. Жанымыздағы көршімізді өздерің көрдіңдер, ептеп науқас адам. Денсаулығы жарамай биыл байға да жалданбай қалды. Біз болсақ

кемпір-шалмыз. Асқа ортақ болғаннан басқа ешкімге пайдамыз жоқ. Сондықтан екі үйімізді де бай көшіне ерітпей жүртқа тастап кетті.

Түнде біз үйде отырғанда бұзауды сойып, жайған берген сол көршім еді. Қазан асуға мына бәйбішеме көмек жасап, әйелі ошақ басында жүрді.

Менің: “Ден жібер”, - дегенім, ас түскен соң үйлеріне кетіп қалған көршілерді “Шақырып кел” дегенім еді. Бәйбішемнің: “Дей алмаймын”, - дегені — “Онысыз да қонақтардың өздері үйге симай жартысы далада жүр. Шақырғанда қай жерге отырғызам”, - дегені болатын. Оған мен: “Дегің келмесе де, ден жібер”, - дедім. Бұл - “Олай болса” Көрші қақысы — төңір хақысы” көршінің сыбағасын жеке өзіне беріп жібер. Өздері үйінде жесін. Бұл бір келген қонақтан бізге келер пайда шамалы -- келеді де, кетеді. Көршім болса күнделікті серігіміз, әлі қанша серік болатынын кім білсін”, - дегенім еді, - деп сөзінің аяғын өзілге бұрды да әңгімесін өрі жалғайды.

- Сендерге жұмбақ болған үш ауыз сөздің сыры осы еді, балалар. Көршіні сыйлау — ежелден салтымызға сіңген нәрсе. Жақсы көрші туысыңнан артық. Туысқан адамдар қанша араз болғанымен бірінен-бірі кетпейді. Ал, көршінің көңіліне түскен дақ өмірі өшпейді. Сондықтан көршінің көңіліне кір келтірмеуге тырысып жатқаным ғой, О дүниеге барғанда да ақыретте: “Көршіңмен қалай тұрдың?” - деп сұрайды екен. Бірақ Құдайдан қорықпасақ та, тіршілікте адамдардың сыйласып өткеніне не жетсін, - депті қария.

Ауылдан риза болып аттанған жігіттер жөрмеңкеден де мол олжамен қайтады. Жолшыбай ақсақалдың ауылына соғып, олжаларынан екі үйіне үлестіріп кеткен екен дейді.

Міне, сол қария айтқандай, жаңа сендерге де: “Тату боламын десендер көрші болғандарың жақсы”, - деп жатқан себебім сол. “Ағайын бар болсаң -- көре алмайды, жоқ болсаң — бере алмайды” деген сөз бар. Халқымыз қашан да көршіні сыйлаған. Тату көрші — жақын туыстан артық. Бір-біріне жақсы силас көрші болындар, - деп нағашым әңгімесін аяқтады.

ДЕМАЛЫС КҮНІ

Жексенбі күні болатын. Түс ауа көк базардан “басы айналыңқырап” шыққан Қаратай достарымен қоштасып, аялдамаға қарай беттеді. Жолшыбай бір-екі қыз-келіншекке өзіндей соқтығып еді, жауап болмаған соң әрі тартты. Ішіп алған адамның қоңілшек келетін өдеті ғой, аялдамада тұрған кішкене қыз балаға қалтасындағы “закускадан” қалған конфетін беріп, ойнай бастады. Ойы шешесін сөзге тартпақ.

Осы сәтте автобус келіп, әлгі әйел баласымен мініп кетті де, Қаратай сол орнында состиып қала берді.

Күткен автобусы келген сәтте жеміс толы екі торы бар жас келіншектің соңынан бұл да мінді. Кісінің көптігін сылтау етіп жас келіншекті қыса түсті. Бір жағынан кісі тығыз екінші жағынан ауыр тор екі иығын басып, бөгде қолды ыңғайсыз сезінсе де, Қаратайдың алдындағы келіншек тыбыр етіп қозғала алмай тұр. Оның қарсылық көрсетпеуін жігіт өзінше түсінді.

Аялдама сайын кіріп-шыққан адамдар екеуін екі жаққа кезек теңсейді. Осындай тәтті сезім құшағында тұрған бір мезгілде Қаратай оң жақ тізесінің дымқылданғанын сезді. Ептеп байқаса келіншектің торындағы помидорлар езіліп, шалбарын баттастыра былғапты. Сылтау таппай тұрған адамға сол да жеткілікті.

- Сіздің помидорыңыз шалбарымды былғап тастапты, - деп тиісе түсті.

Келіншек кінәлі түрмен кешірім сұрады.

- Жоқ, кешіріммен құтыла алмайсыз. Бүлінген шалбарымның құнын төлеңіз.

Қарқ-қарқ күлген Қаратай келіншекті өзіне таман тағы да қыса түсті.

Бір аялдамадан келіншек түсіп еді, жігіт қоса түсті.

- Мен сізді шығарып салайын.

- Жоқ, рахмет.

- Құрғақ “рахметпен” құтыла қоймассыз, - деп қулана күлді жігіт.

Келіншек қанша қарсылық жасағанымен, анау өзереп болмай жүріп келеді. Қыр мұрынды, сары келіншек шынында да ұнап қалды.

Анау бір жылдары мұның көк базарда кездескен бір келіншектің үйіне қонып шыққаны бар еді. Сол есіне түскен Қаратай былай шыға мүлде батылданып кетті. Оның қолындағы торын еріксіз алып біржолата үйіне дейін шығарып салуға бекінді.

Салмақты екі торды екі жағына ұстаған беті қатар келеді. Сөз алмасып қалжындап қояды. Келіншек те мұның өзіліне өлепті жауап беруде. Сөз арасында Қаратай оның күйеуінің шахтада істейтінін, бүгін үйде демалып жатқанын білді. Бірақ есірген көңіл оған сенбеді. Келіншектің әдейі алдаусыратып келе жатқаны шығар деп ойлады.

Бұлар қаланың шеткері жағындағы өзіне таныс емес көшедегі бір үйге келді. Ауладағы гүлге су құйып жүрген жігіт бұларды көріп, қарсы жүрді.

- Володя, қонақты қарсы ал. Үйге кіргіз, - деп әлгі келіншек есік алдындағы сөкіге отыра қалып, аяқ киімін ауыстырып киді. Келіншектің күйеуінің бар екеніне көзі жеткен Қаратай кетуге ыңғайланып еді, сәлемдескеннен кейін Володя мұның қолындағы торларды алып, үйге еріксіз бастап жүрді. Қаратай өзін ыңғайсыз сезіне бастады.

Қонақ бөлмеде оңаша қалған сәтінде де басына неше түрлі ойлар келді. Қазір Володя келін шу шығаратындай көрініп, өзін-өзі кінәлады. Бөлме ортасында жағалай мүліктерге қарап кішкене тұрды да, есікке қарай бет алды. Осы кезде ас үйден кірген келіншек пен Володя қоярдақоймай стол басына әкелді.

Әп сәтте стол жасалып, бұлар жайғаса отырысты. Рюмкаларға толтыра арақ құйған Володя:

- Ал, көне, танысып қоялық, менің атым – Володя, - деп оң қолын ұсынды.

- Коля, - деп таныстырды Қаратай өзін. Жолдастарының қойған атымен. Сөйтті де жолшыбай келіншекпен таныспағаны есіне түсіп, онымен не танысарын, не таныспасын білмей аңырап қалды.

Бұл ыңғайсыздықтан:

- Наташа, - деп атын айтып танысқан келіншектің өзі құтқарды.

Володя рюмкасын көтерді.

- Кел, Коля, таныстық үшін алып қоялық.

- Иә, таныстық үшін, - деп Наташа да орталанып құйылған шарабы бар рюмкасын Қаратайдың рюмкасына бірінші болып түйістірді.

Алғашқы тост айтылып, алынып қойса да Қаратай әлі ыңғайсыздануда. Қазір Володя менің бұл үйге неге келгенімді сұрайтын шығар деп ішінен қандай жауап айттарын, не деп сылтауратарын ойластырып отыр. Володя бетіне қараған сайын жүрегі дір ете түседі. Бірақ ештеңені сезік алмағандай ол тамақ жең, әңгімесін жалғай берді. Өзінің жұмыс жайын айтып, мұның жұмысы жайлы да сұрап қояды. Ақжарқын жігіт әңгімеге баурап әкетті. Қаратай оның әңгімесіне ден қойған болып отырса да көңілі басқа жақта. Ойына нелер оқиғалар келіп-кетіп жатыр. Қорқыныштың әсері болса керек әр рюмканы тауысқан сайын масаюдың орнына қайта айыға түскен сияқты.

“Ішкізіп-ішкізіп алып, төбелес шығарып, байланысып жүрер ме екен” деп ойлайды. Немесе әлде кімдерге хабар жіберіп қойған шығар, қазір қайтарда жолшыбай жабылып таяққа жықпаса кім кепіл деген ой келеді. “Біреулер кіріп келер ме екен”, дегендей екі көзі есік жаққа жиі қарап, тықыр еткен дыбысты тындап отыр. Наташаның бетіне қарауға жүзі шыдар емес, көзіне көзі түсіп кетсе тайқып кетеді.

Қаратайдың осылай әбден берекесі кетіп, “тойт” десе тұра қашуға айналды.

Жігіттің жағдайсызданып отырғанын үй иелері де сезген сияқты. Қаратай да кетуге ыңғай білдірді. Бұлар орындарынан тұрып, есікке бет алғанда:

- Володя, итті байқа, - деді Наташа күйеуіне.

Володя байлаулы иттің жанына барғанда мұның басына: “Қазір итке талататын шығар” деген жаман ой келіп, жаны түршікті. Жок, Володя ойтпеді. Екі құлағы едірейген тайыншадай қасқыр итті үйшігіне кіртізіп, тиетін салды да:

- Өте бер, Коля, - деді бұған.

Тағы да бір терең дем алып, Қаратай ағаш дуалдан сыртқа шықты.

Осы арада қоштасып, жалғыз кетпек болып еді, ана екеуі болмады.

- Жок, Коля, болмайды. Үйге келген қонақты шығарып салатын біздің әдетіміз...

Қаратай мына сөзге не сенерін, не сенбесін білмеді.

Сонымен, үшеуі аялдамаға да таяп қалғанда келіп қалған автобусты көріп, Қаратай жолды кесе тұра үмтылып еді, Володя білегінен ұстап қалды. Жігіттің өне бойы тағы да шымыр ете түсті.

- Байқа, Коля, машина!

Осы кезде жандарына жеңіл такси зу етіп өте шықты.

- Ал, Коля, сау болып тұр. Үйімізді көрдің, енді демалысында келіп тұр. Тек, ақымақ болмағайсың, - деп Володя күліп арқасынан қақты.

- Сау бол, Коля, - деп Наташа да қолын берді. Келіншектің ыстық алақаны жігіттің қолын ду еткізді. Бірақ бетіне қарауға жүзі шыдамай, теріс айнала берді.

Жандары таза, адамгершілігі мол мынадай адамдардың бақшасына тас лақтырып, тұнығын лайламақ болған өз ойы есіне түсіп, арқасы мұздап қоя берді. Мұндай жағдай өмірінде бірінші рет шығар. Маңдайы тасқа оңбай тиді. Жүрегі қатты шайлықты. "Одан да сабап-сабап жібергені жеңіл еді ғой" деді іштей, өзі ауыр күрсініп. Ішкі толғанысын аналарға сездірмеуге тырысуда.

Автобуска мініп, сыртқа қараса жарасты жас жұбайлар қолын бұлғап сол орнында әлі тұр екен. Кенет бойын ризалық сезім билеп:

- Келемін, келесі жексенбіде күтіндер! – деп ашық есіктен қалай айғай салғанын Қаратайдың өзі де байқамай қалды.

Мынадай достар тапқанына шын жүректен қуанышты еді.

ӘЖЕ АЛДАНЫШЫ

Осы қалаға көшіп келген кездері болатын. Әлі ешкіммен жөнді танысып та үлгермеген. Немересі мен келіні жұмыста. Кішкене шөберелері Қайрат пен Сәния әжесінің жанында қалады.

...Далаға ойнауға шыққан Қайрат ілезде қайтып оралды. “Әлде ойыншық бірденелеріне қайтып келді ме”, деп, ойлап есік ашқан әжесі шөбересінің жанында тұрған ұлпа шашты сары қызды көрді.

- Әже, бұл – Наташа. Біздің көршіміз. Оның алма жегісі келеді.

- Қазір, қазір. Берейін, құлыным...

Қарт ана өзінен өзі абдырап қалды. Күбірлеп сөйлеп жүр. “Кісі ертіп келуге жараған құлыным. Айналып кетейін сенен”. Екеуінің қолына екі алма ұстатып, бастарынан синады.

Біраздан соң түрегеліп барып терезеге қарады. Аула толы бала. Шуақты күн нұрына бөленіп ойынның қызығына берілген. Іштерінде Қайрат пен Сәния да жүр. Қастарында өлгі кішкене қыз.

Орнына келіп қайта отырды. Ойына Маралбектің жас шағы оралды. Кішкентай ғана қағылез кара бала болатын.

Сол немересі оқуға аттанғанда ауыл адамдары жиналып келіп, құттықтаған.

- Балаңның ұзап шыққаны осы, “тоқымқағар” жаса, - деп біреулер ас қамын қаузаса, енді біреулері:

- Немерең бауырыңнан шықпаушы еді, үлкен қалада өз бетімен жүре алар ма екен? Сағынып, қайтып келіп жүрмесе, - деп өзі де іштей мазалап жүрген ойдың ұшығын шығарып қойды.

Бөрінен де бұрын немересін шығарып салып тұрып іштей сзілгені есінен кетпейді. Маралбектің өзі болса түк болмағандай өкесінің қатарындағы бос орынға мініп алды. Машина қыр асып кетсе де, ақ бас ана орнынан қозғалмады. Сондарынан қарап тұрып, көзінен тамып түскен қос тамшының ізін алақанымен ақырын сипап сүртіп қойды да, ұзын жолға қайта көз салды.

“Япыр-ау, маған не болған? Жақсылыққа да кісі жылайды екен-ау! Тек жолы болғай... Баяғыда осы жолмен

өксі де соғысқа кеткен еді. Аман-есен өралды ғой. Қой, шүкіршілік етейін”.

Сол күннен бастап ана жүрегі сағыныштан сыздайтынды шығарды. Бауыр басып қалған немересін сағынатын. Хат келмей қалса да қатты мазаланады.

Алғаш рет фотосуретін жіберген хатты алған күнгі қуанышын айтсаңыз. Немересінің кішкене ғана жансыз бейнесін ауылдың бүкіл адамына көрсетті.

- Міне, көрдіңдер ме? Мынау – менің Мәскеуде оқитын балам.

Ойлап отырса уақыт деген зымырап барады екен ғой. Сонау жылдары соғысқа кеткен ұлдарын да осылай сағынып еді-ау. “Қарақағаз” келген үлкен ұлы Қали тірі болып шықты. Жараланып қайтып келді. Одан кейін кеткен екі баласынан әлі күнге хабар-ошар жоқ. Оларды ана жүрегі бүгінге дейін іздеп, сағынады...

Бес жыл уақыт та зыр етін өте шықты. Маралбек Мәскеудің М. Ломоносов атындағы университетінің заң факультетін бітіріп оралды. Келісімен Қостанай облыстық юстиция бөліміне қызметке тұрды. Келіні де қалада қызмет тауын, екі кішкентайларын бала бақшаға орналастырды.

Әжесі болса екі шөбересін жұмасына бір көрмесе отыра алмайтын. Сенбі сайын жолға қарап елеңдеп отырғаны. Кішкене Қайраты мен Сәниясы:

- Әже, - деп еркелен келіп мойнына оралғанда бір жасап қалады. Бұл кезде алпыс екі тамыры түгел иіп, жүйе-жүйесі босап, рахаттанып біраз отырады. “Немере тәтті болады” деуші еді, шөбере оданда ыстық екен. Бұрын басқа түснелген соң білмейді екенбіз.

Шайын ішін болып, кесесін итерді де бетін сипады. Асықпай жуып ыдыс-аяқты орын-орнына жайғастырды.

- Қабағым неге тарта берді бүгін. Әлде қуанамын ба? - Өзінен өзі күбірлен сөйлеп жүр. -- Айтпақшы Қайратым мен Сәниям келген екен ғой. Сөның қуанышына болғай. Құлындарым менің.

Өртүрлі ішкі ойлардың жетегіне ерген Ағипа шешей есік алдына тоқтай қалған машинаның дыбысын естіп барып, шошып оянған адамдай сыртқа ұмтылды.

- О, жарығым! Құлындарым! Жеттіңдер ме? Қайда жүрсіндер әжелеріңді сағындырып.

Сағынысқан құшақтар ұзақ қауышты

- Әже, біз көшетін болдық, - деді Қайрат әжесінің құшағында біраз мауқын басқан соң.

- Құтты болсын, құлыным. Жаңа кең үй аллындар ма? Қашан көшесіңдер? — Балаларының бір бөлме үйле тұрғанын есіне алып.

- Жоқ, әже. Біз Қарағандыға көшеміз.

Сөзге Маралбек араласты. Ол өзінің қызмет бабымен Қарағандыға ауысатынын айтты.

- Жарығым-ау, өздеріңді жұмысына бір көрмесек отыра алмаймыз. Енді сөнау Қарағандыға көшсеңдер сағыныштан таза ішқұса болып өлеміз ғой

- Бәріміз де көшеміз, апа. Папам мен мамамды да көшіріп өкетем.

- “Көрмеген жердің ой-шұқыры көп” деген, балам. Мына тұрған Арқалыққа бармай жүргенде Қарағандыға қайдан көшем. Қозғалмаймын осы жерден. Бармаймын ешқайда...

Міне, содан бері жеті жыл өтті. Туған ауылынан мына тұрған қалаға көшпей жүргенде басқа облыстан бір-ақ шықты. Әжесін көндірген Қайрат пен Сәния еді.

Қарт ананың жүрегіне алғашқы кезде туған жерге деген сағыныш сазы орала берді. Бірақ ол уақыт өте келе сейілді. Жыл сайын Маралбек демалыс алғанда туған жеріне апарып, жақын туыстарын аралатып, түлетін әкеледі.

Кейінгі кезде белі сырқырайтын болып жүр. Соған қарамастан үй ішінің уақ-түйегін жай отырмай тындыра отырады...

Шай қояйын ден ас әзірлейтін бөлмеге келді. Қабырғадағы қалақтай ралио сөйлеп тұр. Құлағын түрді. Соңғы хабарлар беріп жатыр екен. Сөз арасында Қостанай облысын да атап өтті. Қарт ананың көзіне туып-өскен жері елестеді. Жастық шағын, Маралбектің кішкентай кезінде дүние салған ақсақалын еске алды.

- Қайран өкімет-ай! Көрмегенді — көргізіп, білмегенді — білгізіп қойған. Енді тек отан аман болса екен.

Есіктің қоңырауы шылдырады.

- Е, балаларым келді ғой.

Орнынан ақырып тұрып барып есік ашқан. Көршінің қызы Наташа екен.

- Қайрат келген жоқ па, әже?

- Жоқ, айналайын, әлі келген жоқ. Үйге кір жарығым, - қарт ананың дауысы ерекше тебірене шықты

- Рахмет, әже. Бір айналып келем.

Еліктің лағындай ойнап баспалдақпен төмен қарай жүгіре жөнелді. Қарт ана оның соңынан елжірей қарап қалыпты.

БІР ШОҚ ГҮЛ

Қанша дегенмен де отыз жылға жуық оттасқан жары ғой, Қазипа наукастанып, ауруханаға түскеннен бері Тарыбайдан тағат қалған. Жұмыс аяғы бітер-бітпестен үйге ұмтылады. Келе салысымен кіші қызы Ғалияның дайындап қойған оны-мұнысын ала салып, ауруханаға ұмтылады.

Сол әдетімен бүгін де жұмыс аяғы таясымен тықырши бастаған. Бірақ қырсыққандай енді шыға беремін дегенде стол үстіндегі қызыл телефон шыр етті. Әуелде трубканы көтермей шығып кетпекші болды да: “Мүмкін Қазипа шығар”, - деп қайта оралды. Ксйде телефон соғып, қажеті болса айтын, “Ананы әкел, мынаны әкел” деп бұйрық беретіні бар еді.

Телефон соққан бастықтың өзі болып шықты. Жуырдағы бір мәліметтер туралы сұрап, келіп кетуін өтінді. Басқа біреу болса бетінен алып: “Ертең де күн бар емес пе?” - деп тойтарып тастар еді. Бастығы болған соң амал жоқ, үн-түнсіз айтқанына көнді. Күнделікті жұмысқа байланысты болмашы нәрсе. Дегенмен соның өзі біраз уақытты алып, Тарыбайдың ызасын келтірді. Сонда да сабыр сақтап, сұраған санын тауып беріп, жайландырды да, кабинеттен шықты.

Автобуспен ырғалып жүруге уақыт қалмаған соң таксиге жүгірді. Аялдамада кезек онша көп емес екен. Оның есесіне асыққанда қарыс қадам жерге жету қияметке ай-

налатыны белгілі – такси келе қоймады. Мұндайда кез келгеннің жүйкеге тиетін әдеті. Кезегі жеткенде Тарыбайдың жүйкесі әбден жұқарып, терісіне симай тұрған. Осы кезде аңдып тұрғандай бір дудар бас, ала жейделі, қараторы жігіт пайда болды. Қолындағы бір шок гүлі шошаңшошаң етіп, Тарыбай отырмақшы болған таксиге жармаса кетті.

- Ағасы, менің кезегім.

- Қарағым-ау, есің дұрыс па? Жаңағы сары келіншектен сон мен тұрдым ғой. Сені көрсем көзім шықсын. Келгенің жаңа емес пе?

- Түүһ! Сіз де сөз емес нәрсеге бола... “Кезегі бар еді” дей салсаңыз ештеңеніз кете қоймас...

- Қой, қарағым, тайталаспа... Асығыспын...

- Ой, мен сізден де асығыспын.

- Қап, қасарысқан бір қу екенсің... Сен-ақ бар, су түбі құрдымға баратын болсаң да...

Дымы құрыған Тарыбай шеттей берді. Ана жігіт бұл кезде жүргізушінің жанындағы орынға отырып алған болатын. Бұлар солай тайталасып тұрғанда келген таксилер кейінгілерді мінгізіп алып жүріп кетіп жатыр.

Кезекте тұрғандардың:

- Озбырын қарашы өзінің!

- Қу жігіт екен жап-жас болып, - деген күңкілдері естілді.

Жүре берген машина қайта тоқтады.

- Сіз қайда барушы едіңіз? – деп сұрады кабинаның есігін ашып, басын қылтитқан жүргізуші.

- Микроауданға, одан соң ауруханаға.

- Онда мініңіз, - деді де жүргізуші орнына отырды. Сірә ана жігіттен қайда баратынын сұраған болуы керек.

- Микроауданға болса, мені де ала кетіңіздер. Жолдан түсіп қаламын, - деп тағы бір жігіт жармасты.

“Осылар-ақ жармаспаса жүре алмайды екен”, - деп Тарыбайдың оған да ызасы келді.

Такси зырлап келеді. Асыққан адамға үшқан құстай самғаса да баяу көрінетін әдеті. Оның үстіне жүргізуші де жас жігіт екен, жанындағы гүл ұстаған дудар баспен шүйіркелесе түскен.

- Гүлің әдемі екен, - дейді таксист.
- Асығып жүріп қолыма іліккенін ала салдым. Қазір гүл де удай қымбат. Осының өзіне бес сомымды қағып алды.

- Соны да сөз деп. Қайта онша қымбат емес екен. Кейде бір шоқ гүлдің бағасы он сомға дейін барады.

- Сөз емес дейді. Бұдан артық қыра ма? Бүгін бірінші рет кездесуіміз болмағанда алмайтын да едім. Танысқанымызға көп болған жоқ. Өзі бір тамаша жақсы қыз. Қарсы болмаса мүмкін үйленетін де шығармыз.

"Кеше танысып – бүгін кездесуге шақырысасындар, ертең үйленіп – бүрсігүні айырылысасындар" деп кекеткісі келіп кетті. Аузын енді аша бергені сол еді:

- Осы жерге тоқтай қалыңыз, мен келдім, - деп соңғы мінген жігіт түсіп қалды.

- Кішкене жылдамырақ жүрсен етті, - деп кейістік білдірді Тарыбай орындыққа шалқайған беті.

Жылпылдақ жігіт таксистен бұрын жауап берді:

- Ағасы, жылдамдықтың шегі деген болады қалада. Бұл ауыл емес, одан асыруға болмайды.

Бірдеңе деп тастағысы келді де, ыза болғанда құрысып қалатын әдетімен тымырайып отыра берді. Жүргізуші жігіт те үндеген жоқ.

Драма театрының алдынан өте бере такси тағы тоқтады. Бұл жолы гүл ұстаған жігіт түсті. Есеп айырысып жатып жүргізушіге қарай еңкейген сәтте Тарыбай бес сомның гүл шоғына көз салды. Ұзынша келген екі жапырақ пен ортасындағысы әнпақ үш тал раушан гүл. "Қазипаны ауруханадан шығарын аларда осындай бір шоқ гүл алу керек екен. Ол гүлді ұнатады".

Театрдың бұрышын айнала бергенде сыртқа көз салды. Қызыл ала койлегінің етегі самал желмен тербеліп кетіп бара жатқан қызға көзі түсті. "Япыр-ау, Ғалия емес пе?.. Жоқ, ол емес шығар. Қызым бұл уақытта мамасына ас дайындап қойып, мені күтіп отырушы еді ғой", - деп ойлады.

Қызы үйде болмай шықты. Күндегідей емес, ас та дайындап қоймаған. Тек ауыз бөлмедегі стол үстіне асханадан әкелген екі-үш тоқаш пен пәрәмашты орап кетіпті. Асық-

қан болу керек – сыртқы есіктің аузында шашылған аяқ киімдерді де реттеген.

Әкесі енді қайтып ренжімесін. Институттың үшінші курсының студенті. Бала емес. Түске дейін сабағына барып келді, түстен кейін не бітірді десейші. “Ананың көңілі – балада, баланың көңілі - далада” деген осы. Анасы болса бұларды бір минут есінен шығармайтын шығар. Үлкен қызы болса өз семьясымен өзі. Қазір қала сыртында тұрады. Тек демалыс саиын ғана болмаса күнде қатысып тұруға мүмкіндіктері жоқ. Мына Ғалияның мұнысы не!? Ең болмаса шешесі ауырып жатқанда қолғабыс жасамай ма? “Ауруханаға кеткен шығар” дейін десе, онда мына алғандарын неге тастап кетеді? Осылай ойы он саққа жүгірген Тарыбай апыл-ғұпыл жиналып-теріліп, сыртқа қаңтарып келген таксимен ауруханаға жетті.

Науқасының бәті бері қараған Қазипа басын көтерін отыруға жараған. Алғашында зөрені біраз алған еді. Сол кезде Тарыбайдың жарғақ құлағы жастыққа тимей, түн ұйқысын төрт бөліп, жарының жанында болды. “Жаман айтпай – жақсы жоқ”. Егер олай-пылай болып кетсе, өйтіп-бүйтіп күнін көрер-ау. Осы заманда күнін көре алмай жүрген жан жоқ. Бірақ Ғалияның болашағы үшін қатты қиналды. Анасыз қыздың күні не болмақ. Жетім қозы сияқты аңырап қалады ғой. Ана деген сол – үлкен қызының тойын дүркіретіп жасады. Жақын-жуықтың бәрі жиналды. Екі жақтың адамы да риза болып тарқасты. Қазипа болмаса бұлай істеу мұның қолынан қайдан келе қойсын. Бәрінің ретін келтіре біледі. Іштей тілегі сол – ең болмаса Ғалия орын тапқанша аман болса екен. Қазипаның өзі де тәуір бола бастағанша: “Ғалияның қызығын көріп кетсем арманым жоқ”, - деп жиі айтып жатты.

Бүгін де анасы ең бірінші қызын сұрады:

- Ғалияш жүдсеген жоқ па? Тамағын уақытымен ішіп жүр ме? Өзі неге келмеді жарығымның?

- Келеді ғой. Сабаққа дайындалуға кітапханаға кетті.

Өтірікке жоқ Тарыбай сөзінің аяғын күмілжіп барып, өзіне-өзі сенімсіз аяқтады. Қапелімде мұндай сылтауды қалай тапқанын өзі де аңғармай қалды.

- Үйдің шаруасын екеулеп істейдер. Бәрін өзі істеймін деп сабағын босаңсытып алып жүрер.

- Сондайлық не шаруа бар дейсің. Оған алаң болма. Сабағы жаман емес...

Дегенмен де ана жаны сезімтал. Әлденені сезген адам сияқты. Оның күнге тимей бозаң тартқан жүдеу жүзіне, нұр тайған жанарына назар сала алмай Тарыбай төменшіктей берді.

Біраз отырған соң қайтпақ болып орнынан тұрғанда да анасы қызын қайта-қайта тапсырып жатыр.

- Таңертең ұйықтап қалмасын. Сабағынан кешікпесін. Шайып ішкізіп жібер, сабақтан қайтқанша қарны ашады. – Одан соң бұрынғысынан жарының камын да ойластырып, қамқор тілегін жасырған жоқ. - Өзің де тамағыңды мезгілінде ішіп жүр. Жүдеп қаласың. Көйлегінді жуғызып, киімдерінді өтектетіп ал. “Әйелі ауырып еді, жүдеп кетті” деп жүрмесін. Үсті-басыңа мұқият бол.

Палатадағы басқа әйелдер де оның сөзін қостап жатыр:

- Дұрыс қой, еркектерге айтып қоймаса ұмытып кетеді.

- Қайтсын енді, отыз жыл отасқан жары екен, біраз күн ауырғанда есінен қайтып шығарсын.

- Әйел деген сол - оне... Ауырып жатса да бала-шағасын ойлап жатады.

Барлығымен қоштасып, тезірек сауығуларына тілек айтып, далаға шыққанда кеш қарая бастаған еді. Күздің дымқыл ауасы денені тітіркендіргендей. Күн бойы көйлекшең жүрген Тарыбай даланың салқын тартқанын енді сезді. Сонда да үйге асыққан жоқ. Қоңілі күндегісінен де жадау тартып, құлази түсті. Келесі аялдамаға дейін жаяу келді. “Ғалияшым тамақ әзірлен қойып, қарап отырған шығар”, - деген ой мазалап, автобусқа мінген. Бірақ ойлағанындай болмай шықты. Ғалия өлі келменгі. Аяқ киімдер баяғы беті жатыр. Сүрініп жығыла жаздады да, аттап отіп барып, шам жақты. Өзінше жинастырған болды да, ауыз бөлмеге өтті. Тоңазытқышты ашып, ішінен бір бөлек ет алды. Не істерін білмей орнына қайта қойды. Келіп диванға қисайды. “Бүгін бір кері кеткен күн болды”.

Көзі ілініп барады екен, есіктің қоңырауы шылдырағандай болды. Көзін ашып алып, біраз тындап жатты.

Қоңырау үні қайтадан естілмеді. Сонда да есікті ашып қарады. Ешкім жоқ екен. Ұйқысы ашылып кетті. Ештеңеге зауқы жоқ болса да, кешкі тамақ қамына кірісті. Ойткені, Қазина: “Тамағыңды уақытымен ішін жүр. Ғалияның қарны ашып қалмасын”, - деп тұрған сияқты болды.

Саусағына пышақ та тиіп кетті, бармағын күйдіріп те алды. Ақыры бірдеңе қуырып, пісірген болды. Бірақ оны жеуге тобеті шаппады. Бір-екі рет алып корді. Әлде тұзы кем бе, әлде жөнді піспеді ме, болмаса бірнеше рет жалғыз өзі отырып тамақтанғандікі ме, өйтеуір бірдеңе жетпей тұрған сияқты болды. Стол басында отыра-отыра жалыққан соң қисайып жатып, қолына кітап алды. Оны да оқып береке тапқан жоқ. Ойына сан түрлі оқиға келді.

Сонау жылы үлкен қызы тұрмысқа шығарда да кеш келуді жиілетіп еді. Енді міне Ғалиясы да сол әдетті бастаған сияқты. Тегін жүріс емес. Сағаттың тілі жылжып-жылжып кетіп барады. Ол өлі жоқ.

Бір кезде есіктің қоңырауы шылдыр ете түсті. Тықыр еткен дыбысқа құлақ түріп жатқан Тарыбай тұра ұмтылды. Дәліздің шамын жағып, құлыпты аша бастағанда біреу баспалдақпен тасыр-тұсыр төмен қарай тұра жүгірді. Сасып қалған Тарыбай:

- Бұл кім? – деп оқыс дауыстап жіберген еді.

- Мен ғой, папа, - деп жарқын естілген қызының үні көңілін жайландырды.

- Жарығым-ау, осынша қайда жүрсің?

Тал бойына жарасқан әсем қызыл-ала койлек киген қызы жайнаң қағып ішке кірді. Кенет Тарыбайдың көзі оның қолындағы бір шок гүлге түскенде түрі бұзылып тұрып қалды. Оны аңғарған Ғалия жоқ:

- Ой, папа, өлі ұйықтамаған екенсің ғой, - делі де аяғын жүре шешіп, қолындағы бір шок етіп ораған ұзынша келген екі жанырақ пен ортасындағы әпшақ үш тал раушан гүлін төргі бөлмедегі вазаға салып жатты.

- Иә, иә, өлі ұйықтағам жоқ, - дей берді Тарыбай басқа ештеңе айта алмай теріс бұрылып.

Шын мәнінде жүрегі шымырлап, бүкіл денесінен жан кетіп қалған сияқты болып еді. Ақырын басып ұйқтайтын

бөлмеге өткенде Ғалияның ыдыс-аяқты сылдыратып жүргенін естіді.

- Қандай төтті қуырдақ! Папа, сіз тамақты тамаша пісіреді екенсіз ғой, - деп ас іше отырып сөйлеп қояды.

“Қап, қарны ашып қалған екен ғой...”

Тарыбай түні бойы ұйықтаған жоқ.

ҚҰДАЛАР

Түскі асты дайындап болып, столға қойған Сақыш есікке қарап өлі отыр. Тамақ ішкен кезде Дәуренді сыртта жүрген қарияларды шақырып келуге жұмсаған. Кешігулеріне қарағанда тағы да екі шалдың қиқылдасып қалуы ғажап емес. “Жас кезінде бір бала, қартайғанда бір бала” деген рас. Осы күні екі қарияның дау-дамай, ұрыс керісі кобейіп, күн құрғатпай қайталайтынды шығарды. Кейде таң атпай жатып керілдесіп, оразаларын аспен емес, ұрыспен ашатын кездері бар. Мұндайда Дәурен мен Сақыш не күдерін, не ренжірін білмей дал болды. Екеуінің қайсысы дұрыс, қайсысы қисық екенін де білмейді. Бар білері – ұрыс-керіс қисықтық пен қыңырлықтан туындайды.

Күте-күте шаршаған Сақыш:

- Қап, тамақ суып қалатын болды ғой, - деп өзі сыртқа шықты.

Есік алдында ешкім көрінбеген соң үй сыртындағы бақша жаққа бұрылды. Ұзын қоршаудың ең түкпірінде тоңкерулі жататын ескі қара шана болушы еді. Әкесі соның үстіне шығып отырып алыпты. Атасы мына жақ бұрышта қораға сүйеулі сатының төменгі басқышына жайғасып алып, қолындағы таяғымен жер шұқылауда. Дәурен өз бетімен, қолында сукүйғыш, картон суарып жүр.

- Бәле, мен сіздерді күтін отырсам. Ас суып қалды... Тез жүріңіздер...

Орнынан қозғалған ешкім жоқ. Дәуренге қарап еді, ол екі бұрышта отырған қарияға кезек-кезек иек қағып, нығын қушыйтты.

- Папа, не болған сіздерге?... Тағы да бірденеге келісе алмай қалдыңыздар ма? Жарайды, болды. Жүріңіздер... – деп әкесіне қарай жүрді.

Әкесі жақтырмай қарап:

- Бар, ана атаңа бар, - деді зілді үнмен.

Тақай берген Сақыш тұрып қалды.

- Не боп қалды, сонша?!

- Не болғанын өзі айтсын...

Енді Сақыш атасына қарай беттеді. Дәуреннің әкесі Тұрлыбек орнынан таяғын тірей түрегеліп, қарсы жүрді. Сірә, енді қисая беруді орынсыз санаса керек. Бұрынғы әдетімен бұл жолы да қисық мінезді құдасының ығына қошті.

- Жай ғой, Сақыжан. Біздердікі, әйтеуір, еріккен шалдардың ермегі сияқты нәрсе де. Басып қалжыңдасып бастап едік, аяғын ұрыс-керіспен аяқтадық қой, - деп жер шұқып, тұрып қалды. Мұнысы өзін жалғыз келінінің әкесін ренжіткеніне кінәлі санағаны еді. Содан соң құдасына қарап, даусын котеріңкіреп:

- Көмске, жүріңіз, дәм суып қалар. Түскі ас ішетін уақыт болды, - деді.

Құдасының райынан қайтып, бірінші болып үн қатқанына өзінше жеңдімге санаған Көмкең көңілденген сынаймен жымың-жымың етіп, шанадан түсе бастады. Сақыш Дәуренге көз салып еді, ол да сукүйғышты орнына қойып жатып, бұған қарап, жымың ете түсті. “Бұл пәле бірдеңені білетін болды ғой” деп ойлады келіншегі.

Барлығы келіп асқа отырды. Ештеңе болмағандай, күндегі күңкіл-шүңкіл. Тамақ ішіліп болып қалғанда екі қарттың бірі бастап, бірі қостап өткеннен оңгіме қозғады. Сақыш қипақтап зорға отыр. Әңгіменің аяғы тағы да ұрыс-керіске айналып кетеді-ау деген қауіп бар. Оған Дәурен: “Үндеме”, дегендей көзін қысып қойды.

Абырой болғанда басталған оңгіме төжікелессіз сәтті аяқталды. Оған ерлі-зайыпты екеуі іштей қуанып та отырған. Осы кезде үйге мектептен қайтқан Қаламқас кірді.

- Ой, айналайын, жақсы келдің ғой. Қарның ашқан шығар. Сақыжан, балаға тамақ салын бер, - деп Түрекен немересіне бірінші болып үн қатты.

Төргі бөлмеге өтіп кеткен бала киімін ауыстырып шықты да, қолын жуып келіп, атасының жанына қарай беттеген. Бірақ ол атасына жеткен жоқ, жолшыбай нағашысы Көмекең қанатын жайып, кеудесіне басып, маңдайынан иіскеді де, жанындағы бос орындыққа отырғызып:

- Неше алдың? “Бестік” әкелдің бе? — деп сұрап қояды.

Өзіне келе жатқан немересін жеткізбей, жолдан қағып кетіп, иіскей алмай қалғанына Түрекең қатты намыстанды. Жаңа ғана көңілді отырған адам аяқ-қолын бауырына жиырып, бір-ақ уыс болды да қалды.

Әкесінің түсі өзгеріп кеткенін байқаған Дәурен енді атасы үндемесе екен деп тілеп отыр. Бірдеңе десе-ақ болды, үрген шардай тарс етіп жарылатын сияқты. Тілегеніне орай, Көмекең одан әрі ештеңе демеді. Жиен қызының басынан бір сипады да, орнынан тұрды.

- Түреке, жүріңіз, тамақ тарқатайық.

Әкесі жақтырмай қарап қойды да:

- Е, немене, менсіз тамағың тарқамаушы ма еді? — деп қитыға қалды.

Есікке таяп қалған құдасы “Тағы не жақпай қалды?” дегендей кілт бұрылып, кішкене тұрды да, бірдеңе деуге оқталған. Бірақ өзіне қызының жақтырмай қарағанын байқап қалып, ашылып келе жатқан аузын жаба қойды.

Құдасы шығып кеткен соң Түрекең де көп отырған жоқ. Орнынан домаланып тұрып, таяғын тықылдатып, асықпай басып далаға кетті.

Бағанадан зорға шыдаған Дәурен есік жабылар-жабылмастан ал кеп күлсін. Үйді басына көтере, ішін басып қарқ-қарқ күледі. Әкесінің күлгеніне қарап Қаламқас та мөз. Сақыш: “Бұл неге күлседі?” - деген сұраулы жүзбен қарап қалыпты. Бірақ ол қояр болмаған сөз ашу шақырды.

- Ей, не болды? Өз-өзіңнен күлгенің не? Бірдеңе шалып кетпесе тоқтат енді.

Дәурен сонда да қоймай, біраз күліп барып тоқтады.

- Үуһ, жаным-ай! — Ішін басып біраз отырды. Мына екі шал әбден бала болып кеткен, немесе алжиын деп жүр.

- Қойшы, қайдағыны айтпай, “алжығаны” несі?!

- Рас айтам. Бағана мен түскі асқа шақыруға сыртқа шық- тым ғой...

- Ио...

- Шықсам, дауыстары қатты-қатты естіледі. Үй сыртына қарай ақырын келе жатырмын. “Ей, Көмеке, қалжындаған ненді алған?” деп күледі өкем. “Ішің күйсе – түз жала”. Менің қалжыңымнан жарылып кеткен жоқ қой, – дейді папам. Не айтып тұрғандарын түсінбей, жандарына келіп: “Әке, неге келіспей қалдыңыздар?” - десем: “Анау сенің атаң ғой бәрін бүлдіріп жүрген”, - деп өкем бұрылып кетті. Жоқ, ей, сен өйтіп кісіге жала жаппа. Бәрін бастаған өзіңсің, білдің бе!?! Қайдағы бір кемпірді қызғанып, ол несі ей?!

Содан бірте-бірте айта бастады ғой. Анада екеуі мына төменгі ауылға қонаққа барғаны есінде ме? Сонда дастархан басында кемпір-шалдар оңғимелесіп отырып, папам Моуленнің шешесіне бірдеңе деп қалжындаса керек. Оған ана кісі ренжіп қалыпты. Үй сыртында екеуі оңғимелесіп жүріп, соны еске алады да өкем: “Көмеке, қалжыңыңыз орынды болмады”, - десе керек. Содан барып ұрыс-керіс басталалы.

Мұны естіген соң Сақыш та шек-сілесі қатқанша күлді. “Тап бір бала сияқты” деп ойлады. Артынша өздерінің танысын, табысуына екі қарттың қалай себепші болғанын есіне алды.

* * *

... Танертеннен шығғырып тұрған шілденің ыстық күні бұлар аудан орталығына жеткенше күрт өзгерді. Дәурен мен Түрекең автобустан түскенде шаң боратқан қара дауыл үдей түсіп еді. Көзді аштырмайтын топырақтан қорғанып, бет ауыздарын қолымен колегейлеп, автостанцияның ішіне зорға кірді. Кішкене ғана залдың ішінде аяқ басар жер жоқ.

- Ал, балам, билет алып алайық, - деді Түрекең жүгін ыңғайлы жерге жайғастырып болған соң.

Жұрттың арасымен зорға өтіп барып, Дәурен кезекке тұрды. Адам онша көп емес екен. Бірақ автобустың жүруіне дейін әлі талай уақыт болғандықтан билет сатушы асығар емес. Тұра-тұра жалыққан Дәурен жан-жағына қарай бастады. Дауыл басылған болу керек, тұрған ел сиреп,

көпшілігі сыртқа шыққан. Бір кезде қолында кішкене сөмкесі бар, әкесі құралыптас қартаң адам мен бір қыз кірді. Жас жігіт қызға барлай қарады. Жүзін күн қақпаған аққұба, өдемі қыз екен. “Сіро, қаланыкі болар, жанындағы әкесі шығар” деп ойлады Дәурен.

Дол солай болып шықты:

- Қызым, сен осы жерде тұра тұр, - деп қолындағы кішкене сөмкені ұстатып, Дәуреннің әкесі отырған бұрышты нұсқады да, өзі тіке кассаға бет алды.

Дәурен қыз жаққа көз салып қояды. Қыздың әкесі болса кие жарып кассаның алдына тұрып алды. Мұны Түрекең де байқап отырған екен, орнынан атып тұрып, кассаның жанына ол да жетіп келді.

- Оу, ақсақал, кіргенің жаңа ғой. Ұят қайда? Кезекке тұрыңыз. Біз де сіз сияқтымыз, - деді ана кісіге.

Бірақ ол елеусіз ғана бір қарап қойды да, түк болмағандай тұра берді. Енді кезектегі ел шулай бастады.

- Ақсақал, мұныңыз дұрыс емес, - деп жастар жағы дауыстады.

- Ей, сен не қарап тұрсың? Кезексіз неге жібересің? – деп алдынан кіргізген жас жігітке ескерту жасап жатқандар да болды.

Жұрт гуілдесіп кетті. Билет алып көңілі жайланған әлгі адам қызының жанына келді. Ызаға булығып тұрған Түрекең оған тисе сойлеп жатыр. Екі қарт өжептоуір керілдесіп қалды. “Ұят жоқ екен өзінде!” деген әкесінің, “Мен еңбек ардагерімін, дербес пенсионермін” деген ана кісінің қатты-қатты шыққан дауыстары естіліп қалды. Кезегі келіп, Дәурен де билет алды.

- Қойыңызшы, әке, болды ғой, - деп ашуға булыққан әкесін басқан болды. Оған ол көне ме, қайта өршелене түсті. Анау да болмайды екен:

- Қолыңнан келсе – қонышыңнан бас. Бірінші болып алсаң, мен саған қой дедім бе, - деп одан сайын ызаландыра түседі.

Автобусқа мінген соң қараса - әлгі кісі мен қызы бұлардың дәл артындағы екі орынға жайғасыпты.

- Ойпырым-ай, дәл желкемізден қыздиган екенсің ғой, - деп Түрекең оларды тағы бір түйреп өтті. – Көрдің

бе, билетті бізден бұрын алсаң да алдыңғы орын бұйыр-
мапты.

- Е, аксақал, бір орынның өрісі не, берісі не. Аман-
есен қалаға жетсек болды ғой... Одан да шақшаңызды
өкеліңіз...

- Жок... Үйде қалып қойды...

Дәурен әкесінің қисықтығына күліп жібере жаздады.
Әлгіңде ғана, автобуска мінерде, насыбайын рахаттана атып,
шырт түкіріп отырғанын көрген.

- Беріңіз, әке...

Әкесі жан қалтасындағы шақшасын үнсіз суырып,
бұрылмастан артына қарай ұсынды. Шақшаны әнерген
болып Дәурен қызға тағы бір көз салып өтті. "Өзі сүйкімді
жан екен".

- Тұуу, тамаша насыбай ғой мынау. Талдың қабығы-
ның күлі болар? Озіңіз үктіңіз бе?

Түрекең ауылдағы белгілі насыбайшының бірі. Оны-
сын өзі ештеп мақтап ететіні де бар. Насыбайын мақтаған
мына сөз құлағына жылы тиді.

- Иә, өзім үктім. Талдың қабығы деген не, тәйірі, ар-
шаның күлі тұрғанда, - деп бағанадан ашулы жүзіне аздап
жылу жүгіртті.

Содан соң-ақ екі қарттың өңгімесі жүйе таба бастады.
Жөн сұрасып, танысын алды. Қарттың аты — Көмекбай
екен. Қалада тұрады. Қызы мен екеуінің үш бөлмелі үйі
бар. Кемпірінің қайтыс болғанына біраз жыл болыпты.

Дәурен екеуінің өңгімесін тыңдаған болып қызға көз
салып, қарап қояды. Әкесі мұнысын байқап қалды ма, әлде
шын мәнінде мына кісімен өңгімелескісі келді ме:

- Көмеке, менің жаныма отырыңыз, барар жер алыс,
жол қысқарта отырайық, - деп жанына шақырды.

Бұлай боларын күтпеген Дәурен не дерін білмей оты-
рып қалды. Жүрегі дүрсілден кетті.

- Тұр, балам. Ана кісі отырсын.

Көмекең келіп әкесінің жанына жайғасты. Бұл барып
қыздың жанына отырды. Аяқтың астында кішкене сөмке
тұр екен. Қыз оны өзіне қарай жақындатып қойды.

- Тұра берсін, бөгеті жоқ қой, - деді Дәурен оған қарап.
Ол да ақжарқын ұн қатты:

- Осылай екі ортаға қояйық. Аяғыңызды созып кен отырыңыз.

Қыздың ашық мінезі жігітті үйіріп өкетті. Содан бастап оңгімелері жалғаса берді.

Сақыш педагогикалық институтты жуырда ғана бітіріпті. Қаладағы мектептердің бірінде мұғалім болмақшы. Оқу басталғанша әкесі мен екеуі осы жақтағы туыстарын аралап қайтып бара жатыр.

Дәурен өзінің осыдан екі жыл бұрын ауыл шаруашылығы институтын бітіріп, ауылда агроном болып істеп жүргенін айтты. Қазір қалада ауруханада жатқан шешесіне кетіп барады.

Жолшыбай оңгімелесіп келген екі қарт та автобустан түскен соң бір-бірінен айырылмай қалды. “Адам – сөйлескенше, жылқы - кісініскенше” деген осы да. Дәурен де штей қимай тұрған. Ақыры әкесі мен баласын Көмекең қоймай жүріп шақырып, үйіне ергіп келді.

Түрекең:

- Осында жақын-жуық адамдар бар, солардың бірінің үйіне барамыз ғой, - деп еді, оған көнбеді.

Кішірек үш бөлмелі үй. Онда жаңа бөлмаса да сәнімен жиналған жиһаздар көз тартады. Сорелерінде жылтырақ шыны ыдыстан гөрі кітаптар көп. Сақыш келе сала үйдің ішін реттей жүріп тамақ пісіріп те үлгерді. Көптен ешкім болмағандықтан шаң тұра бастаған еденді, үй мүліктерінің кейбірін сүртіп өтті. Дәурен де өзінің көмек көрсеткен болып жүр. Екі қарт болса, өзімен өзі оңгімелері таусылар емес.

Ертеңіне ауруханаға бұлармен бірге Көмекең де келіп, науқасқа кіріп шықты. Оған Түрекең қатты риза болды.

Міне, содан бастап Дәурен қалаға келген сайын осы үйге келіп кететін болды. Келмесіне болмайды. Әкесі: “Балам, Көмекең үйіне бара кел”, - деп тапсырады. Немесе: “Мынаны Көмекең үйіне апарып бер”, - деп сәлем-сауқат жібереді. Кейде: “Жүр, балам, кемпірдің жағдайын бір біліп келейік”, - деп қалаға тартады. Келеді де, Көмекең үйінде екі-үш күн болып қайтады. Әлдеқандай бір құдыретті күш жетелеп, Дәуреннің өзі де осында келуге асығып тұрады.

Сол жылдың күзінде бір-бірінің жүрек сезімін түсінген ескі жас қосылған еді. Көң ұзамай Дәуреннің шешесі дүниеден қайтты. Содан соң Көмекеңді қолдарына көшіріп алған. Бірақ ол көпке дейін қаладағы үйін тапсырмай жүрді. Оны Сақыш пен Дәурен қоймай жүріп тапсыртқан. Әйтпесе, құдасымен ренжіскен күні:

- Үйіме кетемін... Жалғыз өзім тұрамын... — деп әлек салатын...

Әуелде екі қарттың керілдесіп қалған шағында балалары қатты қиналатын. Келе-келе үйреніп кетті.

Дәуреннің ойын Сақыш бөліп жіберді:

- Не есіңе түсіп жымындан тұрсың?

- Жәй, әншейін...

Терезеге көз салған беті қозғалмай тұра берді. Бір кезде:

- Бері келші, бері. Тез! — деп сақ-сақ күліп, сыртғы нұсқады.

“Екі шал тағы да керілдесіп жатқан шығар” деген ой келіп, түрі бұзылып, сыртқа көз жүгірткен Сақыш еріксіз күліп жіберді.

Екі қарт есік алдындағы столдың басынла, қарама-қарсы отырын алып домино соғып отыр екен...

АНА ЖҮРЕГІ

Қаладан шыққандарына сағаттан асты. Зымыраған машинаның гулеген мотор үнінен басқа ештеңе естілмейді. Асфальт үстінде жеңіл “Волга” еркін зырлап келеді. Жіптей шұбатылған жол машинаның астына сүңгіп кетіп жатқан сияқты.

Зеріге бастаған Дәурен жан-жағына, алыс тауларға қарап ойға кетті. Алыстан қоянжонданып Қосөгіз тауы көрінеді. Дәурен ескі танысы кездескендей сергіп сала берді. Бұл жердің ой-шұңқыры өзіне аян. Соларға көңілімен көз жүгіртіп біраз отырды. Суын ішіп, дәм-

тұзын татқан жерін Дәурен ұмытпақ емес. “Еңбек жолы” совхозында директор болып бес жылдай қызмет атқарды. Сол уақытта совхоз адамдарының барлығымен танысып, етене араласып кеткен болатын. Облыстық ауыл шаруашылығы басқармасына қызметке ауысқанда өзінің де кеткісі келмеген, отбасы да үйренген жерін қимап еді. Ауыл адамдары да қимастықпен шығарып салған.

Машина ө дегенше зулап, жол айырығына таянды. Жол шетінде жаулығы ағараңдап, кимешегі желмен желбіреп тұрған қарт ананы Дәурен жаңа байқады. Оның кім екенін бірден танымаса да Дәурен машинаны тоқтаттырып, мінгізіп алғанды жөн көрді.

Сөйтсе, Зағипа шешей екен. Алғашында аңдамаса керек, Дәуренді енді таныған қария қайта амандасып, Ләззаттың және балалардың денсаулығын, амандығын жеке-жеке аттарын атап, сұрап шықты.

Дәурен болса кемпірдің денсаулығын сұраудан әрі асқан жоқ. Өйткені, Зағипа шешей жалғыз басты адам. Туған-туысы жоқ. Ақсақалы ерте қайтыс болыпты. Ал, жалғыз баласы Серікбол болса Дәурен осы совхозға қызметке ауысқан жылы жол апатынан қазаға ұшыраған болатын. Совхоздағы орта мектепте оқытушы болып қызмет істейтін келіні Нағима басқа адамға тұрмысқа шыққанын біреулерден естіген. Серікболдан қалған жалғыз баланы келіні тастамай алып кетіпті. Ал, Зағипа әжесі көзіне жас та алмапты, баланы бетінен сүйіп қана шығарып салыпты.

...Алғаш қызметке ауысып келген жылы болатын. Совхоз адамдарымен тегіс танысып бола қоймаған кезі. Бірде жас мамандармен мәжіліс өткізіп болып, кеңседе қалғандарға кезекті тапсырмалар беріп жатқан. Қай мезгілде келіп кіргенін білмейді, оң жақ босағаға таяу орындықта бір кемпір отыр.

Директордың өзіне назар аударғанын байқаған қария таяу келіп амандасып, үстелдің жанындағы орындыққа жайғасты.

- Орының қайырлы, қонысың құтты болсын қарағым. Осы кеңсеге көп келе де бермеуші едім, тағдырдың жазуы болар, бүгін бір ісім түсіп келіп отырмын. Егер уақытың болса айтайын...

- Айтыңыз, шеше, айтыңыз.

- Айтсам, қарағым, екі – үш түяк, бір – екі ірі қарамыз бар. Соның қысқы қорасы әбден тозып, төбесі ортасына түсер болып тұр. Сыртын шамамыздың келгенінше өзіміз жамап-жасқап алармыз. Соның төбесін жөндетіп берсең деп едім, балам. Қыс болса қыр астында, күздің болғаны мынау.

- Мақұл, шешей, мақұл. Құрылысшыларға айтамыз, жөндеп береді. Алаң болмаңыз.

Осы кезде Дәуреннің көзі ұзын үстелдің басында отырған прорабқа түскен. Ол болса саусағымен үстелді шұқылып, қарияға жақтырмай қарап қояды.

Қария болса мазалағанына кешірім өтініп, шығып кетті. Прораб сонда ғана тілге келді:

- Мұршамыз болмай жатыр. Қазір жұмысшылар аз, жұмыс көп. Көрінгеннің қорасы мен үйін жөндейтін болсақ, совхоздың жұмысын қай жерде жүрі істейміз. Елдің бәрін тыңдай берсеңіз бүкіл совхоз адамдары осында жиналар, - деп қарсылық білдірді. Оның сөзінен қарияның оған сан рет келіп, табаны таусылғаны байқалып қалды....

- Осы жұманың аяғына дейін әлгі кісінің айтқанын істеп беріп, маған келіп хабарлаңыз, - деп прорабқа қатты тапсырды.

Өйткені қолында қауқары жоқ адам ғана жөндеу жұмысына совхоздан көмек сұрайтыны ауылдық жерде туып-өскен оған жақсы мәлім еді. Әйтпесе екінің бірі келе бермейді.

Мұнан кейін Дәурен Зағипаның үйіне өзі келіп, жағдайымен танысты. Қорасы уақытында жөнделді. Күз болысымен отын-су, шоп сияқты қыстың қамына да көп көмек жасалды...

- Шешей, қай жаққа жол тартып барасыз? – деп сұрады Дәурен өткен күнге ой жүгіртіп болған соң.

Алыстан Қосшоқы қоянжонданып созыла түсті. Бұл ауылдың еңкейген қариясынан еңбектеген баласына дейін Дәуренге әбден таныс. Мына қариямен де жақсы таныс бола тұра бұл кісінің бойында осынша терең сыр жатқанын біліп пе екен?! Қария сөйлеп келеді, Дәурен тыңдап отыр.

... — Сол жылы қарашығым Серікболдан айырылдым. Артында жалғыз баласы қалды. Серікболымның қазасы бір қайғы болған жоқ, екі қайғы болды ғой. Әуелі қаза болғанда өлгем жоқ, өлгеннен басқаны көрдім, қарағым. Қызығымның алдынан ал деп сұраушы едім Алладан. Қу шұнақ, онын да көзі соқыр екен. Ана біздің шалдың арманы жоқ. Балаларының алдында көзін жұмды, ешқайсысының уын жұтпай. Серікболым, қарағым, бала емес, дана еді-ау, шіркін! Үйлендірдім, үй болды, бала сүйді. Қуанышқа бөлендім. Бойым енді жазыла бергені сол еді, өзі опат болды.

Артында қалған Сағатбек күн сайын есейе түсті, бізді қуанышқа бөледі. Жарығымның өзінен аумақ қалған жас сәбилің әр қимылының өзі біз үшін бір ерекше той еді. Ертелі-кеш соны қызықтап бір жасап қалушы едім. Сағатбегім ескі қайғының орнын жаңа толғарып келе жатқан. Кенеттен тағы бір қайғыға душар болдым. Мына қайғы бұрынғыдан екі есе ауыр болды....

Зағипа қалар “Қайыңды” совхозына келе жағыр екен. Келіні сол совхоздан орта мектептің бір мұғаліміне тұрмысқа шығыпты. Жолдасы өте жуас адам екен. Сол жуастығы болар, бұрынғы әйелі мұны тастап басқаға тұрмысқа шығып кетіпті, екі бала әкесінің қолында қалыпты.

Қарт ана келіні Нағиманың адамгершілігін аузынан тастамайды.

- Қос жесір болып күн кешкен кезімізде сүйенішім болды. Онда да, менде де батып айтар ағайын-туыс жоқ. Ешкімге күнімізді салмай, өзімізше тұрмыс кештік. Осы күні өкімет айналайынның қамқорлығына сөз жете ме?!

Нағимажаным туған қызымдай болып кетті ғой. Кей-бірелердің күйеуінің қабірінің топырағы тобарсымай жатып басқамен қол ұстасып кетіп жатқанын да көрдік. Ол мұны жасаған жоқ. Жолдасының аруағы риза шығар, басына қорған тұрғызды, артын күтті.

Өлгеннің соңынан өлмек жоқ. Қайыр екеуі көңіл қосқан екен, алдымнан өтті. Аналық ақ батамды бердім. Ризамын екеуіне де. Нағиманы өз қолымнан ұзатқан қыздай шығарып салдым. Сағатбегімді де қоса жібердім. “Іштен шыққан шұбар жылан ғой, Серікболымнан қалған жал-

ғыз түйек, өзің алып қал. Нағима – жас, оның қызығы әлі алда” деушілер табылғанмен, мен айтқанымнан қайтпадым. Ондағы ойым қанша айтқанмен де туған анасы емес пе? Анасына баласын жат етпейін дедім. Мен болсам төрімнен көрім жақын адаммын, анасының орнына ана бола аламын ба? Ертеңгі күні олай – былай болып кетсем, Сағатбегім кімге қалмақшы? Оны да ойладым. Еһ! ... Сөйткен Сағатым!... Уһ!...

Нағима мен Сағатбекті шығарып салған соң үш күн бойы далаға шыққаным жоқ. Кейбір көршілердің кіріп-шығып, көңілімді жұбатқандары болды. Көздің жасына бір ерікті бердім. Құдайдан тілегенім осы ма еді?! Жалғыздың таңы атып, күні батпайды екен. Сары танды сарғайып өткізіп жүргенімде бір күні үйге Нағима мен Қайыр жетін келді. Ессіз үйге қайтадан жан кіргендей болды.

Маған қолқа сала келіпті, көшіріп әкеліпкіші. Мен оңайшықпен көнемін бе?! Серікболымның қорғанына күзетші болып жүргеннің өзі маған неге тұрады. “Көшпеймін де, көшпеймін”, - деп отырып алып едім, оған да болмады. Ауыл-аймақ, көрші-қолаң болып ақыры көндірді ғой. Жаңа ел, жаңа жерге келдім. Алғашында көндігу қиын болды. Көрші айнала ерулікке шақырып, біраз күнге дейін қонақтатып өкетті.

Сағатбегім бұл кезде мектенке жаңа ғана барған. Қайырдың үлкені Дина екінші класта оқиды. Нағима мен Қайырдың өзі болса ертелі-кеш мектепте, үйде болғанынан болмағаны көп. Үйде кішкене Дәулет екеуіміз ғана қаламыз. Мен келгеннен бері оны балабақшаға жібермейтінмін. Осындай оңаша шақтарды өткен өмір еске түсіп, көзге жас үйіріледі. Бірақ артынша тәубеге келемін. Осындай от басына ұйытқы болып, ортасында отырғаныма шүкіршілік етемін.

Сөйтіп жүргенде Сағатбегім науқастанып қалды. Алғашында елең қылмадық. Кейіннен молдасымақ бір шалға үшкірттік. Ол ем бола қойсын ба? Бұл қараңғылықты қойсайшы – Қайыр мен Нағиманың дәрігерге анарайық дегенінс көнбедім. Олар маған қарсы келе алмады. Ақыры Сағатбегім Серікболымның аяқ жағынан тоқымдай жерді томпайтты.

Сол “Еңбек жолына” қарай откеніме екі-үш күн болды. Қарақтарымның басына барып, ел-жұртты аралап келе жатырмын.

Қария өңгімесін аяқтап, үн-түнсіз отырып қалды. Жасаураған көзінің қиығын жаулығының шалғайымен сүртіп, “Уһ!” деп ауыр дем алып, жайланып отырды.

Қатты күйзеліске түскен түрі бар. Алатаудай ақ басының бурыл шаны кимешегінің сыртына теуінгі. Маңдайы мен бет-аузына қуалай жүгірген сай-сай әжімдер өткен өмірінің қиын жолының қалдырған өшпес ізіндегі сайрап жатыр. Осыншама мол ауыртпалықты осы бір адам өз басынан өткерді дегенді ол бұрын ойына алып па екен? Енді бір сәт аурудан әлсіреген Сағатбек, оның жанында құрақ ұрған жас келіншек пен ақ басты ана елестесе, енді бірде жас баланың қабірі басында тұнжыраған қайғылы жандар елестеді.

Дәуреннің көңілі құлазып сала берді. Осынша жыл бір совхозда істегелі тек басқару, шаруашылық ісімен ғана айналысып, адам жанына үңілмей, сырт кеткеніне соншама өкінді. Загипа шешейдің адамгершілікке толы көкірегін жаңа сезді.

Енді қолынан не келмек. Бар істеген жақсылығы -- жолдан бұрыс болса да қарияны үйіне дейін жеткізіп салды.

АРМАНЫМ – АҚ БИДАЙ

Көршім Мұхтар екеуіміздің кейде қала сыртындағы көлге барып, қармақ салатын әдетіміз бар. Сол әдетімізбен демалысымызды пайдаланып, балыққа шыққанбыз. Күні бойғы еңбегіміз еш болған жоқ, біраз балық аулап, көңіліміз марқайып қалды. Кеш түсті.

- Қой, болар енді, үйге қайтайық, сенің Жібегің жолға қарап, екі көзі төрт болып, құмалақ тартқызып отырған шығар, - дедім өзілдеп.

Ол менің сөзімнің мағынасын түсінбей, бетіме қарады. Машинаға отырған соң жол қысқарсын деп жұмбақ сырды суыртпақтадым.

Баяғыда біздің ауылда Ағипа деген құмалақшы кемпір болатын. Бала кезімізде құмалақ тартқанын сан көріп едік. Соған күйеулері алыс жолға кеткен әйелдер үйіне шақырып алып, құмалақ салғызушы еді. Қою шайға обден қанып, жіңісін маңдайын сүртіп болған соң ақ орамалын жайып жіберіп, Ағипа әжей іске кірісетін.

- Менің қолым емес, бибі Ботима ірімнің қолы, - деп күбірлеп бетін сипап, құмалақтың тастарын үш топқа бөліп, үш қатарға қойып, сөйлеп кететін.

Содан біздің түсінетініміз:

- Ал, келін, отынды жағып, қазаныңды аса бер. Азаматың олжалы, қоржыны тоқ, жүрегі күпті, қайтып келе жатыр. Қабағында кірбің бар. Ол – ұзақ жолдан қажып, шаршап, қарнының ашқаны шығар..., - деген сөздері ғана болатын.

Ол кісінің айтқаны дәл келуші ме еді, жоқ келмеуші ме еді, онысы ойымда жоқ. Тек әйтеуір ауыл адамдары оны қатты сыйлап, құрметтейтін. Ағипа әжейге соғыс жылдары құмалақ тартқызушылар көп болған екен.

Шәрипа деген әйел болды. Неге екенін білмеймін, ел оны “Шелпек ауыз” деп атап кеткен еді. күйеуі аңға кетсе болды, бір жаққа кетсе де, тіпті қойдың кезегіне кетсе де Ағипаға жүгіріп барып құмалақ салғызады екен. Содан қалған “Ағипаға құмалақ салғыз” деп ойынды-шынды айтылатын, мөтел боп кеткен сөз бар.

Ағипа әжейдің есіме түскен себебі – Мұхтардың үйіндегі замандасымыз да сол Шелпек ауыз Шәрипа сияқты мазасыз адам. Күйеуі бір жаққа шықса тағатсызданады да отырады. Егер құмалақшы адам болса, Жібек те құмалақ тартқызудан тайынбас еді.

Мен өнгімемді аяқтап болғам жоқ, сөзімді бөліп жіберді.

- Ол кісі қазір бар ма? – деді жұлып алғандай.

- Жоға, қайдан болсын. Баяғыда қайтыс болған... Немене, құмалақ салғызайын деп пе едің?...

- Қап... – деп кішкене ойланды да: - Ал оның балашағасы бар ма? – деп сұрады.

- Бар. Баласы бар. Бірақ оның өзі де қартайып, шал боп қалды.

Көршім сұрақты жаудырып жатыр. Менің бір түсінгенім — оған әжейдің құмалақ салған қалтасы керек екен.

- Ол саған неге керек?

- Керек боп түр ғой... — деді де, терсең дем алды. — Құмалақшының қалтасын кейінгі ұрпақтарының қасиеттеп ұстайтын бір салт бар ғой. Мүмкін қалған шығар...

- Қалуын, қалды... Сонау бір жылдары, сол үйге бір барғанымда ауыз үйдегі діңгекке қағылған шегеде ілулі тұрды. Содан бері де оншақты жылға жуық уақыт өтті. Кім біледі...

- Онда болды. Қалта сақтаулы. Енді соған қайткен күнде барын қайту керек.

Күн кешкіре бастаған соң Мұхтар машинасының шамын жағып қойды. Әлде бір ойға кеткен беті рульді қыса ұстап, екпіндете жүргізіп келеді.

- Сен ол қалта бұған неге керек болып қалды деп ойлап келе жатқан шығарсың, - деді бір уақытта маған қарай бұрылып. — Ол өте қажет. Менің өзіме ғана емес, бүкіл халыққа қажет. Өйткені оның ішінде ақ бидай болуы мүмкін. Иә, кәдімгі ақ бидай!

- Сонда оның не үшін қажеті бар? Халыққа құмалақ салуды үйретпек ойың бар ма? — дедім әдейі өзілдеп.

Ол шамданып қалды.

- Жоқ. Сен құмалақтан басқа не білуші едің?! Мәселе онда емес. Ал, білгіш болсаң айтшы — ақ бидай дегеніміз не?

- Ал, жарайды, білдік дедік.

- Білсең сол - ол адам шын құмалақшы болса, соғыс жылдарында да құмалақ салды. Ал, сол жылдары, әсіресе соғыс біткен жылы Арқаның ақ бидайы бітік шыққан. Баданадай, баданадай ақ бидай! Білдің бе?! Кейбіреулер оны кішкене өсіңкіреп “бармақтай болатын” деп те айтады. Мәселе, сол ақ бидайды табуда. Енді түсіндің бе?! -- Ол біраз қызулана сөйлеп барып сабасына түсті. — Ақ бидайдың тұқымын көп жылдан бері ізден жүрмін. Таптырар емес. Ендігі бар үмітім — сол... Мен де бала кезімде біраз құмалақшыны көргенмін. Солардың көпшілігінің ақ бидайдан құмалақ тартатыны әлі есімде. Менің ойымша

солардың ең болмаса біреуінің қалташасында ақ бидайдың тұқымы қалуға тиіс. Әзірше ізденісімде еш нәтиже жоқ. Білетін құмалақшыларымның көпшілігін аралап шықтым. Қалташаларынан тек ас бұршақ пен жүгері ғана табылып жүр...

- Сонда оны не істемек ойың бар?

Ол осы “шын айтып отыр ма?” деген адам сияқты менің бетіме таңдана қарады.

- Тек табылсыншы де. Онда менің арманым жүзеге асар еді. Мүмкін бидайдың жаңа сортын алармыз... Тіпті болмаса мұражайға қойдырып, бір кезде халықты аштықтан құтқарған ақ бидайдың қандай болғанын кейінгі ұрпаққа көрсетер едім. Сол ақ бидайдың өнімінің ең болмаса бір түйірі қалмағанына қалай қыпжылмассың...

Уәде бойынша келесі демалыста жолға шыққанбыз. Мақсатымыз белгілі. Баяғы Ағипа әжейдің діңгек басындағы қара қалтасы. Жол бойы әр түрлі тақырыпқа әңгіме қозғалғанымен сөзіміз көбіне ақ бидайға қарай ойыса береді.

- Сірә, жасында ақ бидайды көп жеген болуың керек, - деп қалжыңдадым орайы келген бір сәтте.

- Иә, - деді жұлып алғанда Мұхтар, - біз көп жедік. Бір жаз бойы ақ бидайға әбден тойғанбыз. Біздің жақта өснейді. Бірақ, “Тоқырауынның ақ бидайы” деп арбалап әкеліп сатушылар көп болған. Солардың алған бидайын шешем марқұм бақырға қуырып әкеліп, дастарханға тоға салушы еді. Ыстық бидайды үрлен отырып, шайды сораптайтынбыз. Кейде шешем ортаға аздап сары май қоятын. Қасықтың ұшымен сары майдан ептеп іліп алып, бидайға батырып-батырып, бытыр-бытыр шайнаушы едік. Баланадай ақ бидай қуырған кезде тырсып тіпті үлкейеді екен. Сырты шытынап, одан сайын жұмсара түседі. Сол жылдың күзінде соғыстан қалған жарасы асқынып, өкем қайтыс болды. Одан соң шешем көз жұмды. Жетім қалған мен балалар үйіне алындым... Сөйтіп, ақ бидайды қойып, ақ нанға көштік. Жоқшылық, таршылық көргеміз жоқ, не ішем, не киеміз деп ойлаған емеспіз. Бірақ, сондағы шешем қуырған ақ бидайдың дәмі өлі күнге есімнен кетпейді...

Соғыстан соңғы жылдары шынында да ақ бидай көп болған еді. Сірә, бітік шыққан болуы керек. Сол уақыт-

тарда біздің ауылға да ақ бидай сатушылар жиі келетін. Біз де алып, қуырып жегенбіз. Бірақ, Мұхтар сияқты мен ештеңені есімде қалдыра алмаппын.

- Сен мені сол ақ бидай қуырып жеп, күн көрген жадау заманды аңсап отыр деп ойлап қалма. Маған тек ақ бидайдың тұқымы ғана керек. Қазірдің өзінде сол күнгі бидайдың бірнеше сорты бар. Ал, ақ бидайды солармен будандастырса, мүмкін, түсімі жоғары, ауа райына төзімді жаңа сорт шығып қалар деген ойым бар.

- Будандастырмай-ақ-ақ, сол беті неге өсіруге болмайды?

- Оның өсуі қиын. Үнемі су қажет. Күтімді болуы керек. Күріш сияқты суармалы дақыл.

- Күрішті де өсіріп жатырмыз ғой. Сол сияқты өсіруге болмай ма?

- Әрине болады. Бірақ ақ бидай өсіру үшін көп еңбектену керек. Содан барып түскен өнім кеткен еңбек пен шыққан қаржының құнын өтемейді. Түсімі мол болғанымен, үндық қасиеті өте төмен. Тек қуырып жеуге ғана жарағаны болмаса, нан басуға келмейді деген сияқты алып-қашпа дақпырттың салдарынан ол мәдени дақыл қатарынан шығып қалған. Сол сияқты бір кезде “Қожа бидай”, “Бес бас бидай” деген де тұқымдары болған. Бұлар да ақ бидайға ұқсас, бірақ одан кішілеу болады екен. Кейбіреулер білмейтіндерге “Ақ бидай” деп алдап соларды сатқан кездері де болды. Бұл бидайлар туралы естігенің бар ма?

- Естігем жоқ, - деп шынымды айттым.

- “Бес бас бидай” деген тіпті қызық. Бала кезімде бір көргенім бар. Бір басында бес масақ бес саусақ сияқты қатар өседі, - деп он қолының бес саусағын жоғары көтеріп, көрсетіп қойды. - Әбден толған кезінде сабағы иіліп, басын зорға көтеріп тұратын...

Қырқаға шыққан соң Мұхтар машинасын тежеді. Сыртқа шықтық. Күздің дымқыл ауасы бетімізді желпіп өтті.

- Енді аса алыс емес. Анау көлбей жатқан қара бұйраттың арғы етегі ғой, - дедім мен Мұхтарға ауыл жақты сілтеп.

Ол үндеген жоқ. Мен меңзеген қара бұйратқа қарап тұрып-тұрып, иығын қозғап, екі қолын жан-жаққа керіле сермеп, денесінің құрыстанғанын жазды.

Біраз дем алған соң жүріп кеттік. Екеуімізде де үн жоқ. Басқа дүние ұмыт болған сияқты. Ойымызда тек арман болған ақ бидай. Ауылға жеткенше асықпыз.

Машина зымырап келеді.

БАЛ БҮЛАҚ

Облыстағы су шаруашылығы басқармасының бастығы Досбол демалыс алып, ауылға оралған сайын “Соқырқұдықтың” баеына бір соқпай кетпейді. Келген сайын цементпен комкеріп шегендеген терең құдыққа көз салып, сүйсініп ұзақ қарайды. Қазір оның басына су тартатын мотор орнатылып, жанынан қой фермасы салынған. Моторына от беріп, сарқыратып су ағыза жөнелгенде ферманың бір жарым мың бас қойы бір мезгілде суға қанып шығады.

Осы қондырғының барлығын бір кезде өз қолымен салдырған Досбол жанында екі баласы бар, тағы да қызыға қарап құдықтың басында тұр.

Сарыарқаның кешкі саумал ауасын құмарлана жұтып, кілем төсегендей, мәуіті жасыл алқапқа мейірлене көз тастайды. Айналага еліте қарап, өзін тап бір табиғат көрінісі салынған тамаша үлкен полотно алдында тұрғандай сезінеді.

Екі бала болса мұнда еш шаруасы жоқ. Астаудағы суды қолдарымен шапақтап ойнап, өз беттерінше қызыққа батуда.

Осы екі баладай бір кезде Досбол да қызықшыл, думаншыл болып өсті. Әсіресе жас кезінде суға шомылып, балық аулауға құмар еді. Марқұм әкесі Байназар әңгімешіл адам болатын. Досболды алдына отырғызып алып, дөң басына жиналған ауыл адамдарына әңгіменің неше түрін ағызатын. Оңаша қалған шақтарда да Досболдың басынан иіскеп қойып, ақыл-кеңес беруге жалықпайтын. Көбіне табиғат жайлы көп толғанушы еді. Міне, сондықтан болар кішкене Досбол жасынан табиғатты сүйіп өсті.

Ауыл балаларымен қосылып алып жаз бойы суға шомылуды аса ұнататын. Мұндайда әкесі: “Жөн-ақ, балам,

су деген нәрсе адам жанына шиіа ғой. Күнің көзі мен дарианың суы қандай кесел бөлмасын қағып әкетеді. Көп шомылғаннан жапа шекпейсің” деп шомыла — шомыла жарылып кеткен баласының бетінен мейірлене иіскеп қоятын.

Сол баласы өсе келе өте сушыл болып өсті. Ауылдың төменгі жағындағы иірім-иірім қара сулар жаз бойы балалардың шомылатын орнына айналады. Мұндайда өзара бөсеке тууы әдетті нәрсе. Кім де бөлсе өзінің бір өнерін көрсетіп қалуға тырысады. Әуелде өзімен бөсекелес болып жүргендердің бәрі далада қалды. Су жарысының қандай түрі бөлмасын Досболға тең келетін адам ауыл арасында қалған жоқ. Жүзу мен сүңгудің қандай түріне бөлмасын өбден машықтанып алды.

Бір қызық оқиға мұның өлі есінде. Осындағы Жәпек дейтін баланың қалсадағы бір туысы баласымен ауылға келген екен. Баласының жасы мұнан гөрі қалқаңырақ. Өзен бойында суға шомылып жатқан. Өлгі келген бала да келітті. Өзі мақтаншақтау екен. Жақсы жүзе білетіндігін көрсетіп, бір-екі жас баланы суға құлатып, өзі құтқарып шықты. Өзінің ісіне мақтанған өлгі бала (атын ұмытты) бір сәтте байқаусыз тұрған мұны да суға итеріп өтті. Қаперсіз тұрған Досбол суға секіріп бара жатып бағанадан ойластырып қойған қулығын іске асыруды ойлады. Ербеңдеп қарғыған беті судың астымен жүзіп отырып, екінші қабақтағы қалын қамыстың арасынан шықты да жағалауды бағып, тып-тыныш отыра қалды. Бағанадан тұншыға айқайлаған балаларды жағаға сүйреп шығарып, мөз болып жүрген өлгі суға қарап біраз тұрды. Досбол шыққан жоқ. Енді ол сасқалақтай бастады. Ал, басқа ауыл балалары қыбыр етер емес, ананың өзселесін бір көрмек үшін жақтарын ашпай, түк білмегендей отыр. Анау енді шын састы.

Досболды “құтқармақ” болып бір — екі рет сүңгіп те шықты. Қолына ештеңе ілікпей дәрменсіздіктің шарасымен сүйретіліп жағаға көгерілді. Тамам жүрттың көзінше бағанадан масайрап жүрген баланың халі көпе-көрнеу мүшкілге айналды.

- Сүңгіші... Құтқаршы... Көмектесші... — деп көрінгенге жалынды. Бірақ жағадағы қулар түк білмегенсіп, тек иығын ғана қушытып, бір қозғалғаннан басқа ештеңе демеді.

Мына көрініс қызықтырған Досбол су сорып, тонғанына қарамастан қамыс арасында басын қылтитып қарап отыра берді.

Әлгі бала бір сүңгиді, бір шығады. Әбден есі танып сілесі қатып бөлді. Сүңги-сүңги қары талып, екінші жағынан әбден сасқандық болар, бір кезде әлгінің аяқ-қолы ербеңден, жалғыз-ақ рет “күтқарыңдар!” деуге шамасы зорға келді. Манадан соны күтіп отырғандай Досбол қамыс арасынан қарғын шығып, ананы судан шығаруға ұмтылды.

Сөйтіп, мақтаншақ баланы Досболдың өзі күтқарып шықты. Содан әлгі бала қатты ауырып, әкесі сол күні-ақ қалаға алып кеткен болатын. Бұдан соң ешкім мұнымен су жарысына түсіп көрген жоқ.

Ес біле келе Досбол әкесінің әңгімесін тыңдап, зердесіне түйе бастады. Ойлап қараса сол кездегі әке сөзі әлі күнге дейін көкейінде сайрап тұрғандай.

“Бұлақ көрсең - көзін аш, балам. Қайнаған суы сарқырап, сай-саланы толтырсын. Шөліркеген жануар мейірін бір қандырсын” - деп ұйқастыра отырып сөйлер елі.

Әсіресе әкесінің ертегісі қызық болатын.

- Баяғыда, - деп бастайды ол, - бір бай болыпты. Сол байдың қолында жалшылықта бір жетім бала жүрген екен. Ішерге асы, киерге киімі жоқ жетім баланы бай көп жөбірлентті. Әр нәрсені сылтау етіп, қатал бай оны ұра беріпті. Мұндайда жетім бала ауыл сыртына шығып кетіп, бір ескі құдық басына келіп отырады екен. Әкесі мен шешесін еске алып, көз жасына ерік береді.

Бір күні жас бала қыр басында балалармен ойнап қалып, бұзау еміп қояды да, тағы да жексұрып байдан таяқ жейді. Әдетінше сол құдықтың басына келіп отырған екен. Бір кезде көзін ашып қараса, әлгі құдықтың түбіндегі қос уыс толмайтын шалшық суда кішкене бір ақ шабақ шоршып жатыр. Судың аздығы сондай, балықты енді күтқармаса өліп қалатынын түсініп, еңкейіп ала беремін дегенде бір төмпейге сүрініп кетіп, бала етпетінен түсіпті.

Бір қолымен жалма-жан төмпейден ұстай алады. Екінші қолы батпаққа кіріп кетеді. Ептеп түрегеліп, қолын батпақтан суырса, ар жағынан бұрқырап су шығады. Сол-

ақ екен құдықтың арнасы суға толып, шабақ балық жүзе жөнеледі. Енді оның өлмейтініне көзі жеткен соң бала үйіне қайтады.

Ертеңіне бұзауын жайып жүріп, тағы келсе су зым-зия жоғалыпты. Балық тағы да кеседей суда шолпылдан жатыр. Бала жалма-жан шешініп тастап, шалшықты арши бастайды. Бірақ қанша аршығанымен ештеңе өнбейді. Су шықпайды. Тіпті болмаған соң бала ауылға жүгіріп барып, күрек әкеліп қазады. Әлден уақытта күн кешкіргенде барып су пайда болады. Құдықтың сыртына шығып үлгермеген баланың белуарынан су алады.

Келесі күн келсе су тағы да тартылып қалыпты. Бала тағы да аршиды, су тек кешке қарай пайда болады. Күнде келсе – келген сайып су жоқ болады. Бала да күнде арши береді. Су да күндегі өдеті бойынша кешке қарай шығады. Бірақ күндегісінен мол шығып, кең алқапқа жайыла түседі. Қанша мол шықса да ертеңіне кеседей ғана су қала беріпті. Сонымен, құдықтың түбін жалықпай аршып, екі құлашқа жеткізген баланың күрегі бір күні жақпар тасқа тиеді. Олай әуреленіп, былай әуреленіп, ақыры жақпар тастың жігін тауып қонарған екен, әр жағынан бір құмыра көрініпті. Бала көтерейін десе шамасы келмейді. Өрі жұлқып, бері жұлқып, бір кезде барлық күшін салып тартып қалған екен, құмыраны жұлып алады. Құмыра құдықтың көзін жауып тұрыпты, өлгі жерден атқылаған судың екпіні сондай – бала мен соншама ауыр құмыраны екі құлаш құдық ішінен сыртқа бір-ақ лақтырады.

Өлгі құдықтың көзі ашылып, бастау болып бұлаққа айналады. Бұлақ суының молдығы сондай – төмендегі сары жазықты түгел су алып үлкен көлге айналыпты. Сол көлді жайлаған халық оны “Сарықол” деп атап, балығын аулап, құсын атып күн көріпті.

Бала болса бір байдың тыққан бір құмыра алтынын тапқан екен. Ішіндегісін керегіне жаратып, мұратына жетіпті дейді.

Әкесінің ертегісін құмарта тыңдайтын Досбол алтын тапқан баланың ерлігіне сүйсінетін. Көз алдына әр құдықтың түбінде бір-бір құмыра алтын жатқандай елестеуші еді. Әкесі сол құмыраларды іздеп жүргендей көрінетін.

Сөйтсе, өке ойы өріде екен. Қаншама игілікті істер атқарған абзал адам! Соны есейіп, ер жеткенде бірақ түсінді емес пе бұл. Әкесі ауылдағы шөпшілердің шалғысын қайрап беретін. Сөйтіп жүріп қолы босап кетсе бұлақ аршытын. Шөпші ауылдың қай жерге қошетінін алдын ала біліп алып, ауыл көшкенше қонатын жердің бұлағын күні бұрын барып аршып, тазалап келеді.

Әуелде ауыл адамдары “Байекең аршымаған бұлақ жоқ шығар”, - деп жүрді. Кейіннен “Байекең аршыған бұлақ” дегенді шығарды. Бертін келе “Байекең бұлағы” дейтін болды. Қазір анау көрінген Беріктастың бауырындағы ай-набұлақ “Байназардың бұлағы” деп аталады. Сол аттың қайдан келгенін қазіргі жастардың кейбірі біле бермейді-ау деген ой Досболды мазалап кетті. “Байназар деген кім, деп ойлай ма екен”.

Әкесі Байназар ауырын көп жатты. “Оң жамбасым сырқырап барады” деп құландағы дауысы құраққа ұра-тын. Мұндайда шешесі отқа қыздырылған қызыл кірпішті, немесе ыстық су құйылған резеңке торсықшаны ауру жамбасына басқан кезде ғана жаны аздап саябыр тапқандай болады. Байназардың оң жақ аяғы ақсақ еді. Жүргенде бір аяғынан бір аяғының қысқалығы анық байқалатын.

- 1919 жылы 18 жасында ақтармен соғыс кезінде жараландым, - деп, көп – көп оңгіме шертеді. Сол ақсақтығынан Ұлы Отан соғысына қатынаса алған жоқ. Елдің айтуына карағанда соғыс басталған жылы өскерге тіленіп, аудандық соғыс комиссариатына сан рет барыпты. Бірақ медициналық байқаудан өтпей қала берген. Балалығы ма кім білсін, өкесінің соғысқа қатынаспағанын намыс көруші еді.

Ауыл балалары мұны ызаландырғанда:

- Иә, менің көкем соғысқа сенің өкесінен бұрын қатысқан, - деп өкесінің азамат соғысында болғанын бетке тартатын.

Сол өкесі баяғы оқтың өсері ме, өлде бұлақ аршып жүргенде суық өтті ме, кім білсін, қатты төсек тартып жатып қалды. Досбол өкесінің бұлақ аршып, үйге су-су болып оралғанын сан рет көрген. Шешесі екеуі екі жақтап киімін шешіп алып, керулі жіптерге жайып қояды.

- Бұл мінезін қоймаса өледі ғой өкент. Қой деген тілді алмайды, – дейді шешесі ақырын, дауысынан кейістік байқалмайды.

Озі тезірек шай қойып, ерінің бойын жылытуға кіріседі.

Ыстық шай ішіп, бойы біраз жылыған соң, әкесі сөз бастайды. Бүгінгі істеген жұмысын, көрген қиындығын, немесе қуанышын бөріне әңгімелеп береді. Әсіресе “Соқыркұдық” жайында көп айтады. Назарын Досболға аударып:

- Мен білсем бар ғой, мына “Соқыркұдықты” жақсылап аршыса, бүкіл бір ауыл суға қарық болар еді. Әттең көзі тым тереңде, қолмен қазып жету мүмкін емес. Көзі бір ашылса суы өте мол. Байқаймысың, жаздың күні шілдеде басқа бұлақ атаулы ортайып, сағасы сарқылғанда “Соқыркұдықтың” ортасындағы шалшық бір құрғамайды, - дейтін еді.

Сол жылы қайран өке дүниесалды. Бірақ әкесі дүниесен кеткенімен баласы өке сөзін ұмыта алмады. Аяқ басқан сайын әрбір сөзі мен бейнесі көз алдында тұрды да қойды. Әсіресе “Соқыркұдық” туралы айтқан сөзі көкейінен кетпеді.

Келер жылдың көктемі болатын. Оныншы класты бітіретін бір топ бала кезекті бір емтиханныан соң қыдыруға шыққан. Тау бөктерлеп келе жатып, “Соқыркұдықтың” үстінен шықты. Өке сөзін тағы да есіне алған Досбол балалардан бөлініп, құдықтың жағасындағы жасыл шөбі жайқалған төмпешігіне келіп отырды.

Мұның ойына не түскенін сезбесе де, сезімтал Жанар әлде нені түсініп, жанына келіп тізе бүкті. “Соқыркұдық” болса, баяғы түк сезбеген күйі бұлк етпестен тұңғиық қаралай беті жатыр. Теп-тегіс қаралайды көрген Жанар оның бетіне саусағының ұшымен “Досбол” деп жазды.

- Досбол, - деді өзі дауыстап.

Қыздың қылығын өзінше қайталап, Досбол да өз атының жанына қыздың есімін жазып:

- Жанар – деп оқыды.

Қыз еңкейе берген. Досболдың жүрегі дір етіп, бұлқынып аунап түскендей болды. Жанар ренжіп, жазуларды алақанымен сипап, өшіріп тастайтындай көрінген. Жок,

ол өйтпеді. Ештеп барып, саусағының ұшымен екі аттың ортасына қосу белгісін қойды. Мұнан соң екеуі бір-біріне күлімдей қарап, қабағымен ұғысқандай алғашқы ыстық ықыластың тегеуірінді пәк құмарлығымен көз тігіскен.

Сол алғашқы балғын махабаттың мәңгілік беріктігінің белгісіндей болып, “Соқыркұдықтың” бетіне екі есім қатар түскен еді.

Орта мектепті ойдағыдай аяқтаған Досбол қалаға аттанды. Ауыл шаруашылығы институтының гидро-мелиоративтік факультетіне түсіп, оны да жақсы аяқтады. Жанар да жанында болды. Ол педагогикалық институтқа түсті. Сөйтіп, су шаруашылығы маманы болып шықты. Институтты бітірген жылы өзі сұранып, осы Қайыңды алқабының су зерттеушілер экспедициясына келген. Аз жылда қаншама жұмыстар жүргізді десеңізші! Досболдың жасаған барлау жобасымен бірнеше су көздері табылып, артезиан құдықтары салынды.

Досбол, әсіресе, өкесінің көрсендігіне таң қалады. Өке сөзін еске ала отырып, өзінің біліміне сүйеніп, “Соқыркұдыққа” бұрғы салды. Шынында да көзі тереңде екен, қазу оңай болмады. Дегенмен, еңбегі ақталды, өке арманы орындалды. “Соқыркұдықтың” астында жер асты теңізі бар екен.

Кеңінен зерттеліп табылған тұщы теңіздің картасы жасалды. Мөл сулы жерге мал фермалары салынды. Сарқырап аққан өзені жоқ, толқыған теңізі жоқ аймаққа бұдан артық байлық көзі бола ма?

Қиырға қарап тұрған Досболдың ойына Жанардың “Ертерек келіндер, кешкіге ағайым үйі қонаққа шақырған”, - деген сөзі түсті. Құдық басындағы екі балаға қарай аяңдады. Бұл кезде олар құдықтың төменгі жағындағы жасанды көлшікке шомылып жүр еді.

Қоңілін қуанышты бір күй өуені күмбірлеткен Досболдың өн салғысы келді. Осы сәтте оның көмейіне:

“Қуансаң, қуана бер, әкежаным,

Мен сенің өміріңе жалғасамын”, - деген өлең жолдары оралып еді.

КӨКҚАСҚА

Сол жылы қыс қатты болды. Доғы боран қора ішіндегі пішенді қоса жұлып жеп ұшырып әкетіп жатты. Азын-аулақ шөбі таусылып бара жатқан шағын ауыл кішкене болса да күн құлағы көрінсе, бірлі-жарым тоқты-торымын өріске шығарып, жайып бағады.

Түс ауа бұлт ыдырап, күн ашылған соң Мөрлен екі баласын ертіп, қойларын қорадан шығарып жатқан. Көрші тұратын Сәмиға шешей:

- Мөрлен шырақ, менің қойларымды да айдай кет, жайылып келсін, - деп шарбақтың арт жағынан тұрып қолқа салды.

- Жарайды, шешей, шығарыңыз.

Екі баласы аяқтарына шаңғысын байлап, ілесе шыққан. Қырға көтерілісімен өздерімен өздері болып кетті. Биіктеу бір қырдан сырғанап ойнап мөз. Қарын жылқы теуіп, босатқан қырқа төсіне екі үйдің оншақты қойы табан аудармай жабыса қалған. Қалың қодені қармен қосып асап, қырт-қырт шайнайды. Мөрлен қыраттан көз тігіп, жан-жақты бағдарлап қарап тұр. Өзімен бірге ере шыққан тайыншадай көк төбет бағанадан шаңғылы балалармен жарысып, арсаландан жүгірген еді, енді Мөрленнің қасында мелшиген қалпы алысқа көз тігіп, шоқиып отыр.

Аспан ала бұлттанды. Әлгінде ғана тымық еді, қайта күшейе түсті. Қасат қардың бетімен жыланша ирелендеп, сырғыма жүгіре бастады. Мөрлен батысқа көз салып еді — ақшулан бұлт қоюланып, түнере бастаған екен. “Сірә, боран болатын шығар”, - деп ойлады. Екі балаға қол бұлғап, шақырып еді — көрмеді, айқайлап еді — естімеді. Көк төбет иесіне таңдана қарады да, керіліп жата кетіп, аунай бастады. Артынша ағып тұрып ерсілі-қарсылы жүгіріп, ойнақтап асыр салды. “Боранды күнде ит пен бала құтырады” деген әкесінің сөзі есіне түсіп, езу тартты. “Боран болатын шығар” деп ойлады.

Бір кезде иті мұрнын шүйіріп, құйрығын ішіне тығып алып, жер иіскелеп жүгіре жөнелді. Отыра қалып, аспанға қарап ұлыды. Иттің мазасыздануы тегін емес екенін түсінген Мөрлен қойларды ауылға қарай икемді баста-

ды. Балалар сонда ғана көрген болуы керек, бері қарай түсті. Бұл жерде жел күшейе түскен. Бір жағы қарсы соққан жел, екінші жағынан өрге қарай балалардың ілгері басқан аяғы кейін кетіп, қимылы мандымай қойды. Борасын үдей түсті. Қойды ауылға айлап кете берейін десе, балалар адасып қала ма деп қауіптеніп, артына қарайлай береді.

Балалар келіп жеткенде боран алай-түлей ұйтқытып барып басылып, қайтадан жаяу борасындата бастаған.

- Жүріңдер тезірек, боран үдеп кетпей тұрғанда жетіп алайық.

Жел қайтадан ұйтқи соғып, ұлпа қарлы күйіндата үйірді. Маңай тағы да көрінбей кетті. Көк төбет арс-арс етіп, ерсілі-қарсылы жүгірін, қойдың алды-артына кезек шығады. Бір сәтте ол қараң еткен әлде нені арсылдай қуа жөнелді. Мөрлен қанша тсеіле қарағаныммен жел көзін жасауратып, не қуып кеткенін анық аңғара алмады. Қойлар дүркіреп, иіріле қалды. Ортасында бір көк ит оршып жүр. “Қасқыр!” деген ой Мөрлениң бойын мұздатып жіберді.

- Айт! Айт! Көкқасқа, көкқасқа, айт! – деп айқайға басты кішкенеден соң.

Көкқасқа көрінбейді. Өзі жүгіріп түсіп барып тоқтады. Қысылған кезде қасқырдың адамға шабатынын білетін Мөрлен балаларынан қорықты. Екі ортада оларды жарым етіп жүрер деп ойлап, бар болғаны итін айтақтай берді. Екі бала аң-таң. Біресе қойларға, біресе әкесіне қарап тұрып қалған.

Әлгі бір қас қағым сәттің ішінде бір қойдың қарнын ақтарып кетіпті. Жарылған қойды шанғының үстіне салып сүйретіп, қалғанын айдап келеді. Қас қылғандай оның өзі Сәмиға шешейдің бес қойының бірі екен. Сол бес уақ пен бұзаулы сиырынан басқа ештеңесі жоқ, жалғыз адамның жана шеккеніне Мөрлен қатты күйзелді. Ол – ол ма?! Қойдың алды қораға жеткенде бір-ақ көрді – көрші кемпірдің тағы бір қойының және өзінің бір қойының күйрығы жалбырап жүр. Екі мал да пышаққа ілінді.

Көкқасқа ертеңіне бірақ оралды. Қасқырмен айқасқа түсіпті – оне бойында сау жер жоқ. Есік алдында дір-дір етіп қыңсылап тұрған итті қораға кіргізіп алды.

Екі қасқыр қыс бойы маза бермеген. Ауыл адамдары аңшылық жасап көргенімен ештеңе өндіре алмап еді. Бұл арлан мен қаншық гуралы сан түрлі аңыз тараған. Осыдан кейін кейбіреулері: “Бұрын екеу еді,енді жалғыз болды. Өз көзіммен көрдім”, - десіп жүрді. “Бөлен деген адамның қорасындағы қойын түк қалдырмай қырып кетіпті”, “Ана ауылдағы біреудің жалғыз биесін жеп кетіпті”, “Мына ауылдағы бөленнің малын жусатып салыпты” деген алып қашпа сөзде шек жоқ.

Шын мәнінде жалғыз қасқыр болып шықты. Жарасы әбден жазылған Көкқасқа дамылсыз қырға қаран үріп, ауыл сыртында ұзақ жүріп қайтатын болды. Жазығұрым қар кете бастағанда ауыл балалары мал қарап жүріп, төменгі ойпаттан өлген қасқыр көргендерін айтты. Есік пен төрдей арлан екен. Бұрын аңшылықпен айналысқан кейбіреулердің айтуынша бұл бір-бірімен таласқаннан өлген қасқыр. Оны өлтірген өзінің көк төбеті екендігіне Мәрлен шүбә келтірген жоқ.

Жаз бой ешқандай жамандық естілмен еді. Күз түсе жалғыз қасқыр қайта пайда болды. Ауыл шетіндегі бұзауларды бұтадай атады. Қыстай Мәрленнің көк төбеті де дамыл көрмеді. Қырға қарап үреді де, жүгіре жөнеледі. Басқа иттер ілесіп бұрып, қалып қояды. Ал, Көкқасқа болса біраздан соң оралды. Ақпан туысымен көк төбет тіпті мазасызданды. Төбе басына шоқиып отырып алып, ұзақ ұлтынды шығарды. Кейде бес-алты күн жоқ болып, қайтып келіп жүрді. Бірде оншақты күннен соң оралды. Әлденеге ызаланып, ырылдап, желке жүнін күжірейтіп, маңайына айбат шеге қарайды. Бұрын да ауыл иттерін бетіне қаратпаушы еді, енді көзіне көрінгенін тұра қуып, жетіп алса, қып - қызыл ала етіп талап жібереді. Көршілерге ырылдап, ұмтылатынды шығарды. “Біреуді қауып алып, ұятқа қалып жүрерміз”, - деп қауіптеніп, Мәрлен итін біраз уақытқа дейін байлап қоюға мәжбүр болды. Қанша ойланғанымен таппаған иінің бұлай өзгеруінің жұмбақ сыры кейін анықталған еді.

Мамыр айының аяқ кезі. Кешкілік ел орынға отыра бергенде құрдасы Тайбек жетіп келді. Оның аздап аңшылықпен айналысатыны бар.

- Мөрлен, мен бір жерден қасқырдың апанын көрдім. Ертең ерте шығып, күшіктерін алып келейік. Сәтін салса енесін де қолға түсіруіміз мүмкін. Сен “Көкқасқам қасқыр алады” деуші едің ғой. Итінді ерте жүр...

Әуелде қалжыңдап тұрған шығар деп ойлаған. Сөзінің шындығына көзі жеткен соң түнімен оқ-дәрісін сайлап, таңертең ерте мылтықтарын асынып, Көкқасқаны ертіп, жолға шыққан.

Тайбектің айтқан жеріне түс ауа жетті. Аттарын алысқа тұсап, бұқнантайлап, таяп келе бергенде, көк төбеттің қынсылай бастағаны. Сол-ақ скен апаннан атып шыққан қаншық қаша жөнелді. Тайбек дайын ұстап келе жатқан мылтығын басып-басып қалды. Оқ дарыған жоқ. Мөрлен болса — итін қосып, айтақтап әлек. Бірақ көк төбет қасқырды жанын сала қуа қойған жоқ. Шоқақтап жүгіріп барды да, төбенің басына шоқиып отыра қалып, үли бастады. Екі жігіт аң-таң болып бір-біріне қарасты. Олардың тандануы апандағы көзі өлі ашылмаған күшіктерді көргенде тіпті үдей түсті. Өйткені, олар кәдімгідей сұр түсті емес, қаракөк болып шықғы. Тіпті кейбіреулерінің қасқасы да бар. Жеті күшікті жинан, қоржынға сала бастағанла қынсылап, көк төбет жетіп келді. “Шайнап тастап жүрер”, - деп қауіптеніп, Тайбек оны қақапайлай берген.

- Тиіспе, не істер екен, байқайық, - деді Мөрлен сабырмен.

Көкқасқа бөлсе құйрығын бұлғаңдатып, қынсылаған күшіктерді иіскеп- иіскен, шеткі біреуін жалап - жалап алды.

Екеуі үн-түнсіз бір-біріне қарады. Қасқырдың күшігін иттің жалағанын бірнеше рет көргендіктен олардың ауыздарына сөз түспеген еді. Олжаларын қоржынға салып алып, тұсаулы иттарға беттегенде ғана:

- Не десен о де, мына күшіктердің әжесі — біздің Көкқасқа, - деді Мөрлен шешімді үнмен.

- Мен де солай ойлап келемін, - деп Тайбек те нық жауап берді.

ЕСКЕРТКІШ

Қалимаштың шаңқылдаған ащы дауысы естілсе болды:

– Е, өлгі Ескерткіш тағы біреумен төбелескен ғой, - деп кемпірлер ауыздарын бір сылп еткізеді де қояды.

Басынан күс ұшырмай өсірген соң бала ерке болмай қоя ма? Жаңа ғана қара жолдың үстінде бір топ бала асық ойынап жүрген. Орталарында Ескерткіш те бар еді. Әуелде балалар оны ойнатқысы келмей, шеттете берген. Біреу тұрып:

- Ойнай берсін, - деп сыбыр етті. Ойткені, ойыннан қалып қойса, шешесінен сөз естиді.

Басқалары тыржиып, оны қосқысы келмегенімен еріксіз көнді.

- Ұтылып қалсаң ұрысады ғой, - деді екінші біреуі кімге ұрысатыны белгісіз, екіұштылау.

- Ұрыспайды, - деді Ескерткіш сеніммен.

Енді міне, жалғыз сақасы қалғанша ұтылып, сомпын шыға келгенін бір-ақ білді де, үйіне қарай сніреп ала жөнелді. Есік алдында жүрген шешесі ұлының дауысын ести сала, бері жүгірген. Балалар тым-тырақай болды. Тігулі қалған асыққа қарамақ түгілі кейбірі қолындағысын лақтырып кетті.

Қалимаш асықтарды сөйлеп жүріп, жинап алды. Онысымен қоймай, балаларды шетінен, удай тілімен бір-бір шағып өтті.

- Қаңғыбас Сәйтектің жаман шиборбайы, сенсің ғой осыны бүлдірген... Арақтан өлген Төңкіштің иткөзі, тұра тұр бәлем... Бұралқы қаншықтай сүмірейіп Беркімбай жүр еді орталарында... Қап, түсерсіңдер қолыма...

Шашылған асықты жинап, баласының ышқырына қыстырған соң оны қолынан жетектеп үйіне қайтты. Бірақ үйіне кіріп-шыққан сайын сампылдаған дауысы бір толас табар емес. “Қой ” деген адамның өзімен ілінісе кетеді.

- Е, қайтсін, бейшара. Жалғыз Ескерткіштен басқа кімі бар. Үйіне жан баласы бас сұқпайды. Қайта өзі жынланып кетпей жүр десейші, - деп аяушылық білдіретіндер де бар.

- Япыр-ау, осы Қалимаш көшіп келген жылдары мұндай емес сияқты еді ғой, сабырлы-ақ болатын...

- Күйік қойсын ба?! Бейшараның ішінде не жоқ дейсің?!

Ескерткіштің шын аты – Айдын. Бір ауылда тұрғанымен оның шын атын білмейтіндер көп. Білсе тек бірге оқитын балалар ғана біледі. Өйткені, мектепте оқушының аты-жөні журналдағы жазу бойынша аталады.

...Жаңа келген жас мұғалім мектеп табалдырығын алғаш аттаған бірінші класс шәкірттерімен танысуды бастады. Партаның ретімен бүлдіршіндерді орындарынан тұрғызып атын сұрайды, сол бойынша фамилиясын тауып алып, белгі соғады. Әйтпесе, кейбір бала өзінің фамилиясын да білмейді екен. Кезек Айдынга келді.

- Ал, сенің атың кім? Үялма, айта ғой...

- Ескерткіш.

- Дұрыс, енді фамилияңды айт.

Бала түсінбегендей иығын қозғалы.

- Әкеңнің аты кім?

- Әкем жоқ...

Жас ұстаз не дерін білмей сасқалақтап қалды.

- Жарайды, отыра ғой, Ескерткіш.

Енді журналдан “Ескерткіш” деген есімді таба алмай оуре болды. Тізімді қайта-қайта қарағанымен жоқ екен. Үзіліске шыққан соң мектеп директорына айтқан. Ол кісі:

- Баланың документтегі есімі – Айдын. “Ескерткіш” деп шешесінің еркелетіп қойған аты. Әкесінен қалған ескерткіш дегені ғой, - деп түсіндірді.

Келесі сабақта оқытушы оның аты енді Айдын болатынын айтты.

Таңертең баласына шашу шашып, мектепке шығарып салған Қалимаш бұрын ұзақты күн қасынан шықпайтын ұлының бір-екі сағат жоқ болғанына жалғызсырап, балалар үзіліске шыққан мезетте бір рет келіп, көңілін басып қайтқан. Оның сабақтан шығатын уақыты болды-ау деген мезетте мектепке қарай тағы да таяп барды. Қалимашты көрген кейбіреулер “қайырлы болсын” айтып жатыр.

- Балаңның мектепке барғаны құтты болсын...

- Ескерткіштің оқуға баруға жарады ғой...

- Озат оқушы болсын... – деген сияқты тілектер оны біраз марқайтып тастады.

- Е, немене, кешеден бері кіріп-шықсаң аяғың жетпей жатыр ма? – деп Қалимаш та өзінің коңілжетерлік құрбыларына өкпесін айтып қалады.

Бір уақытта мектептен шыққан балалармен қоса Ескерткіш те үйге қарай беттеді. Кенет келіп тұрған шешесін көріп, тұра ұмтылған.

- Құлыным, жарығым! – деп ана баласын айналып жатса:

- Мама, мұғалім: “Енді сенің атың Айдын болады” деді, - деп ол өзінің жаңалығын жеткізгенше асықты.

Қалимаш селк ете қалды:

- Не дейді? Онда сенің мұғаліміңнің қанша хақысы бар?! Қандай адам ол өзі?

Орнынан тұра салып, мектепке қарай жүгірді.

- Әлгі бірінші кластың мұғалімі қайда? – деп кіре айқайға басты.

Оған біреу жөн сілтен жіберді.

Бір-екі жыл бұрын ғана оқу бітіріп келген жас жігіт шәкірттерін үйлеріне қайтарған соң класын ретке келтіріп, енді шығайын деп жатқан. Ашуға булыққан Қалимаш кіріп келгенде не дерін білмей аңырып тұрып қалды.

- Ей, шырағым, оқытсаң дұрыстан оқыт! Баланың аты-жөнінде сенің шаруаң болмасын! Мен не деп атадым – сол болады. Оз балаңның атын жөндеп қойып ал, білдің бе?!

Айқай-шуды естіген мектеп директоры келіп кірді. Сонда ғана жас мұғалім жеңілдеп сала берген. Директор жағдайды байыпшы түсіндірген соң ғана Қалимаш ырыққа көнді.

- Балаңның тууы туралы куәлігін өзіңіз өкеліп тапсырып едіңіз ғой.

- Иә, өзім өкеліп тапсырғам...

- Сонда оның аты қалай жазылған еді?

- Білмеймін... Шынын айтсам, соның бетіне қарасам бұйырмасын...

- Білмесеңіз, онда “Айдын” деп жазылған. Енді балаңыздың аты мектепте документ бойынша аталатын болады.

Есіне өлдене оралған Қалиман:

- Жарайды, жарайды, өздеріңіз біліңіздер, - деп асығыс кері қайтты.

Үйіне келе сала, ақтарып-теңкеріп, сонау жылы перзентханада жазып берген, өзі өмірі ашып көрмеген көкшіл куәлікті алып қараған. Сол екен, көзі тұманданып, теңселіп барып зорға түзелді.

Онда “Аты – Айдын, өкесі – Темірбек, шешесі - Райхан” деген жазуды оқыған. “Енді не айтамын? Бір күні “Райхан деген кім?” деп сұраса не деймін? Масқара-ай”, - деп іштей қайталай берді. Мектептен қарны ашып келіп, ыдыс-аяқты салдыратып жүрген баласына қарап, сілейіп отырып қалды.

Махаббатқа мас болған жастық шақ-ай! Сол күндер қайта айналып келсе ғой, шіркін! Екеуі бірін-бірі ұнатады. Хал үстінде жатқан көрі шешесіне де қарамай Темірбектің соңынан еріп жүре беріп еді. Көп ұзамай шешесі қайтыс болды. Жастайынан қолдарында өсірген Темірбекті ағасы мен жеңгесі өз әл-ауқатынша дүние беріп, жеке отау шығарды.

Жоқшылыққа жастайынан үйренген Қалиман барға масайрамай, жоққа мойымай Темірбектің табысын ұқсатып, жүріп жатты. Машинаның гүрілі естілісімен жүгіріп шығып, күйеуін есік алдында күтіп алатын. Жолдан оралғанша көз тігіп, кешіксе тағаты қалмаушы еді. Сөйтіп жүріп оншақты жылдың жүзі өтіп кеткенін де аңғармай қалыпты.

Әуелде аңғартқысы келмегенімен күйеуінің сәби көрсек көз тігіп, бала кездестірсе басынан синағысы келіп тұратынын байқады. Өздерінің достарының балаларымен ойнап, мәз болып қалады. Қалиман мұндайда қызғана да, қызыға қарап тұратын. Өзегін тырнап, көкірегін кернеген ашы запыранды байқатқысы келмей, айналып кетеді. Кейде Қалиман теріс қарап жастыққа бетін тығып алып, жылайтынды да шығарды. Болмашы нәрседен ұрыс-керіс пайда болады, қабақтарын кірбің шалып, ренжісіп қалады.

Алғаш рет қабақ шытысып, бір-біріне тіке қарағандары өлі есінде. Қосылғандарына бес-алты жылдың жүзі болған. “Қазір ғана ораламын” деп кеткен Темірбек жер

жүтқандай жоғалды. Кеш батқанша жол үстіндегі қарайғанға қарап, көзі талып еді, қараңғы түскен соң жылт еткен жарықтан үміт күтеді. Әлден уақытта ұзын жолдың бойында жарық көрінді. Әшейінде қысыңнан шыққан машина өне-міне дегенше ауылға жетіп-ақ келуші еді, мынанын жүрісі өнбей қойды. Әрі тұрды, бері тұрды, шыдамы таусылып, үйге кірді. Шәугімді тоққа қосты да, қайта ашықты. Машина әлі жылжып келеді. Есік алдында біраз тұрған соң үйге кіріп еді, шәугімдегі шай қайнап жатыр екен, тоқтан суырып, сыртқа тағы шықты. Жарық үлкейіп ауыл шетіне таяп қалған екен. Ойына не оралмады десеңші?! Барлығын соңғы ой серпіп тастап, қоңіліне ұялай қалғанда, өне бойы шымыр ете түсіп, жүрегі сыздап келті. Жалма-жан жүгіре жөнелді. Бет алысы – Райханның үйі.

Машина үй жанына келіп тоқтап, жарығын өшірді. Бағанадан өткір жарыққа тесіле қарап келе жатқандықтан, қап-қараңғы бола қалған кезде көз алдынан әлгі сөуле өшпей қойып, түк көре алмайды. Көзі қараңғыға үйреніп, таяп қалғанда машина орнынан қозғалды. Бұл үйге кіріп бара жатқан Райханды байқап қалды. Бағанадан басынан шықпаған ойдың дәл осылай ақиқатқа айналмағанын қалап еді. Амал қанша...

Не істерін білмей тұрып қалған жас келіншек ұйқыдан оянғандай кілт бұрылып, үйіне қарай ұмтылды. Бірақ ілгері басқан аяғы кейін кетіп, өзін-өзі күшпен сүйреп келеді. Әлгінде қыбырлап ауылға зорға жеткен машина зыр етіп барып есік алдына тоқтады.

Райхан – күйеуден қайтын келген жалғыз басты келіншек. Әке-шешесінің қолында тұрады. Осы ауылда сатушы болып істейді. Темірбек: “Бір класта оқығанбыз”, - деген. Кейде оның өзі де өрнені сылтау етіп, осы үйге келгіштеп жүретіні бар. “Қалимаш-ау, дүкен жаққа неге келмейсің? Оны-мұны қажет болса, айтып қой”, - деп іштарта сөйлегенімен бұл онысына иліге қоймайды. Өзінің қашанғы кісікиік мінезімен бір-екі ауыз сөзбен жауап бере салады. Қалимаш шешіліп сөйлемеген соң, ол да көп отырмайды.

Қалимаш үйге келгенде машинасын есік алдына тоқтатқан Темірбек түпкі бөлмеде киімін ауыстырып жатыр

скен. Күйеуін көрген бетте іштей қайнаған ашудың ыстық жалыны қалай атқып шыққанын да байқамай қалды. Аузынан ақ ит кіріп, көк ит шықты. Әуелде түк түсінбеген Темірбек аңқиып тұрып қалған. Аздан соң барып келіншегінің не үшін шу көтергенін біліп, ақтала бастаған. Оған болар Қалимаш па? “Кет-кеттің” астына алып, аузына келгенші айтып, қолына түскенді лақтырып, жайпап барады. “Кет, ана Райханның үйіне барып кіріп ал”. Азынаулақ ыдыс-аяқтан түк қалмай бара жатқан соң амалы таусылған Темірбек күштеп қойғызбақ болған. Оған көнер болмады, қайта өзін басқа-көзге төнелеп, есін шығарды. Бес саусағын батыра келіп бетін бүре түскен кезде жаны көзіне көрінген Темірбек долданған әйелін жуан жұдырығымен кеудеден бір түйіп, көкірегін қаздай шулатты.

Бұған дейін Қалимашқа қол тигізіп көрмеген Темірбектің өзі бұрышта тұрған аласа орындыққа отыра кетті. Біраз уақыт үнсіз қалғанға енді қойған шығар деп ойлаған. Олай болмай шықты. Кішкенедең соң есін жиып, айқайға қайтадан басты. Бір кезде төсек астында жатқан қоңыр етікті алып шықты.

- Мо, өкет мына құрғырыңды! – деп есікке қарай лақтырды. – Анарып бер өзіне, көзіме көрсетпей...

Бұл қоңыр етікті осы жуырда Райхан өкеп берген. Бағасы да удай екен. Аяғына киіп көріп еді – доп-дол екен. Құйып қойғандай, өкшесі де онша биік емес.

- Ой, тамаша! – деп таңданған Райхан, - тура саған арнап тіккендей. Әдейі директордың да әйеліне бермей тығыш қойып едім, жақсы болды. Бір жаққа шыққанда кисің. Ал, ақшасын кейін бір берерсің...

Қинап тұрған сол – ақшасы еді. Мына сөзге илігіп сала берді. Ешқайда барып жатқан жоқ қой, сонда да “дүшпан көз бір киім боп тұра берсін” деп ойлаған. Бірақ көп ұзамай Райхан ақшасын сұратып, бала жүгіртіп жіберген соң, қиналғанымен амал қанша, ыдыс-аяқ қоятын сервант алуға жинап жүрген ақшасынан сексен сом беріп тыныш тапты.

Бұл сол қоңыр етік. Содан таң айнақ болып атқанша Қалимаштың жағы да бір сембелді, ұзын қоныш етікті біресе есікке, біресе төрге қарай лақтыруын да қойған жоқ.

Содан бері бұрын аяқтағы астай үйін отырған отбасының шырқы бұзылып сала берді. Болмашы нәрседен ұрыс шығатын болды. Көбіне оны бастайтын Қалимаштың өзі. Біраздан соң төсек астында оңай орында жататын қоңыр етікті алып, ереілі-қарсылы лақтыра бастайды. Тап бір осы үйдегі ұрыс-керіске қоңыр етік кінәлі болған сияқты. Кейінгі кезде киілген аяқ-киімнен бетер тозып кетті. Оған өзі алғаш Райхан әкелген күннен кейін аяғын сұғып көрген жоқ еді.

Бұрынғыдан емес, құрбыларының әзіл-қалжыңы да жүйкесіне тиетінді шығарды. Мұндайда басынан сөз асырғысы келмей, кімді болсын бетінен алып, шап ете түседі. Ауыл арасында ол ұрыспаған әйел да қалмады. “Шайнау тілді, қоқайыл қатын” атанып, оған қарсы келмек тұрсын, кездесе айналып өтетінді шығарды...

Кешкі шайын алдарына ала бергені сол еді, бір бала ентіге жүгіріп кірді:

- Райхан тәтем қатты ауырып қалыпты, “Қалаға дәрігерге апарып салсын” деді,- деп танауын қос-қос тартты.

Жып-жылы пештің түбінде майкешен отырған Темірбек орнынан түрі бұзыла атып тұрып, костюмін киіп бастады.

- Ей, әуелі жейденді кимеймісің, - дегенде ғана Қалимашқа бір көз салып, жейдесіне жармасты.

Ашыл-гүшыл киінем деп әлекке түсті. Әншейінде сабырлы күйеуінің мына қылығы Қалимаштың кеудесін қыжылдатып-ақ тұр. Дегенмен, үндеген жоқ. Біресе киімдерін шалыс гүймелеп, біресе жеңін таба алмай абдыраған күйеуіне көмектесіп те жіберді.

Далаға атып шыққан Темірбектің денесі қалтырап кетті. Күні бойы қар аралас жаңбыр жауып, лайсаң етіп еді. Енді міне, суық қатайып, жер қатып қалыпты. Күннің сұмтағынын ызғарынан біліп, сақ жүретін жігіт машинасының суын ағызып қойған.

- Қап, - деп өкініп, қайтадан үйге жүгірді.

Пеш үстінде ызылдап тұрған үлкен көк шәугімді көргенде қуанып кетті. Төргі болмеге өткен Қалимаш Темірбектің шәугімді қалай іліп өкеткенін байқамай қал-

ды. Егер сол сәтте байқаған болса, қырсығып қалуы да ғажап емес еді. Машинасын біраз қыздырған Темірбек жүріп кетті. Гүрілдеген дауыс басылған кезде: “Әлгі ең болмаса бір-екі аяқ шай ішпеді-ау” деп пеш үстіне қараса – қайнап тұрған шоугім жоқ. Сонда барып ол санын бір-ақ соқты.

Сыртқа шықса – шоугім есік алдында тұр. Мұзға жабысып, қатып қалыпты. Жылы үйде жеңіл жүрген Қалимаш сол бетінде шығып еді, солтүстіктен соққан ызғарлы жел қойны-қонышын аралап, суық тілімен жалап-жалап өтті. Шоугімді мұздан зорға айырған оның тісі-тісіне тимей қалтырап кетті. Тұла бойын ашу кернеп, кімге соқтығарын білмей, оңаша үйде жалғыз өзі жан-жағына қарады да қойды. Қайтадан шай қайнатып, бір-екі аяқ ішті де, төсекке қисайғанымен көпке дейін көзі ілінген жоқ. Түнімен елегізіп, қайта-қайта ояна берді. “Ұйықтап қалсам мына суықта сыртта тұрып қалар” деп есікті де бекітпеді. Бірақ Темірбек түнімен де, таңертең де оралмады.

Бұрын: “Аман болса бір оралар”, - деп мұндайды елең қылмайтын Қалимашта маза жоқ. Бір отырды, бір тұрды. Ақырын аяндап кеңсе жаққа барған.

- Темірбек түнде Райханды қалаға әкетті деп еді, өлі оралған жоқ па? – деп сұрады қарсы жолыққан екі әйелдің бірі.

- Ойпырмай, “жол жаман, асфальт коктайғақ, зорға келдік” деді ғой түнде біздің үйдегі, - деді екінші әйел оған қарап.

Мынаны естіген Қалимашта ес қалмады. Сол жерде кілт бұрылып, ештеңе айтпастан үйіне қарай жүре берді. Екі әйел бір-біріне қарап тұрып қалды.

Жамандық жатпайды. Түс ауа “Темірбектің машинасы соғылып, жолда аударылып қалыпты. Райхан екеуі де ауыр жараланып, ауруханаға түсіпті” деген хабар ауылға тез тарады. Арнадан асқан көктемгі тасқын судай жайылған суық сөз ауыздан-ауызға жетіп, Қалимаштың құлағына да шалынды. Шынында да түнде қатты келе жатып, байқамаған болуы керек, жол үстінде асфальт жөндеушілер тастап кеткен тракторға соғылып, машинасы аударылып

қалыпты. Жолшыбай кездескен адамдармен қалаға кештетіп жеткен Қалимаш күйеуін облыстық аурухананың реанимация бөлімінен тапты.

Күні бойы аурухананың есінін күзеткенімен ештеңе өнбеді. Есік алдындағы әйел қанша жалынғанымен ішке кіргізбеді. Бар болғаны емдеуші дәрігермен жолықты. Орта жастағы әдеміше келген ер адам екен. Басына киген ақ қалпақтың шетінен буырыл тартқан шашы көрінеді. Жұмсақ дауысты дәрігер байыппен сөйледі. Күйеуінің хал-жағдайы қиын екенін айтты. Бірақ қолдан келгенше тырысатындықтарын білдіріп, көңілін демдеді. Қазір системамен жатыр екен. Бір жақ жамбасы, омыртқасы сынған. Басы қатты соғылып, миы шайқалған. Әлі тілге келмейті.

Екінші күні кешкісін “көзін ашты” деген хабарды естіп, есі шыға қуанды. Ол қуаныш та ұзаққа бармады. Көзін ашқанымен кісі танымайды. Ақыры ұзаққа барған жоқ, бір жұмаға жатпай Темірбек мәңгілікке көз жұмды.

Бүкіл ел “Қалимаш жынданатын шығар” деп ойлаған. Өз бетін өзі тырнап, өз шашын өзі жұлып, жер тепкілеп жылағанда зарлы дауысын естіген жанның қабырғасы қайысты.

- Әке орнына әке, шеше орнына шеше болып едің. Кімге тастап кеттің мені? Ең болмаса артыңда қалып, атыңды ататын жүретін бір шикіөкпе де тауып беруге жарамадым-ау! О, Құдай, Темірбекті алғанша, мені неге алмадың?! — деп зарлаған дауысы ұзақты күнге бір сембей, ауылдың екінші шетіне естіліп жатты.

- Тіршілігінде сыйламаған соң өлгеннен кейін жылады не, жыламады не, - деп пенденшілікпен күңкілдегендер де болды.

Екі-үш күннен соң ауылда тағы бір үй қара жамылды. Ол Райханның әкесі мен шешесі еді. Есі шығып жүрген Қалимаш Темірбекпен қоса ауыр жараланып, ауруханада жатқан Райханның хал-жағдайын сұрау есіне де келмейті. Мына хабар жеткен соң орнынан ұшып тұрып, Райханның үйіне қарай жүрген. Оның мына түрін көргендер не дерін білмей алдын кес-кестеп, бөгеуге тырысқан. Қалимаш оларды итеріп тастап, келе сала кемпір мен шалға кезек-кезек көрісін жылап, зорға айырылды.

Қалимаштың түрінен ел шошитын жөні бар еді. Болған жайды ол өлі естіген жоқ-тын. Райханның қайтыс болар алдында жеті айлық бала туғанын, ол баланың ауруханада қалғанын кейіннен естігенде Қалимаш арқасында мыңдаған құмырсқа өріп жүргендей бүкіл денесі шымырлап кетті. “Осы уақытқа дейін қалай байқамағанмын? Әкесі кім болды екен?” дегендей сан тараулы сұрақтар көкейінен кетпей қойды. Ауыл жігіттерінің қайсысына таңарын білмеді. Басқалай жаман ойға қимай: “Қалаға жиі барып, дүкенге зат әкеліп жүруші еді, сол жақта біреуі болды ғой”, - деп өзін-өзі жұбатты.

Баяғыда Темірбек екеуінің алғаш рет жүз шайысқаны есіне орала берді. Сонда осы Райханның қызғанын, ұрыс шығарушы еді-ау! Төменгі қысаңнан көрінген машинаны көз алдына елестетті. Шамы жарқырап, жай ғана жылжып келеді. Кабинада Темірбек пен Райхан... Одан әрі ойлауға шыдамы жетпей серпіліп, көңілін басқа жаққа аударды. “Бұдан соң бөгде жүрісі байқалмаған сияқты еді ғой”. Бірақ қанша ұмытайын дегенмен сол көрініс көз алдына қайталанана берді. Одан соң ауруханада қалған нәрестені ойлады. Табиғаттың түсініксіз құбылысына таң қалды. Райхан болса бала тіледі деймісің, ал бұл қанша үміттенгеніммен бойына ештеңе бітпеді. Табиғат біреуге – көл, біреуге – шөл.

Ұзақ таңды көз ілмей атырып жүрді. Жалғыз адамның уақыт өткізуі де қиын екен. Отыра қалып Темірбекті ойлап, жылайтын кездері де бар. Ондайда қасында болып, жұбататын жан да жоқ. Жұма саиын келіп, құран оқып кететін көрші шалдан басқа бөтен ешкім бас сұқпайды. Сонда да біреу-міреу: “Күйеуі өлген соң желігейін деген екен”, - деп сөз етіп жүре ме деп телевизор мен радионы да қоспайды.

Оңаша адамды ой баса беретіні белгілі. Шай ішкен столының жанында ыдыс-аяқты жинамастан отырып қалды. “Япыр-ау, сол сәби кімге тартты екен? Өзін бір көрер ме еді? – деп ойлады. – Мүмкін Темірбектің баласы шығар...” Содан соң өз күйеуінен аумай, аузы томпаңдап, емізік емін жатқан бала көзіне елестеп, сүйіп-сүйіп алғысы келді. Жан-жақтан қаумалаған неше түрлі ой тасқынында шек жоқ. Санасына: “Сол баланы асырап алсам

қайтеді?” - деген ой сөуле шашқанда орнынан көтеріле беріп, қайта отыра кетті.

Күйеуінің қырқын берген соң қалаға жол тартқан. “Темірбектің баласы бөлсе, тіпті жақсы, артына тастап кеткен ескерткіші болады”. Сөйтіп, Қалимаш алған беттен қайтпай, ауылға кішкентай нәрестемен оралды.

Кішкене бөбектің әуресі рахат сезімге бөлен, дүниеде не болып жатқанында шаруасы жоқ жандай күйге түсті. Жас балаға бие мен ешкінің сүтін қайдан бөлсын тауып, ізден жүріп ешкісі лақтаған біреуден қоздағалы тұрған қойын беріп, айырбастан алды. Қолы қалт еткенде көн балалы көрші әйелге жүгірді. Ақыл-кеңес сұрайды, кейде өзін ертпн өкеледі. Не істесе де ләззат сезімге бөленіп, шын жүрегімен істейді. Ана болудың қаншалықты қуаныш екенін жаңа түсінді. Бұрын біреудің баласының жаялыгын көргенде жеркенип, теріс айналушы еді. Енді олай емес жаялықтың өзін рақаттана жуады. Қайғы-қасіретін ұмытып, Темірбекті ойлауға да уақыты қалмады.

Бір күні қора жақта азын-аулақ малын жайғап жүрген. Сыртқы есік ашылып, үйге біреу кіргендей болды. Қолындағы шөп салып жатқан айырды лақтырып тастап тұра ұмтылды. Кірген Райханның шешесі екен. Төр алдындағы тосекте ұйықтап жатқан құндақтаулы балаға қарап тұр. Есік тағс жабылғанда байғұс кемпір селк ете түсіп, бұған сескене қараған беті, үн-түнсіз сыртқа шыға жөнелді. Қалимаштың көкірегінде қызғаныш отын жағып кетті.

Жас ана сол жерде бір шешімге келген. Ол шешімін көп ұзамай жүзеге асырып, осы ауылға сол жылдың көктемінде көшіп қонған болатын...

Баласы жанына келіп, сүт сұрап қыцкылдағанда ғана бағанадан бетін айқара ашып, ұстап тұрған куәлікті жауып, орнына қойды. Ескерткішке сұрағанын беріп болған соң куәлікті қайтадан алды. Ойына осыдан жеті жыл бұрынғы оқиға, баланы алуға барған сәті оралды. Перзентхана үйінің бастықтары қарсы болмай, тілегін орындағанына есі шығып, не айтарын білмей қалған екен ғой. Иә, сонда: “Баланың әке-шешесін кім деп жазайық?” - деп сұрағанда. “Әкесі — Темірбек, шешесі — Райхан”, - дей салған, әйтеуір баланы алатындығына шын жүректен қуанып.

Елді өзі соған қатты өкініп отыр. “Ауылдық кеңестен қағаз апарып, “шешесі менмін” десем де жазды екен ғой”...

Нан жеп, сүт ішіп отырған Ескерткішке қарады. Кейбір отырысы Райханға үксайтын сияқты. Оған Қалимаштың ызасы келді. Бар ашуын қолындағы куәліктен алардай, мылжалап, уқалап отырды да, жыртып-жыртып лақтыра салып, орнынан тұрды. “Жарайды, кейін бір жөні болар...”. Бала болса шешесінің қазіргі халінен бейхабар, өзімен өзі.

БАЛА БҮРКІТ

Үсеннің бүркітінен бүкіл ауылда қорықпайтын бала жоқ. Бір кезде, тіпті, далаға ойнаудан қалғанбыз. Ауыл үстінде айнала ұшып жүрген қыранды көргенде үйге тығыламыз. Бұл Талғат сияқты жалқау балаларға жақсы сылтау болды.

- Бала бүркіттен қорқам, - деп қозы-лақ, бұзау қайырып келуге жұмсаса бармай қояды.

- Бүркіт ұстап, серілік құрған несін алған...

- Аңшы болмай, өдірем қалғыр...

- Баланың зоресін алып бітті ғой...

- Ішетін арағын жөндеп ішпей, бүркітте несі бар десейші...

Міне, осы сияқты сөздер естіліп, ащы дауыс шыкса болды, бұл Талғаттың шешесі екенін біле қоямыз. Баласы тіл алмаған сайын осылай ашуға басып, айқайлап жүргені.

Бірде атам ескеуміз ат арбамен төменгі ауылға барып келе жатқанбыз. Атам қолындағы делбені қағып қойып, бір оуенге салып, ақырын ыңылдайды. Мен арбаның арт жағындамын. Кішкене шыбықты иіп, садақ жасамақ болып отырғам. Бір кезде атам артына бұрылды да, ептеп көтеріліп, астына салған ұзын көрпешенің бір шетін менің алдыма жаба салды. Оның неге бүйткенін түсінбей қалдым. Бетіне қарап, аузымды ашқанша болған жоқ, әлде не үстімізден зу етіп ұшып өтті. Зорем зор түбіне кетті. Үнім шықпай отырып қалдым. Ептеп жоғары қарап едім — қалықтап кетіп бара жатқан үлкен құсты көрдім. Ол — Үсеннің бүркіті еді.

Бала бүркіттің мұнысын кейін түсіндім. Ол жолы атам менің үрейімді алмайын деп әдейі айтпаған екен.

- Балам, мына шалбарыңды өзіңше кимей-ақ қой, - деді ол келесі күні кеше киген қызыл-қоңыр тоқыма шалбарыммен далаға шығайын деп жатқанымда.

Біздің бүркіттен сескенуіміз тегін емес еді. Ойткені, содан екі айдай бұрын бала бүркіт “өз өнерін” көрсеткен болатын.

Мамырдың орта кезі болуы керек. Бір күні “Қалиды бүркіт бүріпті” деп бүкіл ауыл шу ете қалды.

Сабақ арасындағы үзілісте алтыншы оқитын Қалиды қоршап алдық. Ол өзінің кешегі бастан кешкен оқиғасын “майын тамызып” айтып тұр екен. Біз келген соң өңгімесін қайтадан басынан бастады.

- Бөлекшоқының бауырында жайылып жүрген торы құнанды алып келуге барғанмын. Тұсаулы жүрген жерінен ұстап алып міндім де, ауылға қарай желдірте жонелгенім сол еді, не болғанын түсінбей қалдым...

- Е, не болыпты ...

- Не болушы еді? Бүркіт келіп қалған шығар...

- Қоя тұрыңдаршы, қазір айтады ғой, -деп біреуі басу айтты.

Біз үнсіз қалдық. Қали өңгімесін әрі қарай жалғастырды.

- Әлдеқандай бір күш желкемнен бүріп алып, кейін тартып барады. Оң жақ аяғым артына қарай қайырылып кетті. Бұрылып қарасам — алба-жұлба бірдеңе. Құстың қанаты екенін бірден білдім. Үсеннің бала бүркітінен басқа не болушы еді? Далбақтаған құстап үріккен торы құнан жалт берді. Жайдақ аттың үстінен сыдырылып барып, жерге топ еттім. Тізгін қолымнан шығып кетті...

- Әне, айттым ғой бүркіт деп...

- Түуу, қоя тұршы, сөзге араласа бермей, - дейді Қали өңгімесін бөлген балаға жақтырмай қарап.

- Содан енді көзімді шұқып алатын шығар деп, зәрем кетіп, қолыммен бетімді жауып, етпетімнен жатып қалдым. Бірақ көпке дейін дыбыс білінбеді. Бір кезде көзімді ашсам — маңайда ештеңе көрінбейді. Орнымнан тұрып, аспанға қарасам — Үсеннің бала бүркіті төбемде қалықтап жүр.

- Тағы да бүрейін деп жүрген шығар...

- Енді қалай деп едің? – дейді бір бала білгішсініп.

- Содан, қалай құтылдың? – деп сұрайды бірі істің немен тынғанын тезірек білгісі келіп.

- Қалай құтылушы еді? Ауылға дейін жүгіріпті, - деп Қали үшін тағы бірі жауап берді.

Қалидың өзі жауап беруге асықпай, маңайына маң-газдана қарайды. Сол кезде қоңырау соғылды да, бәріміз класка қарай ұмтылды. Қали алдымызда келе жатыр.

- Әне, бешпетін қараңдаршы, дәл сол жерден бүріпті, - деп оның жауырынының ортасын көрсетті Талғат.

Шынында да үш тырнақтың ізі қалыпты. Оң жақ аяғындағы резецке етіктің өкшесі де жыртылыпты.

Қали өз класына қарай бет алды. Біз соңынан қарап тұрмыз. Онсыз да бізден гөрі сұғақ бойлы бала бұрынғыдан да ұзара түскен сияқты. “Ойпырым-ай, Қалиды аттан түсіруге шамасы келген бүркіт біз сияқты кішкене балаларға түскенде қайтер еді?” деген үрей ойыма оралып, денем қалтырап кетті.

... Ол кезде Үсеннің қандай жұмыс істегені есімде жоқ. Бригадир бөлді ма, әлде есепші ме, өйтеуір ағ үстінен түспейтін. Көбіне ішін жүретін. Аңшылықпен айналысатынын жақсы білемін.

Луылдың жайлауға шығып, киіз үйде отырған кезі болатын.

- Үсен бүркіт әкеліпті, - дегенді естідік бір күні.

Үлкендер “қайырлы бөлсын” айтып, кіріп-шығып жатты.

Бір топ бала баспалап Үсеннің үйінің жанына келдік. Бірақ үйге кірудің ретін таппадық. Мінезі шайпау адамнан бәріміз де қорқамыз. Сан баланы қамшымен арқадан осып жіберген. Бұрын атын ғана естіп, суретін кітаптан көргеніміз болмаса, біздің жақта өмір сүрмейтін құсты өз көзімізбен тамашалауға бәріміз де күштармыз. Бірақ дәл сол күні ойымыз жүзеге аспай, әрқайсымыз үйді-үйімізге тарқдық.

Бүркітті көрудің сәті түскен балалар мектепке айтып келіп жүрді.

- Кішкентай ғана балапан екен, - дейді бірі онша менсіңкірмей.

- Иә, саған, - дейді оған енді біреуі, - балапан болса да екі қанатының өзі екі құлаш.

- Көз от шағады...

- Тырнағының өзі қандай...

- Тұмсығы тауықтікіңдей түзу емес, имек екен, - дейді бірі таңданып.

Бір күні менің де жолым түсті. Атаммен ерін барып көрдім. Көлденең ілінген ағашқа қонақтатып, аяғын байлап қойыпты. Көзі көрінбейді. Басына бірдеңе кигізіпті. Оның “томаға” деп аталатынын да кейін білдім. Балалар айтқан басқа белгілердің бәрі рас екендігіне көзім жетті. Қыбыр етпей қаздып, ти-тік отырған түрінің өзі сұсты. Үсеннің өзі болса төр алдына отырып алып, алдындағы тақтайшаға жас өкпені турап отыр.

- Тарбағатай тауының қыраны ма? — деп сұрады атам, амандықтан соң.

- Жоқ, Алтайдың нағыз ақ иығы ғой, - деді Үсен мақтанышын жасыра алмай. - Бір жылқыға айырбастан өкелдім. Дәл осындай қыран күс Бөрілдегі бір бүркітшіде болғанын сонау жылдары көргенмін. “Бір күнде төрт түлкі, екі қоян алдым” деп отырған. Қасқырға да түседі екен.

- Апыр-ай, ә, - деп таңдана таңдайын қақты атам, бүркітке қарап қойып.

Үсен күз бойы балапан бүркітін баулып, үйретумен болды.

- Ой, биыл қыс Үсеннің бала бүркітінің қызығын көреміз, - деп кейбіреулер алдын ала желпініп жүрді.

Бірақ бүркіттің қызығын ешкім көре алған жоқ. Дұрыс баули алмаса керек, құсы аңға түспей қойыпты.

- Енді мұны жаз шыға алған жеріне апарып ұшырып жіберсе, дұрыс болар еді. Дүз тағысын үйрете алмай босқа обал жасады. Үсенді ақылға қондірейік, - деп отырғанын естідім ауыл ақсақалдарының.

- Үсен үлгі алатындай бұл маңда бүркітті болған жоқ. Ол өзі естігені ғана болмаса, өмірі күс баулығанды көзімен көрмеген адам ғой, - дейді ауыл адамдары.

Жазғытұрым Үсен бүркітін қолынан шығарып алыпты. Қайтадан ұстамақ болып қанша әрекет жасағанымен түк шыққан жоқ. Бүркіт маңайламады. Әуелі ауылды ай-

налып, бірнеше күн бойы қалықтап ұшып жүріп алды. Өз бетімен тамақ табуға үйренбеген жыртқыш құс ақыры адамға келіп түсті. Содан күз аяқталып, қыс түсе көрінібей кеткен, жазғытұрым оның өлімтігін көргендер болды.

Бұл оқиғаға ол кезде онша мән бере қойған жоқ едік. Енді ойлап қарасақ, бұл оның Үсенге деген наразылығы сияқты екен.

Қазір аспанда қалықтаған құс көрінсе, ойыма сол бала бүркіт оралады.

БҰЗАУШЫ БАЛА

Сәкен сабақ біткелі ұйқышы болып алды. Кей күні түске дейін ұйықтап қалатынды шығарып алған. Бірақ кешеден бері олай болмады. Тәтті ұйқысы бұзылып, ерте тұрағын болды. Оны тұрғызып жүрген әжесі. Жанына келелі де, маңдайынан иіскеп:

- Тұра ғой, Сәкенжан. Таң атты. Ана бұзауларды өріске ұзатып айдап сала қойшы. Әйтпесе, ауылдың жаны түгел егін. Егіске түсіп кетсе ел-жұрттан ұят болады. Менің аяғым сырқырап, кешеден бері жүргізбей тұрғаны, - деп оятады.

Тұрғысы келмей біраз жатқанымен еріксіз тұрады. Өйткені кеше бақташысыз бұзаулар егіске түсіп кетінгі. Бір дәндеп алған соң қойсын ба, енді егістен кетпейтін болады. Сонсоң күнде маза кетті дей бер.

Киініп далаға шықты. Жаздың қызулы күні тұсау бойы көтеріліп қалған. Шуақты күннен аша алмай көзін қыса қарап біраз тұрды. Ауыл шетінде бір отар қой жайылымға беттеп барады. Бір-екі кемпір-шал бұзауларын өріске айдаула.

Көрші үйдегі Жақып та тұрыпты. Есік алдында тақырда жалғыз өзі асық атып ойнап жүр. Сыртқа шыққан Сәкенді көрген ол бұған қарай аяңдады. Бұл кезде әжесі бұзаулардың бас жібін түріп, қоралап шығарған болатын.

- Жақып, бүгін ертерек тұрыпсың ғой. Немене, сабақ біткен соң ұйқың келмей жүр ме? — деді Сәкен Жақыптың кейде бірінші сабақтан кешігіп қалатыны ойына түсіп.

- Жоқ, көкем бүгін жайлауға апарамын деген соң ертерек тұрып едім, бірақ соның өзінде мен тұрғанша кетіп қалыпты. Өзің неге ерте тұрдың?

- Әжем “бұзауларды өріске айдап сал” деп тұрғызды. Ол кісінің қазір аяғы ауырып жүр.

Жақыптың әлгі сөзінен соң жайлауда қой бағатын көкесі мен тәтесі ойына түсіп, бұл да мұңая қалды. Бұлар осылай тұрған кезде Жақыптардың қорасынан да екі бұзау шықты.

Екеуі көзіне түскен бұзауларды айдап, ауыл шетіне шыққанына саны жиырма шақты болды. Ауыл шетіндегі оншақты бұзау бытырай жайылып, өріске беттеп барады екен. Барлық торпақтардың басын қосып болған кезде ауыл жақтан айғай шықты. Қараса, ауыл шетінде тұратын Нүрила шешей екен.

- Әй, балалар, ананы қараңдар. Ана бұзауларды! Егіске жетіп қалыпты, егіске! Қайырыңдар, қарақтарым!

Екеуі солай қарай жүгірді. Бір топ бұзау ауылдың сол түстігіндегі егіске тұмсығын іліктіріп қалыпты. Құстай ұшып келін, қайырып алды. Жаңа ғана бастары түйіндеп келе жатқан жасыл балауса мал түссе несі қалады. Жегенін жеп, жемегенін таптап кетеді өлар.

Жақып пен Сәкен бір класта оқиды. Екеуі де биыл алтыншы класқа көшті. Жақыптың аздап мақтаншақтығы бар. Сәкен болса өтірікші, суайттарды, мақтаншақтарды аса ұнатпайды. Сондықтан да екеуі мектепте жүргенде шекісіп қала беретін. Оқу біткен соң да үй арасы таяу болған соң өлар бірнеше рет кездесті. Онда да бұрынғы әдеттерінше үнсіз тарқаған болатын.

Бүгін олай емес, екеуінің әңгімесі жарасыпты. Барлық бұзаулардың басын қосып, бөктердегі қарағанды кемерге айдап салып, өздері дөңнің басына жайғасқан. Кешегі мектептегі қызықтарын айтысып мәз болады. Көбіне-көп сойлеп отырған Жақып, ол бір кезде:

- Жүр, Сәкен, анау кемерге барайық. Мен былтыр сол жерден көп бүлдірген тергем. Қалың өсетін көрінді, - деп қарсыдағы бітік шалғынды жасыл кемерді көрсетіп. Ол кемерге дейін бірталай жер. Кемі жарты шықырым болар. Қазір бүлдірген пісетін уақыт болмағанын білсе де, Сәкен

Жақыптың көңілін жыққысы келмеді. Екеуі солай қарай аяңдады. Әңгімелесіп келе жатып кемерге енді іліккенде қарсыдан бір салт атғылы дөң басына көтерілді. Екі бала бір сөт тұрыңқыран барын қайда жүрді. Келе жатқан Дәуіт қарт екен. Бұл кісі таңертең аттанып кетіп, түс ауа ғана оралатынын балалар біледі. Сірә, түс ауып кеткен-ау өзі. Төбеге қараса шынында да күн дәл төбеден ауып баралы екен.

Қарияға екі бала жамыраса сәлем берді.

- Әу, таудай болыңдар, балалар. Қайдан жүрсіңдер?

- Бұзау бағын жүрміз, ата, – деді Жақын көп өйланып жатпастан.

Сәкен оны жәңінен тарғыш қалды. Ол жолдасының сөзіне намыстанып қалды. Ойтпегенде ше, бүгін ғана бұзау айдап шыға салып, “бұзаушымыз” деп мақтануға бөла ма екен. Тіпті бұлар қазір бұзау бағын жүрген жоқ қой. Бұзаулар өз бетімен жайылып жүр. Бұлар болса өз бетімен бүлдірген ізден келеді.

Сонымен қойған Жақып жоқ:

- Қазір бұзауларды ана бұлаққа айдап апарып су ішкіземіз де, күн қайтқан соң ауылға құлатамыз, – деп нығырлап қойды.

“Қап, мынаның істеп тұрғаны-ай, о! Әбден бүлдірді-ау! Анау көрші партада отыратын Сәлиманың атасы ғой бұл. “Сенімен бірге оқитын екі баланы көрдім, бұзау бағын жүр екен” деп айтып барса ұяттағы”

- Жарайсыңдар, балалар. Күн еңкеймей ауылға ерте-рек әкеліңдер бұзауларды. Сиырлар ауылға ерте оралса, жамыран кетуі мүмкін.

- Жарайды, ата, жарайды.

Жақып тағы да тақ ете түсті. Сәкен аузына су ұрттап алғандай үн шығарар емес.

- Шөлдеген шығарсыңдар, ә, балалар? – деп қария аттан түсіп, қанжығасына байланған түйіншегін шешті. – Келіңдер, сусын ішіңдер. Мен таңертең мына Қопалыға тал қиюға барғамын. Түске дейін біраз отырып шапқан болдым. Адам қартайған соң болмайды екен. Екі иығым салдырап, түк жұмыс істер болмадым. Сонан соң ауылға қайтып келемін. Жұмыс істемеген соң адам шөлдемейді де

ғой. Бір-екі жұтым ішкен болдым. Ауылға алып барғанмен ештеңе шықпас. Келіндер, қарақтарым, ішіп алыңдар.

Қария кішкене орамалды көгалға жайып жіберіп, үстіне май жаққан бір-екі тілім нан тастады. Торсықтан сырлы тостағанға қымыз күйіп, балаларға ұсынды.

- Ішіндер, балалар, мына нанды жеңдер. Қарындарың ашқан шығар. Таңертең Сәлимажанның салғаны ғой. Шайнама жемек түгілі, сусын да ішкем жоқ. Сендердің ауыздарыңның салымы бар екен.

Сәлиманың атын естігенде Сәкеннің бойына ток өткендей болып дір етті де, өзінен өзі қысылып қалды. Жақып та оны бүйірге түртпін қойды.

Қария жан-жағына қарап, сақалын сипалап отырып, оңгіме шертуде. Оны тыңдап отырған Сәкен жоқ, өз ойымен әлек. Ойына қыстыгүнгі бір оқиға оралып еді.

Бір күні үзілістен соң класқа кірсе, барлық бала тыптыныш отыра қалыпты. Бұлар неге сонша тыныштала қалды, класқа мұғалім кіріп қойған шығар деп ойлап, есіктен ақырын сығалаған. Барлық бала ду күлді. Артына қараса Сәлима да кіріп келеді екен. Бұлардың осынша шулағанына түсіне алмай, екеуі есік алдында бір сәтке тұрып қалған. Балалардың бірі бұларға тақтаны нұсқалды. Онда екі адамның суреті салынған, бірі – ұл, екіншісі – қыз. Астына “Сәкен”, Сәлима” деп жазылып есімдерінің арасына қосу белгісін қойыпты.

Кенет не болғанын білмей ашу қысқан Сәкен жүгіріп барды да суреттерді өшіріп тастап, есіктен шыға жөнелді. Шығып бара жатып артына қоз салған еді, Сәлима партасында бетін жауып алып, жылап отыр екен.

Кейіннен білді, оны салған Таңат деген оқушы екен. Оған осы Жақыптың да қатысы бар. Сәкен екеуімен де қатты шекіскен. Бірақ оны білген ешкім жоқ.

Дегенмен Сәкен Сәлиманы іштей жек көрмейді. Алғашында біраз уақыт тілдесуге бата алмай ұялып жүрді. Кейіннен екеуі де болған оқиғаны ұмытып, бұрынғыша ойнап, бұрынғыша қарым-қатынас жасап жүре берді.

Мұның ойын Доуіт қарт болді.

- Ей, балам, сен неге аузыңды ашып қарап отырсың. Жесеңші, ана нанның бірін алып.

Сөкен ұялғаннан бір тілім нанады алып, шетінен тістеді. Қарны әбден ашыққандықтан ба, әлде таза ауада отырып тамақ ішкендіктен бе, май жаққан нан өте дәмді екен. Қуанышты сезіммен отырып рахаттана жеді.

Осы кезде оң жақ бүйірдегі көлденең жатқан боз дөңгілден қою бұйра шаңды бүркыратып, жеңіл машина көрінді.

- Директордың машинасы, - деді Жақып. Оны Сөкен де таныды. Сөйткенше болған жоқ жеңіл машина жандарына жетіп келді. Совхоз директоры Мұса барлығымен де қол алысып амандасты.

- Иә, хал-жағдайларың жақсы ма? Айдалада тамақ ішіп отырғандарыңызды түсіне алмай тұрмын, - деп күлді ол, мына отырысқа түсінбегенін байқатып.

Жағдаймен Дәуіт қарт таныстырды. Балалардың “Бұзаушы” екенін естігенде директор қуанып кетті. Оң жағында отырған Сөкенді иығынан қағып-қағып қойды.

- Жарайсындар, жігіттер! Сендердің бұларың бір құптарлық іс екен. Босқа ауылда ойнап, көшенің шаңын бүркыратқанша, осындай пайдалы іспен айналысқандарың дұрыс.

Директор бақылаудың жоқтығынан егіске түскен малдан келетін зиянның қаншалықты екенін айтып шықты. Тіпті көп екен.

- Мен бүгін мына өзен бойындағы малшыларды аралап келдім. Енді ертең қырдағы елдің жағдайын байқап қайтамын. Сендердің үйлеріңе міндетті түрде соғамын. Тапсырған құрал-саймандары бар еді, соларын ала барамын. Ерекене айтамын ғой, “Сенің Сөкенің де ел қатарлы еңбек етіп, қоғамға пайда келтіріп жатыр” деп, (көкесінің есімін директордың аузынан естіген Сөкеннің көңілі бір марқайып қалды.)

- Ал, жақсы, сау болып тұрындар, балалар, — деп сөзін аяқтап, Дәуіт қария құйған қымызды ішіп алды да аттанып кетті. Одан соң атына мінгізіп салған балаларға рахмет айтып, Дәуіт те ауылға қарай аяңдады. Екі бала болса, қыр асып бара жатқан қарияға қарап, үнсіз тұрып қалған. Үнсіздікті Жақып бұзды:

- Қарап тұрып “Бұзаушы бала” атандық. Байқаймысың Сөкен, біздің бұзау бағатынымызды бүкіл ауыл білетін болды. Таңат мазақ етуі мүмкін ғой.

Жақыптың мына сөзі Сөкеннің шамына тиді. “Неме-неге мазақ қылады?!” мазақтаса – мазақтай берсін. Жаңа директор ағай қоғамға пайдалы жұмыстың барлығы да абыройлы міндет екеніні айтты ғой”. Сөкен қолын бір-ак сермеді.

- Мейлі, кім не десе, ол десін. Ерінсең сен қал. Мүмкін ұялатып шығарсың. Ертеңнен бастап барлық бұзауды жалғыз өзім бағамын. Мен үшін елдің “Бір күн бағып, ертеңіне қашып кетті” деген қаңқу сөзі батады.

Екеуі бұдан соң сөйлескен жоқ. Сөкеннің алған бетінен қайтпайтынын білетін Жақып төмпіш танауын қос-қос тартып, анда-санда бұл жаққа көз салып қояды. Анау болса тымырайған беті жүріп алды.

- Сөкен, - деді бір кезде Жақып, ауылға бұзаулар жақындап қалғанда. - Сен ренжіме, бұзауларды ексеулеп бағайық, жарай ма?

Сөкен Жақыпқа жалт қарады. Ол аянышты түрмен қарап тұр екен.

- Жарайды, - деп Сөкен күліп жіберді. Анау да күлді. Сол беті шаршағандарын ұмытқан екі бала үйлеріне қарай жүгіре жөнелді.

... Екі бала жаз бойы бұзау бағып шықты. Екеуінің тиянақтылығына ауыл адамдарының барлығы да риза болысып, күн сайын рахметін жаудырумен болды.

* * *

Ертең бірінші сентябрь. Мектеп ауласына күміс күлкілі бүлдіршіндер жиналған. Оқу жылы қарсаңында жылда осылай салтанатты мәжіліс өткізу дәстүрге айналған. Бірінші қоңырау болып, алғаш рет мектеп табалдырығын аттаған шәкірттерге гүл шоқтары табыс етіледі.

Бірінші қоңырауға Сөкен мен Жақып та келген. Оларды кеше совхоз директоры шақырып алып, алғыс айтқан болатын. Әлгінде мәжіліс басталмас бұрын да мектеп ди-

ректоры Моулен ағай бұлардың хал-жағдайын сұрап білген.

Салтанатты мәжіліс басталып та кетті. Сөзді бірінші болып мектеп директоры алды. Ол оқушылардың жазғы демалысын қалай өткізгені жайлы айта келіп, совхозда көмек жасаған оқушыларды атады.

Шоңшілерге көмек жазағандардың ішінде Таңат та бар екен. Сол-ақ екен Сөкен өзінің жаз бойы шөңшілерге кетпегеніне өкінді. Бірақ ол өкініш ұзаққа барған жоқ, директор ағай сөзінің соңында Сөкен мен Жақыптың жаздай атқарған жұмысына ерекше тоқталып өтті. Басқа кейбір балалар сияқты ауылда бос жүрмей, пайдалы іспен шұғылданғандықтарын үлкен ерлікке балады.

- Үлкен іске үлес қосқан Сөкен мен Жақып осында тұр. Қане, бері жақындаңдар, - деді де қолына екі кішкентай радиоқабылдағыш алды. - Оларға совхоз тұрғындары атынан мына сыйлықтарды табыс етуге рұқсат етіңіздер. Бұл сыйлықтарды табыс етуге совхоз басшылары маған жүктеген болатын.

Екі бала имене келіп радиоқабылдағыштарды алды. Сыйлықтарды да директор ағай олардың қолдарын қысып тұрып тапсырды. Осы кезде мектеп ауласына жиналған ата-аналар мен мектеп оқушылары да қол шапалақтап, кең аспан астын дүбірге бөлегендей болды. Кейбір үлкендер дауыстап рахметін жаудырып жатты. Сөкеннің көзі бұлдырап кеткендей, қуанғаннан ба, болмаса қысылғаннан ба маңайындағыларға көз салмауға тырысады. Буын-буыны дірілдегенге ұқсайды. Әлден уақытта есін жиып, Жақыпқа қарады. Ол күлім-күлім етеді. Жағалай тұрғандардың ішінде Сәлима да бар екен. Ерекше бір нұрлы жанармен Сөкенге көз салыпты. Көзінде қуанышты күлкі үшкын аталды.

Сөкеннің өзіне назар салғанын білген ол сүйкімді жымиып қойды. Сөкен де ештеп езу тартты.

Салтанатты мәжіліс жалғаса берді.

БҰЛБҰЛ

Қаладан түс ауа шыққан автобус тауды бөктерлеп, күншығысқа қарай салып келеді. Әлгіде автовокзалдан топырлай мінген жолаушылар қала сыртына шыққанша әр жерден түсе-түсе қазір селдірен оншақты адам ғана қалған.

Оқу жылы аяқталып, интернаттан төртінші класты ойдағыдай аяқтаған Жанат ауылға қайтып келеді. Кішкене сіндісіне алған қуыршақты әрі-бері айналдырып біраз отырды да, сыртқа көз салды. Жасыл кілемдей құлпырған алқап, тау бөктерінде жайылған бес-алты ешкілақ көрінеді. Ешкі баққан бірі үлкен, бірі кіші екі бала. Алыста күн сәулесімен жылт-жылт етіп, ұсақ толқыны күнмен ойнап айдын көл жатыр. Арғы жағадағы үйдің шатыры ағараңдайды. Таулы жердің табиғатына біраз қоз салып отырған Жанат енді автобус ішіне жағалай зер сала бастады.

Екінші қатардағы бет-аузын сақал-мұрт басқан масаң еркек былқ-сылқ етіп қалғып келеді. Қолындағы бұлбұл құс қамалған торып бауырына қысқан беті аузынан сілкейі шұбыра түскен.

Жаңа ғана салонды өсем сазға бөлеп, сайраған бұлбұл да бір сәтке иесімен қоса тынығайын дегендей кішкене белдеу ағашқа қонақтай қалған. Иесі болса автобустың жүріс ырғағымен теңселіп, кейде қолынан темір торды түсіріп ала жаздап келе жатыр. Мұндайда оның сол жағында отырған кішкене шоқша сақалды қара торы шүйкедей шал сүйен қалады.

Бір кезде екпіндетіп келе жатқан автобус шатқалға кіре бере қатты толқып кетті де, қалғыған жолаушы құлап түсе жаздап, қайта оңалып отырды.

Отсыз жанары өлусіреген қызыл көзін бір нүктеге ойсыз қадап отырып, бір уақытта есіне әлдене түскендей қолындағы кішкене құсты айналдыра бастады. Сірә, бұлбұл әнін тыңдағысы келіп кетсе керек. Кішкене құс болса қырғи тигендей шыр-пыр болды да қалды. Темір торға қамалған әлсіз құс әлдекімнен көмек іздегендей аянышты дауыспен шиқылдайды. Мына жан түршігерлік

оқиғаға автобус ішіндегі барлық жолаушы көз тігіп, үршиісіп қалды. Анау елен етер емес, қолындағы ұзынша сым темірмен кішкене құсты шикылдаған сайын өшіге түрткілейді. Темірмен шұқыған сайын қанатын қорғана сабалап, тордың төрт бұрышына кезек тығылады. Үлгілдек мамығы бұрқыран, қауырсыны ұша бастады.

- Қарағым, бекер өуре қыласың. Панасыз жөндік қой, обал болады, - деп сол жағындағы шал аяныш білдірін, тамағын кенеп қойды.

- Шаруаң болмасын, - деді анау, тіпті оған назар аудармастан.

- Әй, озің бір обал дегенді білмейтін не деген адамсың. Болды ғой енді, шырылдатып бейшараны. Тоқтат... “Тоқтат” деймін мен саған!... Өзіңді сөйтіп жұлар ма еді, шырылдатып...

Алдыңғы орында отырған мол денелі, адуын мінезді сары әйел біраз сөйлеп барып басылды. Анау оны да елсн қылмады. Қайта өршелене түсті.

- Үйретемін мен бұл шүйкедейді. Бармақтай болып қасарысуын. Ал, сендер жабындар ауыздарыңды, өңкей шуылдақтар. Мен бұл үшін ақша төлегенде алдыма осылай еалып әлдилеп отыруға алды ғой дейсіңдер ме? Бұл маған сайрап береді әлі, сайратамын. Сайрамайды екен мойының жұлып аламын...

Мылжыңға басқан жігіт әнші құсты базардан қалай сатып алғанын және қалай саудаласқанын біраз өңгімеледі.

Енді бәрі қозғалақтап бір-біріне қарасты. Гулен сойлесс бастады.

- Өлтіреді ғой мынау...

- Қандай адам сатты екен мынаған...

- Е, ақша алса болды ғой ол саудагерлер, кісінің бет-жүзіне қарай ма?!...

- Қап мынаның қорлығын- ай!

- Бұлбұл құс ұстаған не теңі десейші...

- Қайбір сатып алды дейсің. Ұрлап кетті де бір жерден.

Соңғы сөз жұртшылықтың көкейінен шықты.

- Бәсе бұған ақша қайдан келсін...

Мас адамның жан түршігерлік мына іс-әрекетіне отырған жұрт селт етіп, түксіз қалысқанымен ешкімнің араша түсер түрі көрінбейді. Анау болса өз әрекетімен бола берді.

Мұны бәрі Жанатқа бір сұмдыктай болып елестеді. Үлкендердің ана кішкене құсқа араша болмауын қарашы. "Сұмдық қой, сұмдық!... Мұндайды кім көрген!"

Бұлбұлдың аянышты үнімен шиқылдаған дауысы Жанаттың жүрегіне шаншудай қадалып, өңе бойы шымырлап кетті. Көңіліне әлдеқалай аяныш сезімі оралғанда көзіне жас үйірілетін. Бұл жолы көзіне жас келген жоқ, қайта үшқын атқан жанарын анау масқа қадап, жанына жетіп барды. Тәмпіш танауының кішкене желбезектері желпілдеп кеткен.

- Босат көне! – деп торды жұлқылады.

Мас босатар емес.

- Шаруаң болмасын, бала. Бұл құс менікі ме, менікі. Саған неге беремін? Олсе ақшасы төленген. Алғың келсе сатып ал, ақшаң болса, - деп қарқ-қарқ күлді. – Мә, ал. Бағасы он-ақ сом.

Жанат көп ойланып тұрмады. Орнына барып жол қапшығын ашты да ішінен ораулы қағаз алып шықты. Ол қағаздың арасында бес сом ақша бар екен.

- Мә, ақша алыңыз.

- Жоқ, көгершінім, мен он сом сұрадым ғой. Он сом, түсінесің бе? Бес сомға бола сөзді көбейтіп жатнай-ақ қояйық...

Бала аңтарылып тұрып қалды. Бұлардың іс-әрекетін манадан үнсіз бағып отырған сол жақтағы шүйкедей шал өмиянынан бір сом алып, балаға ұсынды. Сол-ақ екен автобус ішіндегі жолаушының барлығы да өзара күбірлесіп, бір-бір сомнан ұстата берді. Жанаттың қолына ілезде бірталай ақша жиналып қалды. Жәбірленген құсты әйтеуір азат етуге бел бұған жұртшылықтың мына қылығына Жанат таң қалған жоқ. Қолындағы дудыраған

ақшаны мас еркектің қолына ұстата салып, торға қайта жармасты.

- Токта, құлыншақ, тоқта. Әуелі ақшаны санап, дұрыстап есептейік. Мүмкін әлі де толмайтын шығар.

Ол торды бір қолтығына қыса отырып, ақшаны есептеп санап шықты.

- Он алты сом, - деді баппен. — Он алты сом... Жарайсың, қызым, жарайсың. Тіпті артығымен...

Оның не айтып, не қойғанын тыңдаған Жанат жоқ, темір торды қолына алып, қоңілі жай тауып, орнына келіп отырды.

- Оркенің өссін, қарағым! Бақытты бол!

Баланың батылдығы мен шешімділігіне риза болысқан жолаушылар тағы да гулесіп кетті.

Осы кезде азаптан құтылған бұлбұл күс сайрап қоя берген еді. Оның тоғілдірген әсем әні жас бұлдіршінге айтылған зор алғыстай естілді.

Жолаушылар әлгіндей қолайсыз оқиғадан арылып, сұлу сазға боленді. Әрқайсысы естірте және іштей Жанатқа деген алғысын жаудырып жатты.

“Бай баласы Қалдау”

(Ел аузынан)

Ертеде Токтар деген байдың үйінде сол елдің атақты ханы түстеніп отырыпты. Байдың есігінде жүрген кішкене қолбала қонақтардың қолына су күйіп, орамал ұсынып жүреді. Қонақтарға табақ тарғылған кезде хан тураушыға жауырынның етін сыдыртып тастап, елден бұрын байдың мылқау, ерке баласына ұстата береді.

Өзімен жасты болса да мына теңсіздікке жаны күйген жалшы бала ханға қарап:

- Бай баласы Қалдау,

Ханнан жауырын алды-ау!

Аузы- мұрны жоқ болса да,

Бар пәле малда-ау! — дейді қаймықпай.

Асыл сөзді алтындай бағалаған заман емес пе, ақырып орнынан атып тұрған байды хан сабырмен қолын көтеріп, тиып тастайды. Баланы жанына шақырып алып, қолына жамбас ұстатып, батасын береді.

Содан өлгі баланың шешендігі елге жайыла бастайды. Кейіннен әділдігі қара қылды қақ жарған, ердің құнын екі ауыз сөзбен шешетін майталман шешен “Жамбас би” атаныпты деседі.

М А З М Ұ Н Ы

Повестер

Кездесу	3
Сарыала қамшы	70

Әңгімелер

Зейнептің зары	116
Күтпеген қуаныш	130
Қос жанар	133
Нағашымның әңгімесі	137
Демалыс күні	143
Әже алданышы	147
Бір шоқ гүл	150
Құдалар	156
Ана жүрегі	163
Арманым – ақ бидай	168
Бал бұлақ	173
Көкқасқа	180
Ескерткіш	184
Бала бүркіт	195
Бұзаушы бала	199
Бұлбұл	206
“Бай баласы Қалдау”	209

“Астана” баспасы биыл “Абайтану арнасында”,
“Мағжанның Қызылжары”, Қазақстан тарихына
байланысты кітаптар мен оқу құралдарын шығарды.
Баспаның өнімдерін аламын деушілер 150000,
Петропавл қаласы, Театр көшесі 50, 4-пәтер,
тел: 8 (3152) 360478 хабарласуына болады.

“Астана” баспасының директоры
Күлнар Балтабекқызы Ахметжанова

КЕЗДЕСУ

Редакторы *Ахметжанова Т.Б.*
Техникалық редакторы *Қазанбаева А.С.*
Корректоры *Тоқшылықова А.Б.*

Басуға 19.11.07 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 ¹/₁₆. Офсеттік басылм, қағазы офсеттік Әріп түрі "Тайме". Көлемі 13,5 баспа табақ. Таралымы 1000 дана. Тапсырыс № 1123.

Қазақстан Республикасы "Атамұра корпорациясы" ЖШС-нің
Полиграфкомбинаты, 050002, Алматы, М.Мақатаев көшесі, 41 үй.

Журналист-қаламгер Сүйіндік Жанысбай облыстық "Орталық Қазақстан" газетінде көп жылдан бері қызмет істеп келеді. Оның қаламынан туған әңгімелері мен өзіл-сықақтары "Жалын" баспасынан "Адамша кел" деген атпен жарық көрген. Жергілікті баспадан "Өкпін" және "Взятка", "Ауылымды аңсадым", "Ақ босаға", "Сарыарқаның самалы" атты кітаптары шықты. Алматы баспаларынан жарық көрген көптеген ұжымдық жинақтарға әңгімелері мен очерктері енгізілген.